

ҒОЙИБ
ТУАМА
ФАРМОН

БЕШ НИДО

*Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент—1977*

И (Араб)
Ф 25

Арабчадан
МИРЖАЛОЛ ТУРСУНОВ ва ЭМИНЖОН ТАЛАБОВ
таржимаси

Муҳаррир
Абдуҳофиз Абдужабборов

Фармон Ғойиб Туама.

Беш нидо. (Арабчадан М. Турсунов ва Э. Талабов таржи-
маси. Муҳаррир А. Абдужабборов.) Т., Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1977 (С).

280 б.

Ғойиб Туама Фармон ҳозирги замон Ироқ адабиётининг кўзга
кўринган намояндalarидан биридир.

У «Беш нидо» романида қаламга олган воқеалар 1958 йили бош-
ланган антимпериалистик инқилоб арафасида содир бўлган.

Асарда миллий озодлик курашчилари сафига қўшилган Ироқ зиё-
лиларининг маънавий, руҳий дунёси акс эттирилади. Ёзувчи мустам-
лакачиларнинг кирдикорларини фош этиб, озодлик йулида кураша-
ётган кишиларни улуглайди.

Фарман Гаиб Туама. Пять голосов. Роман.

И (Араб)

Т $\frac{70304-143}{352(06)-77}$ 102-77

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 й. (Тарж.)

БИРИНЧИ НИДО

Кўчалар ва йўлаклар уни гўё баҳайбат саккизоёқлардай чирмаб оларди. Бир йўлак уни иккинчи йўлакка олиб чиқарди. У баҳайбат ўргимчак инидек бир-бирига тутшиб кетган жинкўчалардан юравериб гангиб қолди. Бир жинкўча тугаши билан иккинчиси бошланарди.

Бу тор кўчалар баъзан бир-бирига туташар, нарироққа бориб яна ажраб кетар, гоҳ кенгайиб, гоҳ тораярди. Гоҳида эса айланиб-айланиб қаердан бошланган бўлса, ўша ерга қайтиб олиб чиқарди. Икки томонда бир-бирига тақалган уйлар, зинапояли ва зинапоясиз эшиклар... Тез-тез учраб турадиган устунлар жанозага йиғилган одамлардай мотамсаро кўринарди. Баъзан кўчаларда шовқин-сурон билан бир-бирини қувлаб юрган болалар, дайдиб юрган пахмоқ мушуклар, жаврайвериб овозлари бўғилиб қолган кампирлар учрарди.

У бир жинкўчанинг оғзида: «Бу ердан яқинда ўтган эдим шекилли», деб тўхтаб қолди. Бу ерда ҳам қишқи ёгин-чочиндан ранги айниб кетган, қийшайган устунлар қаторлашиб турарди. Назарида бу устунларни қинғир-қийшиқ кўча-йўлакларда адашиб қолмасидан олдин ҳам кўргандай эди. Ҳа, ҳа, мана бу кўчадан ўтса, Ғози кўчасидан ғизиллаб кетаётган машиналарнинг овозини эшитади. Унинг бугунги саргузаштлари ўша кўчадан бошланганди.

«Балки бари ёлғондир,— ўйлади у,— шунча уринишга, чарчаб-ҳориб юришга ҳожат ҳам йўқдир».

Едига мактабда ўқиб юрган кезларида бир дўстини калака қилишгани тушди. Унга бир қиз номидан: «Сиз

билан қишлоқ хўжалик банки ёнидаги почта қаршисида соат олдида кундузи соат бирда учрашайлик», деб хат ёзишган эди. Ёз пайти эди. Куннинг авжи иссиғида қип-қизил кўйлак кийган ўртоқларининг катта соат олдида бетоқатлик билан кутиб турганини узоқдан роса томоша қилишди.

Бола соат учларда кўзлари қизариб, терга бстиб қайтиб келганди.

Балки унга ҳам шунақа ҳазил қилишгандир. Бу ҳазилни дўстларидан ким қилдийкин? Иброҳим қилдимикин? Ёки Шарифми? Ҳамидми, Абдуҳолиқми? Ёки улар тил бириктириб, бирга қилишдимикин-а? Унинг кўнгли ғаш бўлди. Шунга қарамай, қидираверди. Муюлишида дурадгорлик устахонаси жойлашган кўчадан бўёқчининг дўкони ёнидаги уйни қидира бошлади.

Дафтардан йиртиб олинган бир парча қоғозга алам-қайғу тўла сўзлар битилган, тун бўйи миждура қоқмай чиқишга сабабчи бўлган ўша хатга минг лаънат... Балки бу хатни бирор-бир эркакнинг дағал қўли бахти қаро бир аёл номидан ёзгандир.

Бу ёқда газета редакциясига бориш вақти ҳам бўлиб қолибди. У ерда зудлик билан қилиниши керак бўлган ишлар, бир талай хағлар, арзномалар кутяпти.

Шифохона тўғрисида мақола ёзиш қаёқдан ҳам миясига кела қолди? Балки бу аёл шифохонага ётолмай, унинг адиблик шухратидан фойдаланмоқчидир?

У аёлнинг юз-кўзи ва қадди-қоматини тасаввур қилмоқчи бўлди. Исми ҳам қалбига қандайдир илиқ бир шуур бағишларди: Нажот!

Хатнинг охирида шу ном битилган эди.

Эҳтимол, бу хат «Хат ёзиш усуллари» китобидан кўчириб олингандир, эҳтимол, уни ёзиш учун ўн кун ёки ундан ҳам кўпроқ вақт кетгандир. Бир, икки... уч... саккиз... У ўша уйни қидиргани қидирган эди.

«Тағин одамлар бирор шубҳага бориб ўтиришмасин», деб бировдан сўраб-суриштиришга юраги дов бермади. Бу маҳаллаларда яшовчилар аслида бир-бирлари билан қариндош-уруғ бўлсалар ҳам тез-тез жанжаллашиб турардилар. Аммо бегона одамни кўришса дарҳол иноқ бўлиб олишар ва уни шубҳа билан кузатиб туришарди. Бу ал-Маслуб маҳалласи. Таниш кўча. Эски мачит. У ер-бу ердаги ариқларида мағзава сасиб-бижиб ётарди.

Бу лаънати устахона ҳам кўринмайди. 104-кўча қаерда экан? Ҳиди узоқдан келиб турадиган бўёқчининг дўкони қаердайкин? Тахтага 7 рақами ёзилган кўчага кирди, ундан чиқиб «5»-жинкўчага кирди. Кейинги тор кўчанинг рақами ўчиб кетибди, тўртинчи кўчада эса белги батамом йўқ экан. Ниҳоят, уч кўча туташган майдончага чиқиб қолди. Бу муюлишдан дурадгорлик устахонаси кўринди. У устахонага тикилиб қолди. Аъзойи бадани тиграб кетди. «Мана шу кўча экан-да. Уйи ҳам шу атрофда бўлиши керак».

У Ғози кўчасида автобусдан тушганда, хатнинг сохталигига, бу ерга бекорга келганлигига ишонди. Бу ҳазилми ёки чинми эканлигини билиш ниятида шу ерга келган эди. Бу тор кўчаларда айланиб юрганида эса нима учун келганини ҳам унутиб, ўргимчак тўрига илиниб қолган чумолидек бир амаллаб бу жинкўчалардан омон-эсон чиқиб олишга ҳаракат қилаётган эди. Ялт этиб нажжор устахонаси олдидан чиқиб қолди. Мана, бўёқчининг дўкони ҳам кўриниб қолди. Саид бу дўкони кўрганидан кейингина бўёқчи нилининг ўткир ҳидини сездди. У шундай бир руҳий ҳолатда эдики, ҳатто бошини кўтариб, уйларнинг номерига қарашга ҳам журъат қилолмасди. Муюлишдаги бир уйнинг номерига тасодифан кўзи тушиб қолди: 104/16. Демак, ҳаммаси тўғри; демак, шу яқиндаги уйларнинг бири уники. Демак, у аёл алдамабди. Шошма, аёл деб ким айтди сенга? Балки эркак кишидир? Балки, ҳазилкаш дўстларидан биридир? Эшикни тақиллатса, бирон-бир эркак киши очиб: «Хуш келибсиз, ҳурматли Саид. Аёл кишининг номини эшитсангизгина келаркансиз-да», деб қолса-чи?

У иккиланиб қолди. Энди нима қилсин? Эшикни тақиллатиб: «Нажот уйдами?»— деб сўрасинми? Тўсатдан: «Сиз ўзингиз ким бўласиз?»— деб сўраб қолишса-чи? «Мен Саидман, «Ан-Нос» газетасида ишлайман», дейдими? Йўқ, бундай деб бўлмайди. «Мен унинг танишиман», деса қандай бўларкин? Йўқ, бу ҳам бўлмайди. Ёки: «Мен ўша, Нажот хат юборган одам бўламан», дейиши керакдир? Йўғ-э! Бу ҳам бемаънилик бўлади. У хатни ҳеч кимга билдирмай юборган бўлиши мумкин. Дарвоқе, нега энди бу хат албатта ниҳоҳона ҳақидаги мақолага тааллуқли бўлиши керак? Балки сабаби бошқадир... Балки истеъдодига қойил қолиб, хатни баҳона қилиб у билан танишмоқчидир. Унинг олдида шу аҳвол-

да борадимми? Эни беш метр ҳам келмайдиган тор кўчанинг деворига суяниб, у билан ишқ-муҳаббат ҳақида сўзлашадими?

У шундай хаёлларга ботиб турган эди, кимдир орқасида бир челақ сувни ерга сепиб юборди. У сесканиб, орқасига қараган эди, ифлос челақка ва лип этиб уйига кириб кетаётган боланинг кир товонига кўзи тушди.

Рўпарасидаги устахонанинг очиқ эшигидан шифтигача тахланган янги тобутлар кўриниб турарди. Дурадгор чўнқайиб ўтириб яна бир тобут ясаётган эди, у миҳларни тишлаб олган, сержун қўлидаги болға эпчиллик билан тобут тахталарини қоқарди. Ишга шундай берилиб кетган эдики, устига офтоб тушганини ҳам пайқамасди, ёнидан ўтиб кетаётган Саидга эса қайрилиб ҳам қарамади.

Саид тор йўлакдан зўр-базўр юриб кетди, назарида деворлар орасидан эмас, балки саф тортган аскарлар орасидан кетаётганга ўхшарди.

Ёндаги йўлакдан уч киши чиқиб қолди. Саид бир нарса сўрамоқчи бўлиб улар томон юрди, аммо уларнинг олдиларига етмай шартта бурилди-да, тез-тез юриб бўёқчининг дўконида ҳам, ўша уйдан ҳам узоқлашиб кетди.

Саид ишлайдиган газета редакцияси Усманийлар даврида қурилган нурай деб турган эски бинога жойлашган эди. Бу бино ўша вақтдан бери мамлакатда юз берган барча ҳодисаларнинг, шу жумладан, миллий ҳокимият ташкил топиши ва унинг фаолиятининг тилсиз шоҳиди бўлди. Дажла дарёсининг неча-неча даҳшатли тошқинларини кўрди. Қўшни бинода жойлашган ҳукумат муассасасида бўлиб турадиган даҳанаки жангу жадаллар садоси ҳам бемалол эшитилиб турарди.

Бино ўнта хона ва гумбазсимон шифти оғир юк остида букчайган қари ҳаммолни эслатувчи ертўладан иборат эди. Бу ерда ҳам учта хона бор эди. Редакция ҳозир иккинчи қаватдаги, деворлари яшил рангга бўялган икки хонада эди.

Пешиндан кейин иш жуда қизиқиб кетди. Саид муҳаррир берган топшириққа биноан бош мақола ва иккинчи саҳифа учун бир неча мақола ёзди. Стол тортмаларини тўлдириб ётган хатларни саралаб «Жамоатчилик фикри» рубрикаси учун ҳам бир қанча хабарлар тайёрлади.

Кечки соат олтидан кейин икки радиоприёмник — бири эски, урушдан олдин ясалган, иккинчиси эса янги —

хонани ёқимсиз шовқинга кўмиб юборди: сўнги ахборот, музыка эшиттирилди, яна сўнги ахборот... Хонага одамлар тўлиб кетди. Кимдир нимадандир шикоят қилади, кимдир янгиликларни ҳикоя қилади, ҳар хил миш-миш гапларни гапиришади. Яна биров Ироқда демократик тузум ўрнатиш ҳақида зўр бериб ваъзхонлик қилади.

Саид соат саккизларда қўлидан қаламини қўйди, кўзойнагини олди ва чарчаган кўзларини ишқалаб туриб чап ёнида ўтирган бош муҳаррирга ўгирилди.

— Иброҳим, бўлдингми?

— Яна ўн минутлик иш қолди.

Утиши қийин бўлган бу ўн минут давомида Саид деразадан мактаб ҳовлисига қараб ўтирди. Худди ана шу мактабда Саид ўзининг биринчи шеърларини ёзган, Фаластин халқи ҳуқуқини ҳимоя қилиб кўпгина намоёншларда қатнашган эди. Эҳтирос билан барча араб халқларининг бирлашиш ғоялари — панарабизмни тарғиб қилиб юрган эди.

У жуда чарчаганини сизди, нафаси қисиб, тезроқ очик ҳавога чиққиси келди. Лекин кўчада ҳам ҳаво дим эди. Унинг олдида бойқушнинг кўзлари каби кичкина ёруғ нуқталар лип-лип этиб ўтиб турарди. Саиднинг кўнгли хижил эди. У нимадандир пушаймон, қаёққадир шошаётган одамга ўхшарди. Улар ал-Боб уш-Шарқия томонга борадиган автобусга чиқишди. Кондуктор олдиларига келганда, Иброҳим ўзига билет олди, Саид эса мухбирлик гувоҳномасини кўрсатди. Кондуктор унинг гувоҳномасини кўриб хурсанд бўлди, алланималар деб гудраниб қўйди-да, улардан узоққа кетмай, у ёқ-бу ёққа бориб келаверди.

Фақат Раас ал-Қарияга келганда у Саидга энгашиб:

— Жаноб Саид, қойил қолдим сизга. Хусусан, безгак шифохонаси ҳақидаги мақолангиз менга жуда ёқди,— деб шивирлади.

Саид хижолат бўлиб бош ирғади. Иброҳим эса жилмайиб, юзини ойнага ўгириб олди. Кондуктор улардан узоқлашган эди, Иброҳим:

— Дарвоқе, кечаги хатни нима қилдинг?— деб сўради.

— Қайси хатни?

— Конвертнинг устига «шахсан ўзига» деб ёзилган хатни айтяпман. Уни очмоқчи бўлибсан, деб мендан

хафа ҳам бўлдинг-ку. У ҳам шифохона тўғрисида бўлса керак-а?

— Ҳа, ҳа,— жавоб қилди Саид, кейин тўнғиллаб қўшиб қўйди:— Сенингча, мен бу шифохона ишлари билан умрим охиригача шуғулланишим керакми?

— Ўзинг ҳаммани ташвишга солиб қўйдинг-да.

Саид гапирган гапига ўзи пушаймон бўлди. Назарда у азиз бир кишисининг гийбатини қилаётгандек, у ҳақда ёлгон гапираётгандек туюлди. Нажотга нима кераклигини ҳали билмайди-ку! Балки шифохонанинг бу ишга ҳеч қандай дахли йўқдир, у ўзининг эрталабки изланишларини лаззатли бир нарсадек эслади. Бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар Бағдодда эмас, ўзга шаҳарда рўй бергандек эди. Автобусдан тушганда Саид:

— Иброҳим, кел, бугун бир мириқайлик,— деди.

— Жуда соз. Бир шиша пивоми?

— Йўқ, оқидан.

Иброҳим ишонқирамай елкасини қисди.

— Кондуктор мақолангни мақтаб, сени жуда хурсанд қилиб юборганга ўхшайди!

— Эҳтимол.

Дажла дарёсидан муздек шамол эсиб турарди. Унинг суви ҳозирча бўм-бўш, аммо икки ойдан сўнг гавжум бўлиб кетадиган қатор қаҳвахоналар ёнидан оқиб ўтарди. Шу яқинда балиқ қовуришарди. Атрофни доғ бўлган ёғнинг иси тутиб кетган эди. Улар «Билқис»га киришди-да, омборга ўхшаш залга синчиклаб назар ташлашди. Залнинг ичкарисида устига яшил мовут қопланган бильярд столи кўриниб турарди. «Ўзимизникилар шу ерда экан», деди Иброҳим дераза ёнидаги стол томон борар экан. У ерда икки одам ўтирарди. Саид бир қарашдаёқ дўстларининг кайфи анча тароқ бўлиб қолганлигини пайқади. Стол устини қайнатилган ловия ва нўхат пўстлоғи босиб кетган эди.

— Шуларнинг ҳаммасини Шариф едими?— қизиқиб сўради Иброҳим.

— Мен эмас. Ахир бир шиша ароқни атиги икки дона нўхат билан ичиб қўйишимни биласан-ку,— виқор билан деди Шариф.

— Биламан, биламан,— ўтирар экан бош ирғади Иброҳим,— тезроқ маст бўла қолай, дейсан-да.

— Тўғри,— деди Шариф,— қорним тўймаса-да, кўпроқ ароқ ичсам яхши эмасми?

— Бировларнинг пулигами?— деди Саид унинг ёнига ўтирар экан.

— Умрим бино бўлиб сендан сариқ чақа ҳам сўрамаганман!

— Бермаслигимни биласан-да! Сенинг донолигингга ишонмайман. Шунинг учун ҳам Иброҳим тўлаётган божни мен тўламайман.

— Анавини қаранглар! Доим ўзининг нархини ошириш пайида.

— Саид шон-шуҳрат қозонди! Унга завқ-шавққа тўла, «шахсан ўзига» аталган хатлар кела бошлади,— деди Иброҳим.

— Ҳа, бу гафлат босган жамиятда нодонлар ва чаласаводларгина шуҳрат қозонадилар, тўғрими, Абдулхолиқ?..— ҳикматли бир гап айтаётгандек деди Шариф.

Лекин Абдулхолиқ жавоб бермасдан туриб, Саид сўради:

— Хўш, бўлмаса сен нега машҳур бўлмадинг?

— У машҳур бўлиб қолди,— деди Абдулхолиқ,— бугунги овқатимизни паққос тушириб кетган одам ҳам бунинг мухлиси-да. Келиб ўтирди-ю, овқатга қўлини чўзди. Овқатдан оғзи бўшаганда Шарифни мақтаб қўярди.

— Эй, у бетамизни гапирма,— бепарво деди Шариф,— менга ҳам ўргатинг, деб хушомадгўйлик қилгани қилган.

Бу гап Иброҳимга наша қилиб қаттиқ кулиб юборди.

Абдулхолиқ:

— Аввало ўзинг ўрганиб олгин,— деди.

Шариф қадаҳдан ароқ хўплади-да, лабларини артиб:

— Мен ўрганишга муҳтож эмасман,— деди.

— Бу ўтакетган калондимоғлик-ку,— деди Абдулхолиқ қизишиб,— миянг суйилиб қолдими, дейман? Бундай сўзларни айтишга улуғ файласуфлар ҳам журъат этишолмайди.

Шариф енгларини шимариб, жаҳл билан сўради:

— Ҳой, балки сен ўзингни мендан саводлироқ деб ҳисобларсан?

— Буни кўринглар,— деди Абдулхолиқ ўртоқларига мурожаат қилиб,— битта-яримта бемаъни китобни чалакам-чатти ўқибди-ю, бурнини кўтаришини қаранглар-а! Намунча чиранасан? Қимсан ўзинг?

— Мен замонамиз Бодлериман¹,—керилиб жавоб қилди Шариф.

Улфатлар хахолаб кулишди. Абдулхолиқ ароқдан хўплаган эди, бир оз аччиғидан тушди. Иброҳим официантни чақириб яна бир шиша ароқ буюрди-да, жиддий бир оҳангда:

— Зиёлиларнинг бурчи фақатгина китоб мутолаа қилишгина эмас, ҳаётни чуқур ўрганиш ҳамдир,— деди.

Бу гапни Иброҳим илгари, Саиднинг биринчи китобини танқидчилар ҳужумидан зўр бериб ҳимоя қилаётганида ҳам айтган эди.

Аммо китоб барибир китобхонлар эътиборини қозонолмади. Шариф эса худди шу сўзларни кутиб тургандек баландпарвозлик билан:

— Бу жиҳатдан ҳеч ким мен билан тенглашолмайди! Очликни ҳам, йўқликни ҳам кўрганман. Тўртинчи даражали меҳмонхоналарда турганман, дарбадарлик қилиб, тўғри келган бурчакка тиқилиб ухлаган вақтларим ҳам бўлган, аммо Шаҳриёр сингари гўзал бир раққоса билан бир неча кеча базми жамшид қурган ҳам мен бўламан. Бундан ортиқ яна нима истайсизлар?— деди.

— Бу оч қоринга ичилган яримта ароқнинг таъсири,— деди кулиб Саид.

— Ҳаётни билиш,— деди Абдулхолиқ,— жуда муҳим нарса. Уни юзаки эмас, чуқур билиш керак. Аммо адиб бўлиш учун барибир бунинг ўзигина кифоя қилмайди. Олдингизга ҳаётда кечирган саргузаштларини қалаб ташлайдиганлар кам дейсизми? Аммо улар ҳақиқий ёзувчи бўлолмайди. Кўрган-билганларини ифодалай билиш ҳам керак-да.

Саид хаёлга чўмиб индамай ўтирарди. «Гапи тўғри,— ўйлади у,— Абдулхолиқ ҳаётни ўрганиш ҳақида гапиряпти. Шунинг учун ҳам мен уни яхши кўраман. Абдулхолиқ ўқимишли одам, инглиз тилини сув қилиб ичиб юборган, мен эса ҳижжалаб ўқийман, бунинг устига, андак қийинчиликларга бардош беролмай довдираб қоламан. Мана, бугун ҳам ҳаётнинг бир қиррасини ўрганиш, бир бахти қаро, исмига қараганда гўзал бир қизнинг қисмати билан танишиш имконияти бор эди, лекин ҳайиқдим, қочдим».

¹ Бодлер Шарль (1822—1867)— француз декадент шоири.

Официант ароқ, аччиқ-чучук, ловия, нұхат олиб келиб столга қўйди.

Абдулхолиқ унга:

— «Бир бетамизнинг нұшхўртини олиб кетишингни илтимос қилардим», — деди.

Официант ҳеч нарсага тушунмай, атрофга аланглаб қаради. Иброҳим унга:

— Мана бу пўчоқларни айтяпти, — деб тушунтирди. Официант столи тозалаб кетди.

Иброҳим Саиднинг ароқни сувга аралаштираётганини кўриб, кулимсираб деди.

— Буни қаранглар-а, ароққа озгина сув қўшиш ўрнига, сувга томчилаб ароқ қўйяпти.

— Бу худди мен ўн йил илгари қилган ишга ўхшайди, — тўнғиллади Шариф.

— Мана, ёшингни ҳам билдириб қўйдинг, — деди Саид омихта тайёрлаб бўлгач, яхшироқ жойлашиб ўтираркан, сўнг Иброҳимга қараб: — Биласанми, ўрта мактабни битирганимда пиво ичгандим, шундаям пивонинг ярми сув эди. Мен педагогика институтига ўқишга кирмоқчи бўлдим, лекин кўзинг яхши кўрмас экан, деб қабул қилишмади. Бошланғич мактабда ишлай бошладим. У ерда ҳар пайшанба кун майхонага бориш муаллимларга одат экан. Бир марта ҳамкасбларимга эргашиб майхонага киришим биланоқ худди жарроҳхонага кириб қолгандек қўрқиб кетдим. Азбаройи қўрққанымдан қўлларим қалтирарди, пивога ҳам қўрқиб қарардим, кайфим ошиб қолмасин, деб стаканга озгина пиво қўйдим-да, устига тўлдириб сув қўйдим.

— Мен эса, — деди Шариф, — ичкиликни биринчи бор отамдан қолганини ўғирлаб ичганман. Бу воқеа ўз уйимизда, Баъқубада бўлган эди. Отам чордана қуриб ўтирар, олдиларида бир шиша ароқ бўлиб, ундан хўплаб-хўплаб ичардилар. Отам ташқарига чиқиб кетган пайтини пойлаб шишани шарт кўтардим-да, сув қўшмай ичдим, газакбосдига ҳеч нарса емадим. Нафасим қайтиб кетганди ўшанда.

— Мен эса, — деди Абдулхолиқ, — ичишни Байрутдаги Америка университетида ўрганганман.

— Мен бўлсам, — гап қотди Иброҳим, — биринчи марта ичкиликни юридик факультетга сўнгги имтиҳон топширган кун ичганман.

Саид ёқимли сархушлик ҳис қилди. У кўзини бир нуқтага қадаганча хаёл суриб кетди. Қимнингдир қўли елкаларини курси суюнчиғига босгандагина хаёли ўзига келди. Бошини кўтарган эди, Ҳамидни кўрди.

— Редакцияга қўнғироқ қилсам, аллақачон иккаланглар жуфтакни ростлаган экансизлар. Матбуотнинг яхшилигини! Соат саккизда ишни йиғиштириш экан-да,— деди Ҳамид.

— Кел, ўтир,— таклиф этди уни Иброҳим.— Газетамиз гарчи кундалик газета бўлса-да, уни бир ҳафта олдин тайёрлаб қўямиз. Кейин унинг тақдирини босмахона ишчиларига топшириб қўямиз. Курсини ол! Қани, айт-чи, қаерларда юрибсан?

Ҳамид кулиб, бўш столлар ёнидан курси олиб ўтирди. Саид кайфи сал тарқаб Ҳамидга қаради. У тиржайиб ўтирарди.

— Бугун менинг тантанали куним,— деб мақтанди Ҳамид.— Банкнинг Деваниядаги янги бўлимига бошлиқ қилиб юборамиз, деб роса ялинишди. Аҳмоғини топишибди-да; ҳатто назоратчи ўз машинасида мени «Шариф ва Ҳаддод»га овқатланишга олиб борди. У билан тўрт шиша пиво ичдик. Мен асло бўш келмадим. Ҳа-ҳа-ҳа! Аҳмоғини топиб бўпти.

У ўгирилиб официантни чақирди, сўнг Иброҳимдан сўради:

— Сен нима дейсан? Борайми ёки йўқми-а? Ҳалигача бирор қарорга келганим йўқ.

— Сендан ажралиш бизга жуда оғир, аммо керак бўлгандан кейин борасан-да,— деди Иброҳим совуққина қилиб.

Абдулхолиқ унинг гапига қўшилди:

— Тўғри, ҳар қалай, бу янгилик бўлади. Боравер, боравер!

— Мен у ерларда бўлганман. У томонларда ҳамманинг эсидан чиқиб ўлиб кетасан,— захарханда билан деди Шариф.

— Урнингга биронта мунбосиб одам топилса, ўша заҳоти сен қайтиб келаверасан, дейишяпти.

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, бораверардим,— деди Саид.

— Шунақами?— ўгирилиб унга деди Ҳамид.— Мени у ерда нималар кутяпти?

— Янги таассуротлар, қишлоқча ҳаёт...

— Ажалингдан бурун ўлиш!— гапни илиб кетди Шариф, кейин:— Эсингни едингми?— деб бақирди.

— Унинг гапига кирма,— деди Абдулхолик насиҳат қилган бўлиб.— У ерда лоқал диққинафасликдан қутулсан. Бу ерда эса бўзчининг моксидай югурганинг югурган.

Лекин Шариф ўз гапида туриб олди:

— Майли, боравер, ўзингни сахрога дафн этавер. Мана, мен Баъқубадан ҳам қочиб келдим. Ҳолбуки Баъқуба Бағдоднинг ёнгинасида.

— Гапингни эшитган одам сени «Пойтахтларда яшаб ўрганиб қолибди», дейди-я, ўлакса!— деди Абдулхолик.

— Пойтахт бекорчи одамларни оҳанрабодек ўзига тортади-да,— деди Иброҳим.

Шариф норози оҳангда:

— Нега энди беш кунлик дунёда, қишлоқда ҳамма нарсадан беҳабар яшашим керак экан?— деди.

— Аммо,— деди Ҳамид кулиб,— яқинларингдан жудо бўлдинг-да.

— Сен,— тутақиб кетди Шариф,— у ёққа борсанг қолган ақлингдан ҳам ажраласан. Тушунсанг-чи, у ерда ёт-бегона бўлиб юрасан.

— Йўқ,— бошини сарак-сарак қилиб деди Ҳамид.— У ерда ҳам мен ўз ватанимдагидек бўламан. Бағдодни Ироқ деб бўлмайди-ку!

— Бекоргинани айтибсан! Ироқ Бағдод демакдир,— қизиққонлик билан деди Шариф.

— Бўлди. Гапирма!— бақирди Абдулхолик.— Узингинг нотўғри фикрларинг билан уни йўлдан урма! Қўявер, бораверсин!

— Агар қисқа муддатга бўлса боравер. Бағдодда сенга нима ҳам бор. Бу ерда ота-онанг қолиб кетяптими?— совуққина деди Иброҳим.

— Нимасини айтай, тўғриси ҳам шу-да,— кулди Ҳамид,— мен ёлғиз қушман, дарахтдан кесиб ташланган шохман.

Шариф яна қаршилик қила бошлади:

— Майни ҳам яширин майхоналарда ичасан.

— Кўнглинг тўқ бўлсин,— Ҳамидга далда берди Абдулхолик.— Биз сенга устига «Асал» деб ёзилган шишаларда ичкилик юбориб турамиз.

— Кўрдингми?— мингиллади Шариф ўзига ароқ қуя

туриб.— Ҳаммалари сендан осонгина қутулишмоқчи. Буларга сен ким бўлибсан?! Сенинг қадринг йўқ.

— Шариф яна ўзининг эски, расво одатини қилипти,— деди Саид.

— Ҳа, тўғримасми,— қизиққонлик билан деди Шариф.— Борадими, бормайдими, сизларга барибир эмасми?

Емон иш устида қўлга тушган одамдай ҳамманинг дами ичига тушиб кетди.— Туф!— тупурди Абдулхолиқ ва ароқдан ичди. Шариф эса ҳамон ўз фикрини давом эттирарди:

— Бунинг устига сен эркин ҳаётга ўргангансан. Сен тун оққанда Абу Нувос кўчасида сайр қилишни яхши кўрасан-ку. У ерда-чи? У ерда қаерда айланасан? Чўлу биёбондами?

— Қанийди, худо ёрлақаб мен ҳам бирон ерга борсам,— хўрсиниб деди Саид.

— Бу қуруқ гап,— деди Шариф,— сен бир кун ҳам Бағдодни ташлаб кетолмайсан.

— Худо ҳаққи, гапим чин,— деди ҳаяжонланиб Саид.— Бирон томонга жуда кетгим келади.

У шу топда ўз гапига ишончи комил эди. Аммо Ҳамид бутунлай бошқа одам. У Бағдодни ташлаб кетмайди. Бу ер унга жуда мос келади. У кўршапалакнинг худди ўзи, ҳақиқий ҳаёти тунда бошланади. Мен уни биламан. Биз ҳаммамиз биламиз. Бу ердан чиққандан кейин у ҳаммамизни шаҳар айланишга таклиф қилади. Ҳеч ким унга ҳамроҳ бўлмаса, бир ўзи Абу Нувос кўчасида худди илҳом парисини қидириб юрган шоирдек санқиб юради. Шоир эмиш! Тунларда аҳволи шу, кундузи эса у Гватемалага ҳамдардлик билдирадиган, Покистон аҳлига қилинаётган жабр-зулми қораловчи оддий зиёли. У, Ироқ зиёллари диққинафаслик касалига мубтало бўлган, дегани-деган. Бу билан у нима демоқчи? Балки буни ўзи ҳам билмас. Мен бўлсам умуман тушунмайман буни. Зотаъ, ақлим кўп нарсаларга етмайди. Мана бугун баъзи бир нарсаларни билишим мумкин эди. Эшикни тақиллатиб, Нажотни чақириб, унинг ҳасратларини эшитишим керак эди. Нега биз ҳикоялар ёзганда ҳар хил мусибатларни ичимиздан ўйлаб чиқарамиз-да, одамларнинг бошига тушган мусибатларга кўзимиз кўр, қулоғимиз кар бўлади. Ҳар биримиз ҳаёт тўғрисида яхшироқ асар яратишни кўнглимиз-

га туғиб қўямиз, аммо халқ ҳаётини билмаймиз. Ароқни молдай ичамиз-да, атрофимиздаги муҳитга сархушликнинг хира пардасидан боқамиз. Шунда нима-нияма кўра олардик? Шу сабабдан бекорга валдираб, ичкиликка ружу қилганлигимизнинг сабабини билолмай, карахт бўлиб юрамиз. Бу лаънати ароқдан одам шу қадар ланж бўладики, қўлингни қимирлатгинг ҳам келмайди. Селдай оқиб келган хотиралар миясида ғужғон ўйнади. Мана ҳозир кимни эсладинг, тобутнинг қопқоғини қоқаётган ўша устаними? Ўша тобутга кимни солишаркин? Инсон ўз тақдирини олдиндан билса қандай яхши бўларди-я. Йўқ, бу яхши эмас. Бугун Нажот билан танишганимда яхши бўларди. Аммо бу тобут сенга тайёрланганини билиш яхши эмас. Фалон ой, фалон куни, фалон соатда, фалон ерга кўмиласан, дейишса, ўша заҳоти ўлиб қолардим. Кўзинг очиқ-ку, ўликсан. Одамлар билан гаплашасан-ку, ўликсан. Ўликларга ўхшаб овқат ейсан. Ўликлар қандай овқат еркин-а? Ўликлар овқат емайди. Уларнинг ўзини қурт-қумурсқалар ейди. Қандай даҳшат-а!

— Бечора Саид хаёл денгизида сузиб юрибди.

— У Сурия саҳроси ҳақида хаёл суряпти.

ИККИНЧИ НИДО ❖

Онаси эшикни аста очиб, сўради:

— Иброҳим, бугун амакингникига борасанми?

Иброҳим газетадан кўзини узди-да, индамай онасига қаради. У нима дейишини билмасди. Ҳар куни шу савол: «Амакингникига борасанми?», «Сени ўша ерда кутайми?» У, одатда, ҳа деяётганини ҳам, йўқ деяётганини ҳам тушуниб бўлмайдиган қилиб бошини қимирлатиб қўяр, онаси эса индамай аста чиқиб кетар эди.

— Бормоқчиману, сира вақт тополмаяпман. Газетадан қўлим бўшамай қолди.

— Наҳотки бирон соатга ўрнингга бошқа одам топилмаса?

— Қим? Саидми? У энг оддий масалани ҳам ҳал қилолмайди-ку. Бошқаларга эса мутлақо ишониб бўлмайди.

— Жума куни ҳамми? Аслида ўзинг боришни истамайсан. Хоҳлаганимда бориб келардинг-а.

— Жума — дам олиш куни,— Иброҳим зўрма-зўраки жилмайди.— Бундан ташқари, жума кунлари ҳам ҳар хил ишлар чиқиб қоляпти.

— Айтяпман-ку, боришни истамайман, деб. Бўлмаса вақт топардинг.

Иброҳим чуқур хўрсиниб, қўлидаги «Обсервер» газетасига тикилди. Онаси ўғлини кўндиролмаганини фаҳмлаб, бир оз индамай турди-да, чиқиб кетди. У тор йўлакдан букчайиб, оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган онасининг орқасидан бир оз қараб турди-да, яна газетага тикилди. Аммо ҳеч нарса ўқиёлмади. Онаси кўз олдидан нари кетмасди. Оғир қадам товушлари ҳамон эшитилиб турарди. Иброҳим онасининг бир қўли билан зинапоя панжарасига суяниб, оёғи остига тикилганча, умидсизликнинг оғир юкидан букчайиб кетаётганини кўриб тургандек эди. У ҳозир отасининг бўлмасига киради. Қотмадан келган чол бошини кўтариб унга савол назари билан қарайди: «Нима дейди, борармишми?» Онаси «йўқ», деса, чолнинг жаҳли чиқиб кетишини биледи. Шунинг учун ҳам қандай қилиб айтишини билмай бир оз тарадудланиб қолади.

Тез орада Иброҳимга ичкаридан отасининг бўғиқ овози эшитилди. У газетани йиғиштирди-да, қўлини иягига тираб, ичкарида нима гап бўлаётганини билмоқчи бўлиб бир оз қулоқ солиб ўтирди. Аммо отасининг овози жуда бўғиқ эшитилиб, нима деяётганини тушуниб бўлмасди. Унинг юраги сиқилиб кетди. Сакраб ўрнидан турди-да, соатга қаради, каравот олдидаги стулга тахланган уст-бошига яқинлашди. Кеча у уйга кеч қайтган эди. Нашъаси пастлигидан кундалик одати бўлиб қолган «Обсервер» газетасини ҳам ўқиб ўтирмай, ётиб қолган эди. Пиллапоядан кўтарилар экан, отасининг ўз хонасида гивирсиб юрганини сизди. Демак, бугун ҳам ухламаяпти. Ҳар кеча шу аҳвол: отаси мижжа қоқмай, гўё зарур бир гапи бордек, эрталабга қолдирмай, ҳозир айтиши шартдек уни кутиб ўтиради. Аммо Иброҳим олдига кирганида фақат: «Ҳа, келдингми?» ёки «Соат неча бўлди?»— деб сўрарди-ю, бошқа ҳеч гап айтмасди. У, бу гапларни: «Тун жуда узайиб кетибдими, а?»— дегандай бир оҳангда айтарди. Аслида, бу гапларнинг замирида фақат: «Мен ухламай сени кутиб ўтирибман»,— деган маъно бор эди. Қачонгача давом этади бу аҳвол? Отаси унга қоровуллик қилишни қачон йиғиштираркин?

Қаршидаги хонага сукунат чўкди. Иброҳим енгил-тортиб чуқур нафас олди. Бир оз хотиржам бўлиб, отаси ҳақида ўйлаб кетди.

Сўнгги вақтларда анча озиб қолган отаси уйдан эшикка чиқмайдиган бўлиб қолди. У ҳеч ким билан учрашмас, биронта одам билан гаплашиб ўтиришни ҳам ёқтирмас эди, ҳатто деразадан эшитиладиган кўча шовқини ҳам унинг асабини бузиб, дардига дард қўшарди. Тўрт марта тақиллатмагунча эшикни ҳам ҳеч кимга очмас эди. Отаси уйдагиларнинг ҳаммаси фақат унга бўйсуниларини, чизган чизигидан чиқмасликларини истарди. Иброҳим отасига хаёлан мурожаат қилди: «Ота, сизнинг нечоғлик азоб чекаётганингизни биламан. Сизга мен қандай ёрдам беришим мумкин? Майли, сизнинг хоҳишингизча бугун амакимникига бордим, дейлик. Аммо бу сизга ёрдам берадимми? Сиз мени ўз ихтиёримга қўйиб, ҳаётда ўз йўлимни ўзим топиб олишимга рухсат беринг. Шунча аралашганингиз ҳам етар энди. Амакимникига ўзим лозим топган пайтда борарман».

Бирдан Иброҳимга бу сўзларни отаси эшитаётгандек туюлди. Кўз олдида отаси гавдаланди. У Иброҳимга ғамгин кўзларини тикиб: «Шунақами ҳали?»— деяётгандай эди. Аммо бу сўзларда дўқдан кўра «ўтмишни унутдингми?»— деган савол маъноси кўпроқ эди.

Зинадан тушаверишда Иброҳим онасига етиб олди. У ҳали хафа қилгани учун кечирим сўрагандек бир ўхангда:

— Хўп, ойи, бугун бораман,— деди.

— Ундай бўлса, мен сени ўша ерда кутайми?

— Майли, кута қолинг.

Уйдан чиқиши билан кўнгли енгил тортиди. Ҳатто шу тор, ар-Рашид хиёбонига олиб чиқувчи қинғир-қийшиқ жинкўчаларда ўзини сокин уйлардагидан кўра хотиржамроқ сезди. Мудофаа министрлиги биносининг қаршида ар-Рашид кўчасини кесиб ўтди-да, ҳаёт муттадил жўш уриб турган, шовқин-суронли оломонга қўшилиб кетди. Унинг учун ҳамма нарса энди ўз ўрнига тушгандек эди. Оломоннинг ғовур-ғувури орасида у ўзи учун янги бўлган гапларни бошқа гаплар ичидан худди эски газеталар орасидан янги, босмахона бўёғи ҳиди аниқиб турган газетани ажратиб олгандай, дарҳол ажратиб оларди.

«Одатда,— ўйларди Иброҳим,— фақат ҳидни яхши

биладиган газетачи ва мухбирларнинг ошиғи олчи бўлади. Ғарбда баъзи мухбирлар шу қобилиятлари борлиги учун кун кўрадилар. Лекин мен унақа мухбирлардан бўлишни истамайман. Мен ҳид билиш билан бирга, кўришни, эшитишни, ўйлашни, ўткир зеҳнли бўлишни хоҳлайман».

Иброҳим идорага кирди. Идорада унинг кўзи биринчи бўлиб кассанинг панжарали дарчасидан қараб турган кассирга тушди.

— Ассалому алайкум, жаноб Халил, — салом берди Иброҳим.

— Салом. Бу ёққа келинг, мана буни бир ўқиб кўринг.

— Хўш, тинчликми ўзи? Нима экан у? — Иброҳим орқасига қайтиб бухгалтерияга кирди.

— «Ад-Дустур» газетаси бизни қаттиқ танқид қилиб мақола чиқарипти. Газетамизни ёпиб қўйишмаса гўр-гайди.

— Э, парво қилманг! — Бугун биринчи марта дадил оҳангда гапирди Иброҳим, — кунимиз ўша ўлакса «ад-Дустур» газетасига қолмаган. Бизга бас келиш ҳазилкам иш эмас.

— Биладан. Аммо сизлар жуда баланддан келяпсизлар-да. Ҳамма нарсани унутиб, жуда ҳам оташин мақолалар ёзаяпсизлар.

— Хўш, сизнингча, нима қилиш керак?

— Овозини бир парда пастроқ тушириш керак.

— Бухгалтерия ишлари сусаймаслиги учунми?

— Бу билан ҳазиллаша кўрманг, — деди кассир. — Эрта пайшанбада маош ололмай қолсангиз, нима дейсиз?

— «Ан-Нос» — савдогарлар газетаси эмас.

— Шундайку-я, — деб Халил ёстиқдай ҳисоб-китоб дафттарини варақлай бошлади.

Иброҳим бугунги газеталарни олиб, юқорига, деворлари яшил рангга бўялган муҳаррирлар хонасига чиқди. Кўпдан бери йнгиштирилмаган хона эндигина супурилган бўлиб, ҳали тарқалмаган чанг димоғига урилди. Пол тоза эди, бироқ Саиднинг столи устида кеча ёзилиб, ҳали оққа кўчирилмаган қоғозлар тартибсиз сочилиб ётарди. Радио ёнидаги стол устида ҳам қоғоз уюми.

Иброҳим олдига газеталарни қўйиб, ўз столи ёнига ўтирди ва мактаб ҳовлисига қараган деразадан ташқари-

га боқди. Кейин яна хонага кўз ташлади. Мана шу бир оз қоронғироқ, осуда хонада у бирдан қалбида жўш урган шодлик туйғусини ҳис этди. Бу ерда у ўзи хон, ўзи бек. Бу ерда у гапирса гапига қулоқ соладилар. Бу ерда у ўз фикрларини қоғозга туширади. Эртага эса, улар газета устунларидаги мисраларга тизилишади-да, одамлар орасида тарқалиб жамоат мулкига айланади. Иброҳим матбуотнинг кучига қаттиқ ишонади. Унинг орзуси ўзининг фикр ва мулоҳазаларини халқ онгига қай йўсинда етказишни биладиган, одамларда ўзига нисбатан ишонч ҳосил қилдира оладиган, муносиб сўзлар топиб, ўз ҳис-туйғуларини тўла, аниқ ва равшан ифода қила оладиган мухбир бўлиб етишмоқдир. Газета ҳозирги даврда ҳаётнинг нерв системаси эканлигига у амин. Бу нерв системаси соғлом ва ўта сезгир бўлиши керак. Ҳаётдаги ҳар бир воқеани, ҳар бир ҳодисани ўз вақтида ва тўғри тушуниб, ўшанга яраша иш кўрмоғи керак. Иброҳим ўзини шу асаб системасининг бир толасидай ҳис қилар эди. «Йўқ,— ўйлашда давом этди у.— Аниқроғи, газета нерв толаси эмас, балки бутун организмни идора қилувчи, унинг хатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган нерв марказидир. Иброҳимга бу фикр жуда ёқиб қолди. Унга атрофдаги ҳамма нарса бошқа бир маъно англатувчи рамзий белги бўлиб кўринди. Ҳалидан бери термилиб ўтирган дераза бутун дунёни ўзида акс эттирадиган сеҳрли кўзгуга ўхшайди. Мактаб ҳовлиси кенгайиб, бепоён денгизга айланди. Бир оздан сўнг ўзини шу денгизда сузиб кетаётгандек ҳис қилди. Дераза эса кема дарғасининг кузатув ойнасига айланди. Ўзини шу кеманинг дарғаси деб ҳис қилди. Ҳозир унинг «кема»си «Тонг» бандаргоҳида лангар ташлаб турибди. Тез орада «денгизчилар»— босмаҳона ишчилари, «капитан ёрдамчиси»— Саид келади. Радист— радиодан сўнги ахборотларни ёзиб оладиган ҳам келади-да, «кема» ҳаёт уммонида ўзининг кундалик сафарига йўл олади. Сафар тугаганда, кема бандаргоҳга катта ўлжа— одамлар учун сув-ҳаводай зарур бўлган маънавий озуқа билан қайтиб келади.

Бу ўхшатиш унга жуда ёқиб кетди ва дарҳол ёзиб қўйишга қарор қилди. Столи устида бугун чиққан бир даста газета ётарди. Бир кунда шунча газета нашр этилишини у фақат бугун билгандек ҳайрон бўлди. «Ироқда демократия йўқ», деб ким айтади? У газеталарни ва-

рақлай бошлади... Ҳар бир газетани кўриб чиқиш учун унга бир дақиқа вақт ҳам кифоя эди. Арзимаган мавзудаги бир-бирига ўхшаш мақолалар фақат сарлавҳалари билан бир-биридан ажралиб турарди. Матбуот тўғрисидаги ижобий фикрларнинг ўзгариб қолишидан қўриқиб, у одатда бундай мақолаларга эътибор бермай, бир кўз югуртириб қўя қоларди. Кейин тоза қоғоз олди-да, ҳар доимгидек ишга киришишдан аввал деразадан ҳовлига бир қараб, ёзишга шайланди.

Шу пайт даҳлизда қадам товушлари эшитилди ва кўзойнагини йилтиллашиб хонага Саид кириб келди. У ингичка қўлини юқори кўтариб Иброҳимга салом берди. Хурсандлиги ичига сифмаётганлиги, ниманидир дарҳол сўзлаб бериш истаги шундоқ кўриниб турарди. Мекин у ўзини тутиб олди ва столи устида уймаланиб ётган қоғозларни шоша-пиша қараб чиқа бошлади.

— Ҳа, бугун жуда оғзинг қулоғингда кўринади?— жилмайиб сўради Иброҳим.

— Биласанми,— деди Саид,— мен инглизчани яхшилаб ўрганиб олай, деб бир китоб ўқий бошладим.

— Қойил, сенга фақат шу камлик қилиб турувди. Хўш, нималарни ўқияпсан?

— «Бовари хоним»ни! Бу китоб менга жуда маъқул тушди.

— Мен бу ромanning қисқартирилган вариантини ўқиган эдим. Узундан-узун асарларни ўқишга вақтим йўқ.

— Мен қиссанавислик сирларини чуқур ўрганиб олмақчиман. Жуда бўлмаганда Абдулхолиқ билганчалик ўрганиб олсам ҳам майли эди.

— Унга ишонма. Агар унга сен айтаётган сир-асрорлар маълум бўлганда, у ҳар куни биттадан ҳикоя ёзиб турган бўларди.

— Бу ҳақда бирон нарса айтолмайман, аммо менинг ёзганларим мактаб ўқувчиларининг иншо ёзганларидек гап.

— Қўй-э! Сен ҳақиқий адибсан.

— Билмасам! Адиблик ҳақиқий талантни талаб қилади. Ҳикоя эса адабиётнинг энг қийин жанри. Ҳикоя ёзиш қаёқда-ю, мен қаёқда?!

Саид хўрсиниб, газеталарни кўздан кечира бошлади, Иброҳим эса ўзича ўйларди: «Саидга муҳим бир нарса етишмайди: ўз-ўзинга ишонч! Биронта одам унинг қоби-

лиятига ишончсизлик билан қараса бас, тушкунликка тушади-қўяди. Иродаси ҳам йўқ. Доим иккиланиб юради, бунинг устига ўтакетган тортинчоқ». Шундай деб ўйларкан, Иброҳим дўстига ачиниб, меҳр тўла кўз билан қараб турарди. Бу вақтда Саид саҳифалар орасида бирон нарсасини йўқотгандай газеталарни асабийлик билан тез-тез varaқларди.

Фаррош Хусайн кириб, Иброҳимнинг столига бугун келган хат-хабарларни қўйди.

Бир талай хат келибди, аммо Иброҳим бу хатларда тахминан нималар ёзилганини ўқимасдан ҳам биларди. У зерикарли бир қиёфада, худди картошка тозалаётган одамдек конвертларни оча бошлади. Столнинг усти бирпасда ҳар хил қоғозларга ёзилган, тагига турли хил имзолар қўйилган, баъзиларига эса бармоқ босилган хатларга тўлиб кетди.

Деразанинг олдидан кимдир ўтгандек бўлди. Бошини кўтариб қараган эди, Шарифни кўрди. Тўладан келган, қорамағиз, катта юмалоқ бошли Шариф солдатча юришни ҳали яхши ўрганмаган янги аскардай лапанглаб юриб келиб саломлашди.

— «Асримиз Бодлери»га саломлар!— ҳазиломиз алиқ олди Иброҳим. Саид: «Э, келдингми?»— деди-да, бир нарса демоқчи бўлгандек Шарифга тикилиб қолди. Шариф хонада у ёқдан-бу ёққа юрди-да, сўнг ўзининг жойига, радио қўйилган стол ёнига ўтирди. Ниҳоят, Саид:

— Биласанми, Иброҳим, бир машҳур мутафаккир: «Барча оламшумул тарихий воқеалар икки марта содир бўлади ва улуғ шахслар дунёга икки марта келади», деган экан,— деди.

— Бўлмаса нега энди Шариф «мен ҳозирги замон Бодлериман», деганида сен эътироз билдирасан?— жилмайиб сўради Иброҳим.

Шариф эски радио ёнида гўё бу гапларнинг унга ҳеч алоқаси йўқдек миқ этмай ўтирарди.

— Аммо ундан ҳам машҳурроқ бошқа бир мутафаккир, «улуғ шахсларнинг ҳаёти биринчи марта фожиавий бўлса, иккинчи марта дунёга келганларида одамларга масхара бўладилар», деб қўшиб қўйган экан,— гапида давом этди Саид.

Шариф унга нимадир деб жавоб бермоқчи бўлди-ю, аммо обрўйини сақлаш учун индамасликни маъқул кўрди.

— Ахир ўзинг ўйлаб кўр,— дерди Саид.— Тарих қанчадан-қанча буюк одамларни билади. Аммо ўз номини абадийлаштиришга уриниб, аянчли аҳволга тушганлар, одамларга масхара бўлганлар ҳам кам эмас.

— Мени ҳақорат қилишга йўл қўймайман!— деб бақриб юборди ўтирган жойидан Шариф.

— Мен сенинг исмингни тилга олдимми?— деб сўради Саид.

— Бу гапларни менга тегизиб айтяпсан. Ўзинг-чи? Ўзинг ҳам Горькийга ўхшашга ҳаракат қилиб, унинг кулгили бир нусхаси бўлиб қолгансан-ку!

— Ана холос! Бу гап менинг хаёлимга ҳам келмаган эди.

— Абдулхолиқ шундай дейди-ку!

Иброҳим конвертларни очишдан тўхтаб, сигарета тутатди-да, деразага қараб ўтириб чека бошлади. Саид ўрнидан туриб, бир даста хатни қўлига олди.

— Бир куннинг ўзида шунча шикоят хатми?— деди у ҳайратланиб.

— Ҳали кечки почтани олганимиз йўқ. Бундан ташқари, хатларнинг ҳаммасини очишга ҳали улгурмадим.

— Роса хат келибди-ку,— хуноб бўлиб деди Саид.— Баъзан мени бир савол қийнаб қўяди. Нега Ироқ халқи шунча норозилик билдиришига қарамай, ҳаёти ҳеч яхшилик томонига ўзгармайди. Халқнинг норозилиги ҳаётини ўзгаришларнинг биринчи поғонаси, дейишади-ку. Ироқ фуқароси азалдан норозилик билдириб келади, ғазабланади, аммо нега ҳаётида деярли ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди. Нега?

— Бугунги мақолангнинг мавзуи шу бўлар экан-да,— деди Иброҳим.

— Гап бунда эмас, муҳими ана шу саволга жавоб топишда.

— Мақола ёзаётганимда жавобни ҳам ўзинг топиб оласан.

— Йўқ,— деди Саид,— аксинча бўлиши ҳам мумкин.

— Балки ёзишни йиғиштириб қўйсак тўғри жавоб топилар. Шоирлар нолишдан, ёзувчилар кўз ёши тўкишдан тўхташлари керак. Балки иллатимиз кўп шикоят қилиб, кам иш қилаётганимиздадир. Меросимизда қайғу-надомат, алам-изтиробли қасидалару дostonлар ошиб-тошиб ётибди. Бас, етар энди обидийда, нолишлар! Иш бошлайлик! Балки шунда бирор нарсага эришармиз.

— Балки аксинчадир,— эътироз билдирди Шариф,— мусибатларимизнинг сабаби бўлар-бўлмас ишлар кўпайиб кетиб, тўғри сўз — яхши файласуфлар камайиб кетганидандир. Нима десангиз денг-ку, лекин ҳозир Ироқ файласуфларга муҳгож.— Шариф, масалан, мендек файласуфларга, демоқчи бўлгандек қўлини кўкрагига қўйди.

— Бизнинг файласуфларимиз ҳам шоирларга ўхшаб дод-вой қилишгани қилишган,— деди Иброҳим.— Бизларга забардаст, ҳаётга очиқ кўз билан қарайдиган, конкрет шароитда конкрет маслаҳат бера оладиган мутафаккирлар керак.

— Сенингча файласуфлар пойтахтда автобуслар ҳаракатини яхшилаш ҳақида ҳам ўйлашлари керакми?

Иброҳим кулди. «Оббо Шариф-ей! Файласуфларни бундай ҳимоя қилишингдан ўзингни ҳам файласуф ҳисоблайсан шекилли», деган гапни кўнглидан ўтказиб Саидга қаради. Саид алланарсаларни ёзиб ўтирар эди. Иброҳим яна конвертларни оча бошлади. Бир оздан сўнг Шарифга қарамасдан:

— Айт-чи, Шариф, бугун кечаси тушингда нималар кўрдинг?— деб сўради.

Шариф индамади. Унинг ўрнига Саид жавоб берди:

— Шариф уйқусида туш кўрмайди. У ўнгида туш кўради.

— Зўр аския қилдим, деб ҳисобларсан?— деди Шариф йўгон овозда.— Аммо барча доҳийлар кундузи туш кўришади.

— Сенга ўхшаган доҳийлар-да,— аниқлик киритди Саид.— Уларнинг ёзганлари ҳам фақат уйғоқликларида кўрган тушлари ҳақида бўлади.

Шариф яна индамай қолди. Хонага жимлик чўкиб, ҳамма ўз ишига берилиб кетди. Иброҳим «Саидга» деб суриб қўяётган хатларнинг бир уюм бўлиб қолганини кўриб: «Бечора Саид! Шунча хатни ўқиб чиқиши керак. Буларнинг ичидан газета учун биронта пичоққа илинадиган хабар топа олса яхши-я. Жуда зерикарли иш-да», деб хаёлидан ўтказиб турган эди, кўзи «Шахсан устоз Саид Аҳмадга» деб ёзилган хатга тушди. Иброҳим хатда нима ёзилганини билмоқчидек, қалин конвертга бир оз тикилиб қолди. Конверт устидаги ёзув унга танишдай туюлди: «Яна безгак шифохонаси тўғрисида бўлса керак»,— деб Саид томонга суриб қўйди.

Шу вақт телефон жиринглади. Трубкани олган Иброҳим телефонда бир-икки оғиз гаплашиб бўлгач:

— Ҳамид экан. Бизларни шу яқин орадаги ресторанда овқатланишга таклиф этяпти,— деди.

— Ҳамид ресторанга таклиф қилаётган бўлса, Шарифнинг мушқули осон бўлибди-ку,— деди Саид ҳазиллашиб.

Ресторанда Ҳамид уларни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Ошналар столга ўтиргач, Иброҳим:

— Хўш, қандай янгиликлар бор?— деб сўради.

— Менга ўйлаб кўришга муҳлат беришди,— деди Ҳамид.

— Нима қилмоқчисан энди?

Ҳамид кулди:

— Нима қилардим? Ҳеч нарса қилмайман! Майли, ишдан бўшашга тўғри келса ҳам, у ёққа бормайман. Мен Бағдодни, унинг тунларини, китоб дўконларини, кинотеатрларини севаман. Наҳотки шуларнинг ҳаммасини ташлаб, аллақаяёқдаги кичкина бир шаҳарчага кетсам?!

— Мен сизларга нима деган эдим?— деди Шариф керлинқираб.

— Сен менинг характеримни жуда яхши билиб олибсан.

— Ҳақ гап, сени миригдан-сиринггача биламан.

— Шунинг учун ҳам бугун сени зиёфатга таклиф қилдим-да. Кўнглинг нимани тусаса, буюравер, пулини мен тўлайман. Моянамнинг бир қисми ҳали чўнтакда. Қарз берадиганлар ҳам бор. Доҳиёна заковатинг ҳурмати, агар бу ерда бор бўлса бир шиша муздеккина пиво ҳам олиб берардим. Инсон бир марта яшайди, шунинг учун ҳам бу беш кунлик дунёда роҳат қилиб қолиш керак. Бугун мен Чеховнинг қишлоқ ҳаёти ҳақидаги китобини ўқиб тугатдим. Нимасини айтасан, қишлоқ ҳаёти ҳам ҳаётми? Ўзинг биласан, мен тунлари айланиб юришни яхши кўраман. У ёқда эса, кичкина бир қишлоқнинг қарерида айланиб юрасан?! Даштга чиқиб кетсанг бўриларга ем бўлишинг турган гап.

Официант келди. Шариф қовурилган қўзи гўшти, бошқалар ҳам ўзлари истаган таомларини буюришди. Официант узоқлашгандан сўнг Саид:

— Барибир мен сенинг гапингга қўшилмайман. Шаҳарда ҳаётнинг нималигини тўлалигича била олмайсан.

Шаҳар одамни ўзининг шовқин-сурони билан карахт қилиб қўяди. Биз ироқликлар қаерда туғилган бўлсак, ўша ердан ҳаётимизнинг охиригача қимирламаймиз. На сафар бор, на саргузашт. Бағдодда туғилган одам бошқа мамлакатларга сафар қилиш у ёқда турсин, ҳатто ўзимизнинг Ироқни ҳам тузукроқ кўриб билмайди.

— Ироқнинг нимаси бор ўзи? Унинг нимасини кўриш учун саёҳатга чиқаман? Борди-ю, мен Франция ёки Испанияда туғилган бўлганимда эди, уларнинг бирорта шаҳар ё қишлоғини қолдирмай, ҳаммасини айланиб чиқардим,— гапга қўшилди Шариф.— Ироқда-чи? Бу ерда битта қишлоқни кўрдингми, бас, бошқасига боришга ҳожат қолмайди — ҳаммаси бир гўр.

— Узоқ мамлакатларга саёҳат қилиш орзуси Ироқ адибларини аини кучга тўлган вақтларида ҳалок қилади,— ўйчан деди Иброҳим.

— Мен эса,— деди Ҳамид,— буни бўғма касали деб атайман.

— Бу нима деган гап, Шариф? — қизиққонлик билан деди Саид.— Бизнинг азим дарёларимиз Фирот билан Дажла-чи? Бу буюк дарёларнинг соҳилларида Бобилнинг мўъжизавий боғларини янгидан барпо қилиш мумкин эмасми?

Кейин у Иброҳимга мурожаат қилиб:

— Биласанми мен нимани орзу қиламан? Худди Марк Твен ўзининг Миссисипи дарёси бўйлаб саёҳат қилгани каби мен ҳам Дажла дарёсининг бошидан то денгизга қуйиладиган жойигача саёҳат қилмоқчиман,— деди.— Бир вақтлари Амара атрофидан идорамизга ариза кўтариб келган киши эсингдами?

— Мохов касалига мубтало бўлдим, деб шикоят қилгандир-да,— унинг гапини бўлиб пичинг қилди Шариф.

— Йўқ,— деди Иброҳим,— қишлоғида мактаб очишга ёрдам сўраб келган эди.

— Ҳа, ҳа,— тасдиқлади унинг гапини Саид, хит бўлиб бармоқлари билан столни тақиллатаркан.— У бизларга ўша томонларда учрайдиган қушлар ва балиқларнинг турлари ҳақида ҳикоя қилганди. Ажойиб, кишини ҳайратга солувчи олам. Ушанда мен ўзимча: «Қани энди бирон ёзувчи ўша томонларга борса-ю...»

— Мен адиб эмасман,— унинг гапини бўлди Ҳамид,— анчайин бир китобхонман.

— Ким биледи дейсан, балки сен ҳам қалам аҳлига қўшилиб қоларсан.

— Асло, асло, бу менинг ҳаёт режаларимда йўқ.

— Хўш, бўлмаса ҳаёт режаларингда нималар бор?— сўради Саид.

Шариф бунга худди шу саволни кутиб тургандек Ҳамиддан олдин жавоб берди:

— Бирор бойвучча қизга уйланиб, биронта банкнинг мудирини бўлиш ниятим бор.

— Саломат бўлинг,— норози оҳангда деди Ҳамид.— Мен умримнинг охиригача бўйдоқлигимча қоламан. Бўйдоқлик — бу эркин ҳаёт демак. Банкнинг мудирини бўлишни ҳам истамайман. Ростини айтсам, мен ҳаётда бир нарсани режалашни ёқтирмайман, гарчи режа қодаларини савдо факультетига ўқиган бўлса ҳам. Балки режа тузиш иқтисодда ўринлидир, аммо инсон ҳаётига тўғри келмайди, чунки келажак номаълум бўлгани учун ҳам гўзал-да!

— Ахир орзу қиласан-ку? Ушаларни амалга ошириш сенинг келгуси ҳаётинг режасида,— деди Иброҳим.

— Мен фақат бахтли бўлишни орзу қиламан,— деди Ҳамид.

— Бахт — бу нисбий тушунча,— насиҳатомиз оҳангда деди Шариф.— Баъзилар ниҳоятда ночор аҳволда бўлсалар ҳам, ўзларини бахтли деб ҳисоблашади.

— Менинг назаримда, бахт...—деб Ҳамид гап бошлаган эди, ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмай қўйганини кўрди: официант овқат келтирган эди. Ҳатто Шариф ҳам унинг назарида бахт нима эканлигига қизиқиб ўтирмади. Шариф ўзига келтирилган қўзи гўштини олдига суриб олиб зўр иштаҳа билан ея бошлади. Одатда, у овқатланаётганда дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, бутун диққат-эътиборини овқатга қаратар эди.

Овқатни еб бўлганларида Ҳамид шикоятимиз гап бошлади:

— Овқатдан кейин қаёққа боришимни ҳам билмайман. Бугун менинг кечки базмим одатдагидан эртароқ бошланадиганга ўхшайди.

— Биз сенга соат саккиздан кейин шерик бўламиз,— деди Саид.— Нима дединг, Иброҳим?

— Бўпти,— розилик билдирди у ва ичида: «Ойим бугун ҳам кутиб қоладиган бўлдилар-да. Майли, энди бу биринчи марта эмас-ку», деб қўйди.

БИРИНЧИ НИДО

Улар идорага қайтиб келишганида Саид столи устидаги мактубга кўзи тушди. Бир томонга эгилган йирик-йирик ҳарфларни танигач, ўртоқларидан биронтаси кўриб қолиб калака қилишларидан қўрқиб, хатни дарров чўнтагига солиб қўйди. Бу — ўша, Нажотдан келган хат. Жойига ўтириб, чўнтагидаги хатни пайпаслаб кўриб, ҳали очилмаганлигини билди. Демак, бу янги хат. Уша қиз — Нажот яна хат ёзибди-да! Саид ҳаяжонланиб кетди. Ҳаяжонини яшириш учун қўлини чўнтагидан олмай, хонадан чиқиб кетди. Узун коридорнинг охиридаги эски қўлёзмалар, газеталар сақланадиган кичкинагина хонага кирди. Лекин бу ерда ҳам кўнгли жойига тушмади, назарида Иброҳим билан Шариф унга тикилиб қараб тургандек бўлаверди. Бурчакка тикилиб, киссасидан хатни олди-да, рамазон ойида рўза тутган одамлардан бекитиб нон еяётгандек, шошиб-пишиб хатни очди ва ўқий бошлади.

Хатда одатдаги салом-аликлардан сўнг, мана бу гаплар ёзилган эди: «Ўзингизни мажбур қилиб бўлса-да, бизнинг уйимизни излаб келибсиз. Аммо, не ажабки, эшигимизни қоқиб, бошлаган савоб ишингизни охирига етказишингизга юрагингиз дов бермабди. Мен бўлсам, «барча адиблар довюрак бўлади», деб ўйлар эдим. Сизлар ўз газеталарингизда давлат арбобларини ҳам, министрларни ҳам танқид қилишга қўрқмайсизлар-у, сизлардан ёрдам сўраган одамнинг додини эшитишга юрагингиз бетламайди. Нима учун мендан — бир нотавон аёлдан қўрқасиз? Ахир мен сизни бошимга тушган мусибатни ўз кўзингиз билан кўришга чақирган эдим-ку. Наҳотки?.. Йўқ, мен ҳамон умидворман. Сизни кутаман. Нажот».

Саид кун бўйи изтироб чекди. Редакциядаги ҳамма ишини йиғиштириб, дарҳол Нажотнинг олдига бормоқчи ҳам бўлди. Аммо зарур ишлар кўп эди, ташлаб кетолмади. Хонада бўлаётган гап-суҳбатларга ҳам қўшилавермади. Кечқурун ресторанда йиғилганларида ҳам Саид дўстларининг гурунгига қўшилмай, бир чеккада ароқ ичиб ўтираверди.

Эртасига эрталаб Саид ўша ал-Маслуб маҳалласига йўл олди. Дурадгор бугун бешик ясаётган экан. Саид

бунн яхшилик аломати деб билди. Бўёқчи устахонасидан келаётган ҳид бу сафар биринчи келганидай ўткир эмасди. Бу ҳид гўё унга: «Сен бошқа бир дунёга қадам қўя-япсан ва бу гал орқага тисланмайсан», деб огоҳлантиргандай бўлди. У ўша таниш кўчага киргач, занглаб қорайган, чанг қоплаган тунука парчаларига ёзилган уй номерларига аланглаб, ўзига керакли уйни қидира бошлади. Баъзи рақамлар эшикларга ёки тўғридан-тўғри деворларга бўёқлар билан чизилган эди. Қидирган рақамини топганда, юраги дук-дук уриб кетди.

Эшик ёнида турган новча одамни кўриб, Саид яна иккиланиб қолди. Демак, кимдир ҳазиллашмоқчи бўлиб уни лақиллатган. Лекин энди орқага қайтиш мумкин эмас. Саид эшикни яқинроқ келиб тақиллатмоқчи бўлиб турган эди, ҳалиги киши:

— Афандим, сизга ким керак эди?— деб сўраб қолди. Саид ўгирилиб қаради. Кейин худди пароль айтаётгандек, биров эшитиб қолишидан кўрқиб сикингина:

— Нажот!— деди.

Саид бу кишининг истехзоли кулиб: «Нажот — ма-на биз бўламиз» ёки қўполлик билан: «Адашибсиз, бу ерда унақа одам яшамайди», деб ёки бирон бошқа гап билан уни изза қилишини кутган бўлса ҳам, бу: «Э, Нажотми? Келинг, келинг!»— деган хушмуомала жавобни кутмаган эди.

Бояги киши шундай деб, эшикни тақиллатди, сўнгра ичкаридан бирон жавоб кутиб ўтирмай, эшикни қия очиб, ичкарига бир қараб олди-да, Саидни киришга таклиф қилди.

Саид ичкарига кириб, кичкина чорси ҳовлининг ўртасида қўлида чақалоғини кўтариб турган аёлни кўрди-ю, тўхтаб қолди. Аёл ҳозиргина боласини эмизган бўлса керак, кўйлагининг тугмалари солинмаган, кўкси хиёл очиқ эди. «Нажот» деганда Саиднинг кўз ўнгида, кўрган кинофильмларининг таъсири бўлса керак, гўзал, дилрабо бир аёл гавдаланарди.

Ҳалиги киши илтифот кўрсатарди:

— Марҳамат, марҳамат, уйга киринг.

Аёл эса худди танишлардек унга очиқ чеҳра билан жилмайиб турарди. Уйга киришди. Уй тангу тор, ташқарида қуёш чарақлаб турган бўлса ҳам, хона хийла қоронғи эди. Саид остонага қадам қўйиши биланоқ димо-

фига моғор ҳиди гуп этиб урилди. Қичкинагина бу хонада ҳеч бир жиҳоз йўқ, фақат дарчанинг ёнида битта тўқима бамбук курси сўппайиб турибди, у ҳам меҳмон учун атайлаб қўшнидан олиб чиқилганга ўхшайди.

Ҳалиги эркак Саидни шу курсига ўтиришга таклиф қилди. «Уй соҳиби, Нажотнинг эри бўлса керак,— деб ўйлади Саид.— Аммо мендан нима исташади, менинг буларга нима даҳлим бор?» Шу орада эркак киши чақалоқни қўлига олди, аёл эса бўшаган қўлларини қарерга қўйишини билмай, уялиб Саиднинг рўпарасида туриб қолди. У озгин, бўйни узун, елкалари кенг бир аёл эди. Эгнида эски, ювила бериб ранги ўзгариб кетган, увадаси чиқиб кетган кўйлак. Шундай бўлса ҳам у Саидга содда, истараси иссиқ, лобар аёллардай бўлиб кўринди. Одатда Ироқ хотин-қизлари тўрт девор ичида қамалиб, ўзларининг бор латофату ҳусн-жамолларини эрта сўндириб қўйишади. Уттизга бормаёқ қариганга ўхшаб қолишади. Ешликлари бир лаҳзали чақмоқ сингари ёниб ўчган аёлларни Саид озмунча учратмадими. Улар қисқа вақт кўзни қамаштирувчи нур билан порлашади-да, сўнг абадий сўнишади. Афтидан Нажот ҳам ана шундай паллага етиб қолганга ўхшайди. «Балки касалдир,— ўйлади Саид,— эҳтимол шифохонага ётиш учун мендан ёрдам кутаётгандир». Саид яна унга қаради — Нажот ҳамон унга «гапиринг» деётгандай табассум қилиб турарди. Саид курсида жойлашиб ўтириб олиб гап бошлади:

— Демак, сиз мени танийсиз, шундайми?

— Ҳа, танидим. Хуш келибсиз,— деди тутила-тутила Нажот бир Саидга, бир бояги эркакка қараркан.

— Биз сизни анчадан бери кутардик,— деди эркак.

Саид бу кишига энди тикилиброқ қаради. Кийимидан бу киши ҳам анчагина камбағал кўринарди.

— Олдинроқ келолмаганим учун узр,— деди Саид.

— Келиб яхши қилдингиз, бунинг учун катта раҳмат,— эркак яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, бироқ қўлидаги гўдак унинг мўйловига ёпишиб, гапиргани қўймади. «Бу шубҳасиз унинг эри,— яна кўнглидан ўтказди Саид,— лекин менда нима ишлари бор экан?»

— Болани менга бера қол, азизим,— деди аёл.

— Майли, қўйвер, ўйнагиси келяпти.

— Болагинам касал бўлганидан бери энди бошини кўтарди.

— Менимча, унинг рахит касали бор.

— У рахит бўлмай ким бўлсин! Кўкрагимда сут қолмаган бўлса, ейишга нондан бўлак ҳеч вақо бўлмаса.

«Ҳа, гап бу ёқда экан-да: булар жуда камбағал одамлар экан,— ўйлади Саид.— Улар ҳақида ёзишимни хоҳлашган».

— Сенинг гапингни эшитган одам, бу болани етимча деган хаёлга боради,— деди эркак.

— Етимдан баттар,— хўрсинди аёл.

«Демак, бу эркак унинг эри эмас,— ўйлади Саид.— Акасикини?»

— Отасининг кўзи тирик бўла туриб-а...— деди яна эркак.

— Бундай отанинг боридан йўғи яхши,— деди аёл асабийлашиб.— Кеча: «Хано ўлиб қолмаса эди. Кундан-кунга гулдай сўлиб боряпти, докторга кўрсатайлик», дедим, индамай турди-турди-да: «Бўлмаса докторга олиб боргин», деди-ю, бир тийин ҳам бермай чиқди-кетди.

— Балки у қизининг ўлишини истар?— деди эркак.

— Ҳеч нарсани ўйламайди. Бундан олдин иккита ўғлим шунақа бўлиб ўлиб кетган эди. Бағритош одам экан,— деб аёл йиғлаб юборди.

— Қўй, йиғлама!— деди эркак жиддий оҳангда.— Мана, истаган одаминг келди, бор гапни гапир энди.

Саид, «гап нимадалигини энди биламан», деб аёлга қаради. Лекин аёл йиғидан ўзини тўхтата олмасди. Энтикиб-энтикиб йиғларкан, унинг озғин кўкраги дам кўтарилиб, дам пастга тушарди. Аёлнинг гапиролмаслигига кўзи етган эркак, аҳволни тушунтира бошлади:

— Гап бундай, Саид афандим, бу ерда фожиа юз бермоқда, эр манкуҳа ва бола-чақаларини оч-яланғоч ташлаб қўйган. Раҳмингиз келмайдими, ахир?

— Ҳай, аттанг,— деди Саид секин,— шундай номард эрлар ҳам бор экан-да...

— Лекин бунақа разили дунёда битта бўлса керак.

— Эҳтимол шундай ҳамдир. Лекин бу ҳақда газетада ёзсам фойдаси нима бўларкин?

— У сиздан газетага ёзишингизни сўраётгани йўқ,— Нажотнинг ўрнига эркак гапирарди,— кошки унга бу кор қилса.

— Бўлмаса нима истайсиз мендан?— сўради Саид Нажотга ўгирилиб.

— Уни йўлга солинг,— деди Нажот ҳўнграб йиғларкан.

Саид бир зум саросималаниб қолди.

— Уни йўлга солай? Мен уни танийманми?

— Танийсиз,— энтикиб деди Нажот.

— Танийман?— Саиднинг назарида ҳозир осмон узилиб ерга тушадигандек туюлди. «Қим экан у?»— деб сўрашга ҳам журъат этолмади.

— Ҳа,— тасдиқлади эркак,— сиз у билан ҳар куни кўришиб турасиз.

Саид батамом ҳангу манг бўлиб қолганди. Нажот кўзларидаги ёшни арта туриб:

— У сизлар билан ҳар куни ярим тунгача гурунглашиб ўтиради,— деди. Шундагина Саид гап ким устида бораётганини фаҳмлагандай бўлди. Лекин бирон дўсти шундай разил одамлигини тан олишни истамаганидан унинг номини тилга олишдан қўрқиб, «ким?» деб қайта сўрай олмади.

Тўсатдан кимдир эшикни қоқди. Саид баттар саросимага тушди, чунки унинг бутун фикру ёди Нажотнинг эрида бўлиб, назарида ҳозир эшик очилади-ю, тахмин қилгани ўша одам билан юзма-юз келадигандек туюларди.

— Эшик очиқ,— деди баланд овозда Нажот.

— Йўқ,— ўрнидан қўзғалди эркак,— мен тамбани тираб қўйган эдим.

— Хано келди,— деди Нажот эшик томон йўналаркан.— Бошқа ким ҳам бўларди.

Саид аёлнинг сўзига инонмай, нафаси ичига тушиб, ҳовлига қараб қолди. Фақат йўлакда жажжигина қизча пайдо бўлганидан кейингина кўнгли жойига тушди. Қизча Саидга катта-катта кўзлари билан тикилиб қаради ва бошини эгиб у билан саломлашди. Қизчанинг ҳаддан ортиқ ранглар чехраси Саидни ҳайратга солди.

— Нега энди яланг оёқ юрибсан, қизим? Шамоллаб қолсанг нима бўлади,— деди уришган бўлиб онаси.

— Ботинкам оёғимни қисяпти,— деди қизча эшитилар-эшитилмас қилиб.

— Бечоранинг ўнг оёғи нимагадир шишиб кетибди,— деди Нажот қизчанинг орқасидан хонага кириб туриб.

Учинчи нидо

Ал-Ҳараж бозори ёнидаги қаҳвахонада унинг бир илҳоми келди: -

Лаъли лабинг сенинг,
Қора кўзларинг...

Аммо бу гал илҳом мавжлари лоқайдроқ эди.

Йўқ, говлаб кетган миясига келган бу мисралар ўзига ёқмади. Ростини айтганда, у гўзални яхшилаб кўриб ололмади ҳам. Фақат оппоқ юзинигина кўрди холос. Тундек қора або қизнинг кўркама қадди-қоматини яшириб турарди. Балиқ икрасига ўхшайди абосъзинг ранги! Йўғ-э, балиқ икраси бир оз кўкка мойилроқ, дейишарди шекилли. Шариф балиқ икраси ҳақида ҳам шампан виноси каби ўқиган эди-ю, аммо ўзини ҳеч кўрмаган эди. Буни эслаб унинг бирдан жаҳли чиқиб кетди: «Падарига минг лаънат! Мен бунақа майда-чуйдаларни билмайман. Мен қорни доим оч юрадиган, ётиш жойи болохона бўлган генийлар тонфасиданман. Мен бу асрнинг Бодлериман!»

Хаёлини яна бугун бўлиб ўтган воқеалар чулғади. Эрталаб Боб ул-Муаззам бекатига келганида у ерда бир тўда қизлар автобус кутиб туришарди. Тўсатдан бир қиз унга қараб туриб дугоналари билан пичир-пичир қилаётганини кўриб қолди. Қоронғи кўчалар устида сузиб юрган тўлин ойдек оппоқ юзини кўрди-ю, бадани жимирлаб кетди. У худди китобфуруш билан гаплашаётгандай тескари ўгирилиб олди. «Ҳали ҳам менга қараб турганмикан?»— деган савол хаёлидан нари кетмас эди. Бир оздан кейин секин кўз қирини ташлади. Қизнинг тим қора кўзлари ҳамон унга тикилиб турарди. Энди унинг дугоналари ҳам Шарифга қараб туришарди. Бу сафар Шариф қизнинг гунчадек хиёл очиқ қирмизи лабларини кўрди. Қиз унга бош силкиб, «мен билан юринг» деяётгандек бўлди. Дугоналар автобусга чиққанларида Шариф нима қилаётганини ўзи ҳам яхши билмай ўша автобусга орқа эшикдан чиқиб олди.

Автобусга чиқиб бир оз тарадудланиб қолди: қизлар ўтирган биринчи даражали ўриндиқларга¹ ўтирсинми

¹ Ироқда бошқа кўпгина мамлакатлардаги каби автобусдаги ўриндиқлар икки хил бўлади: биринчи даражали — юмшоқроқ ва қимматроқ, иккинчи даражали — арзонроқ (ред.).

ёки шу ерда — иккинчи даражали ўриндиқларда кета-версинми? Ниҳоят, у тўрт фильмнинг баҳридан кеч-ди-да, автобуснинг олдинги қисмига ўтиб, қизнинг орқа томонидаги ўриндиққа жойлашди. Унг томондаги ўриндиқда эса қизнинг дугоналари ўтиришарди. «Бу қизлар менинг хатти-ҳаракатимни кузатиб ўтиришади-да, кейин унга айтиб беришади», ўйлади Шариф. Шунинг учун у сипо бўлиб ўтиришга қарор қилди. Қиз момиқдай оппоқ, нафис қўлини кондукторга узатганда бу латиф ҳаракат унга парвоз қилаётган қушни эслатди. Бу қўлнинг ҳароратини сезган кондукторга ҳасади келди. Қиз нозик бармоқлари билан билетни гул тутгандай ушлаб, бошидаги абосини тўғрилаб олди. «Менга ишора қилипти,— деди ўзига-ўзи Шариф.— Муҳаббат гулини айтмоқчи. У мен тўғримда кўп эшитганга ўхшайди. Ёки бир кўришда севиб қолдимикин? Бундайлар кам дейсизми?» Қизнинг нозик бармоқлари Шарифнинг шундай олдигинасида, Шариф бир оз эгилса бу бармоқларни ўпиб-эладигандек эди.

Қиз қўлини бошидан олди. Тундек қора або яна унинг қўлини яширди. Орқада ўтирган Шарифга энди фақат або четидан чиқиб турган бир тутам сочигина кўринарди. Қиз Амин майдонига етганда дугоналари билан хайрлашиб, автобусдан тушди. Шариф ҳам ўридан туриб, дугоналарнинг ҳаммаси унга тикилиб турганларини сезган ҳолда автобусдан тушиб қолди «Бу саргузаштни охиригача етказиш керак,— аҳд қилди ўзича.— Шоир илҳомга муштоқ бўлгани сингари мен ҳам муҳаббатга муштоқман». Аммо қиз Оқ қасрга элтувчи автобусга чиққанида у бир оз таралдулланди. Яна ўн тўрт фильмдан жудо бўлиш оғир туюлди унга. Бир лаҳза иккиланиб турди-ю, «лип» этиб автобусга чиқди ва қизнинг олдидан ўтиб, орқароқдаги ўриндиқлардан бирига ўтирди. Қизнинг олдидан ўтаётганда, «мен ҳам чиққанимни кўрсин», деб бир оз тўхтаб ўтди. Аммо қизнинг кўзларига тикилиб, ундаги маънони уқиб олишга журъат этолмади. Вужудини қандайдир ҳузурбахш бир завқ чулғаб, ўзини ширин туш кўраётгандек ҳис қилди. Шариф энди қизнинг бир юзини кўриб турарди. Қиз кондукторга пул узатганда унинг нозик бармоқлари, торгина енги сиқиб турган нафис билагига яна маҳлиё бўлиб тикилиб қолди. Қиз кира пулини тўлаб, оппоқ рў-молчасини олди ва чангни артаётгандек енгил бир ҳа-

ракат билан пешанасини артди, кейин унинг қўли яна аба таҳларида гойиб бўлди. Бу қўл энди ўзининг одатдаги иссиқ жойида — сиру асрорларга тўла қалб устида, ҳамма гениал одамлар чарчаган бошини бирпас қўйиб ётишни орзу қиладиган ёстиқча устида, — ўйларди Шариф. — Уни қўлга қиритиш бутун оламни забт этиш билан барабар. Қиз ҳайкал сингари қимир этмай ўтирарди. Бир оз ўгирилиброқ ўтирганида Шариф унинг тим қора килрикларини ҳам кўрарди.

Автобус ал-Боб уш-Шарқия бекатидан ўтгач, қиз автобус эшиги томон ўгирилиб чиқаётган ва тушаётган йўловчиларни кузата бошлади. «Балки мени тушиб қолади, деб қўрқаётгандир? — ўйлади Шариф. — Чўқ, қўрқма, гулим, мен тушиб қолмайман. «Мен билан юр», дедингми, энди уйинггача кузатиб бораман, сендек гавҳар бекинадиган чиғаноқ қаердалигини билишим керак. Мен бебаҳо ўлжани сезиб, нафаси оғзига тикилган, қувончдан юраги тарс ёрилай деб турган гаввосман».

Ёнида ўтирган эркак туриб кетгач, Шариф ўриндиқда ясланиб ўтириб олди. Хаёлида автобусда фақат икковлари қолгандек эди. Қиз аста унинг ёнига келиб: «Келинг, танишайлик, қачонгача бекинмачоқ ўйнаймиз. Мен сизнинг мухлисингизданман — шеърларингиз менга жуда ёқади», деяётгани кўз олдига келди. Шарифнинг тортинчоқлигидан ном-нишон қолмабди. Улар бир-бирларининг кўзларига тикилишиб, ёнма-ён ўтиришганмиш, автобус эса ҳамон тўхтамасмиш. Ҳатто қиздан келаётган атир ҳиди димоғига ургандай бўлди.

Шариф яна ширин хаёлларга гарқ бўлиб кўзларини юмиб олди. Шу зайлда қанча вақт ўтганини билмайди. Фақат кондукторнинг «манзилга етдик», деган дағал овозидан ўзига келди. Автобус бўм-бўш эди. Пастга тушиб, у ёқ-бу ёққа аланглади: ҳеч ким йўқ эди.

Шариф миршаблар мактаби ёнидан ўтиб, ал-Боб уш-Шарқия бекатигача яёв боришга қарор қилди ва кимсасиз кенг кўчадан юриб кетди. Мана энди бугун юз берган воқеаларни хаёлида тикламоқчи бўлиб бу ерда ўтирибди. Қош қорайиши билан бозордаги говур-гувор ҳам пасайиб борарди. Зулмат қўшинлари бозор тимларини нчида йиғилиб шаҳарни босишга шайланмоқда. Қаҳвахона ҳам бўшаб қолибди. Шариф сигаретасини ёндириб, оғзидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқараркан, ўйларди:

«Иўқ. Романтик шеърят менга тўғри келмас экан. Мен қачонлардир Бодлер каби одамларнинг қалбини ларзага солиш учун яратилганман. Томирларимда қон лава каби кўпиради. Қалбим иссиқ ёз тунлари ботқоқликда қолган, ўша ботқоқликнинг қўланса ҳавоси билан нафас олаётган кишидек типирчилайди. Упкамдан чиқаётган ҳаво ботқоқлик қўлансаси билан гўзал ҳис-туйғулар аралашмасига ўхшайди. Бугунги ҳодисани шеърга асос қилиб олсаммикин? Ҳа, ҳа, худди шундай қиламан. Қалбим олови билан у қизни сўндираётган лоқайдликни солиштираман. Унга ғолибона бир оҳангда мурожаат қиламан. Аёлга атиргул эмас, ботқоқликда битган оддийгина гул керак».

У сигаретани бир неча бор қаттиқ-қаттиқ тортди, назарида уфқаси тутунга тўлиб кетганга ўхшади. Шеърни қандай бошлашни ўйлади. Бу орада шаҳарни қоронғилик қоплай бошлаган эди. У ер-бу ерда мағлуб бўлган кундан, ёруғликдан хотирадек чироқлар ёна бошлади. Кундузи эски-туски кийим-кечаклар уюлиб ётадиган пештахта ва столлар энди бўм-бўш, баҳайбат аждаҳоннинг ҳар ёққа сочилиб кетган суякларидек хунук ва даҳшатли кўринарди. Қалбида ҳис-туйғулар тўфони, эти жимираб, бутун бадани тўлғоқ тутгандек тўлғонаётган бўлса ҳам шеърдан дарак йўқ. Бирдан у ўзини севгилиси жасади устида турган одамдек ҳис қилди.

Атрофни эса зулмат қоплаган эди. Шарифни ҳам чулғаб олиб, қулоғига алланарсаларни шивирлар эди. Шариф оғир хўрсинди-да, ўзича гўлдиради: «О, зулматли туннинг оғули васвасалари».

Бу сўзларни қалбининг ич-ичида гужанак бўлиб ётган илон айтаётгандек эди: «О, зулматли туннинг оғули васвасалари». У бирдан сесканиб кетди. Ҳа, худди шундай! Шеърни ана шу сўзлар билан бошлайди.

Шарифнинг бутун аъзойи бадани титрарди. Назарида ер ҳам, коинот ҳам титраётгандек эди. Мана, илҳом: «О, зулматли туннинг оғули васвасалари». Тезроқ, тезроқ... ҳеч ким ҳалақит бермаяпти. Қалбининг қоронғи бурчагига биқиниб олган ўргимчак амрига бўйсун, айт, давом эт!

«О, зулматли туннинг оғули васвасалари!
Майдон кимсасиздир, ташлаб кетган эгалари...»

Шариф бармоқларини куйдираётган сигарета қолдигини бир четга ирғитиб, яна хаёл суриб кетди. Мана, у қорни доим оч юрадиган генийлар, даҳо оламининг ҳукмдорларидан бири. У қўшиқларида ўз оламини кўкларга кўтариб, улуғлайди. Қўлларини чўзиб, самодаги энг баланд юлдузларни ушлайди. Улар мусаффо жилосида ўзининг никотин захридан сарғайиб кетган бармоқларининг изини қолдиради. У бу ерда танҳо, оёғи остида — топталган замин. Зулмат қулоғига шивирлайди: «Сен бу ернинг ҳокимсан. Бошингни баланд тут, ўз қулларинг ва канизакларинг орасидасан».

Шариф ўрнидан турди. Қаддини ғоз тутиб, салобат билан қадам ташлаб у ёқ-бу ёққа юра бошлади. У ҳоким, мана шу юртнинг эгаси. Арзон тамакиннинг захридан ўқтин-ўқтин йўталиб турса, ҳечқиси йўқ, қон тупурмаса бўлгани. Мана, бўш пештахталар устида кечаси Шарифнинг жинлари ўтиришади. Улар Шарифнинг қадам товушларини қўриқлайди. Шариф бўлғуси жанг майдонини кўздан кечираётган мўғул саркардасидек атрофни кўздан кечира бошлади. Мана, «Рашид кўчаси»¹ деб аталувчи автомашиналарнинг қутурган оқими ўтаётган дарё. У бу дарёни кечиб ўтиб, кичик бир ирмоқ — тор кўчага, бу кўчадаги уйлардан бирига бостириб кириб, сўлғин бир аёл ёнида тўхтади.

— Қирасанми? — ичкарига имо қилиб сўради аёл.

— Шошма, — деди кибр билан Шариф, — ҳужранг қаерда?

— Ҳов ана, — ойнаванд бир хонага йшора қилди жувон.

— У ерда нима бор?

— «Нима бор», деганинг нимаси?

— Хонангда нималар бор, менга тушунтир.

— Нима, сен уни ижарага олмоқчимисан? Унда аммам билан гаплаш.

— Йўқ, хонангни ижарага олиб нима қиламан?

— Унда нега мени сўроққа тутасан?

— Мен хаёл суряпман.

— Хаёлингни уйингга бориб сур.

Жувон зарда билан ўрнидан туриб кетди. Шариф қандай ҳис-туйғулар огушида эканини бу жувон қаёқдан билсин. Бу уйдан чиқиб, нарироқдаги бошқа уйга кирди.

¹ Рашид кўчаси — Бағдоднинг марказий кўчаларидан бири.

Бу уйнинг даҳлизида иккита скамейка бўлиб, уларда бир неча аёл мижоз кутиб ўтиришарди. «Қассобнинг дўконидаги тахлаб қўйилган таналарга ўхшашади», хаёлидан ўтди Шарифнинг. Шариф аёллардан бирининг ёнига бориб ўтирди.

— Отинг нима, ойимқиз?

— Жамила. Нима эди?

— Шунчаки, танишмоқчи эдим.

— Кел, хонамда таниша қолайлик.

— Хонанг қаерда?

— Анави, чап ёнингдаги менинг хонам.

— Хонангда нималар бор?

— Юравер, кирганинга кўрасан.

— Айт-чи, сен шошқалоқлик қилмайсанми?

— Агар яхши бола бўлсанг, мен ҳечам шошқалоқлик қилмайман.

— Нима қилсам яхши бола бўламан?

— Шунақа бекфойда гапларни гапиравермасанг.

— Мен шоирман! Сукут сақлашни ёмон кўраман.

— Буни қаранглар, шоир эмиш. Сен шоирдан кўра, баччага кўпроқ ўхшайсан. Қани, бир ўйнаб бер, бир дирҳам қистираман.

Жувон энсаси қотиб ўрнидан туриб кетди.

Шариф кулиб юборди. Йўқ, булар уни мутлақо тушунишмаяпти. Булар ҳаммаси сабр-тоқатсиз, шошқалоқ одамлар. Шариф ахир бу ишни фақат тасаввур қилмоқчи, холос. Уларнинг гапига кириб, кейин ўзидан жирканиб юрганидан кўра, романтик хаёллари оғушида маст бўлиб юришни афзал билади.

У учинчи уйга кирди. Бу уйда пати юлинган-жўжани эслатадиган озғин бир қиз худди ўликка ўхшаб ётарди. Шарифни кўриб қизга жон киргандай бўлди. У ўрнидан туриб Шарифни эркалагандай бир оҳангда «Хуш келибсиз», деб табассум билан кутиб олди.

— Сен ҳам хушвақт бўл. Соғлигинг, аҳволларинг қандай?

— Худога шукур! Бир нав...

— Бирон нарсадан камчилигинг борми?

— Яхши муомала қиладиган одамлар камайиб кетяпти.

— Сен ҳали жуда ёш экансан.

Қиз бошини тушуниб бўлмайдиган бир маънода силкиди. Шариф: «Мана, Бодлернинг шўрлик қаҳрамонла-

ридан бири», деб ўйлади ва қизга раҳми келиб, орқасига қоқиб қўйди.

— Қўй,— деди қиз,— орқамга қоққанни ёмон кўраман. Ичкарига кир.

— Хонанг қаерда?

— Шу ерда.

Қиз орқасидаги пардани очди. Парда орқасида товуқларнинг қўноғини эслатувчи ингичка каравот билан кўза турарди. Шоир бирдан сесканиб кетди. Қиз гўё бу дунёдаги барча ифлосликларни ёпиб турган пардани очиб юборгандай, шоирнинг муқаддас туйғуларини ҳақорат қилгандай бўлди. Шариф ўрнидан турган эди, қиз унинг қўлидан тутди.

— Қаёққа?

— Жаҳаннамга! Қўйвор мени!

— Кетма, мен сени юпатаман.

— Менга юпанчиқ эмас, бир қадаҳ ароқ керак.

— Ҳозир олиб келаман. Утира тур.

Шариф қизнинг касалманд, кўримсиз юзига тикилди, кўзлари ичига тушиб кетган, ёноқлари хиёл бўртиб чиққан, оғзи кичкинагина, бўйни ингичка, нақ Бодлер қаҳрамонининг ўзгинаси. Лекин Шариф барибир бу ерда қола олмас эди.

— Мен ўзим олиб келаман. Оламану қайтаман,— деди у.

Қиз Шарифнинг гапига ишонмаса ҳам унинг қўлини қўйиб юборди. Қизнинг юзида алам, қайғу, бахтсиз тақдирдан нолиш ифодаси бор эди.

Шоир унинг олдидан югуриб чиқиб кетди. Ташқарига чиқиб чуқур нафас олди. Димоғига қўланса ҳид урилди. Ҳамма эркаклар бу ўйлардан чиққанларида баданларини ифлосликдан тозалamoқчидек, узоққа бориб ўтирмай, шу ернинг ўзидаёқ пешоб қилишларини Шариф яхши биларди. Унинг ўзи ҳам шундай қилди. Сўнгра Рашид кўчасига чиқиб автобусга минди ва ал-Боб уш-Шарқия томон йўл олди.

Негадир «Билқис»га боришга оёғи тортмади. Иброҳим билан Саид ҳозир ишдан чиқиб, ўша томонга йўл олишган. Абдулхолиқ билан Ҳамид аллақачон ўша ерда ўтиришган бўлса керак. Бир оздан сўнг улар ҳаммасини йиғиштириб, зўр бериб Ҳамиднинг Деванияга ишга ўтиши-ўтмаслигини, гўё бу халқаро аҳамиятга эга муҳим масаладек муҳокама қилишади.

Шариф автобусдан тушиб, Абу Нувас кўчасидан юриб кетди. Унг томонда оқаетган дарёнинг суви томирлардаги қондек қизғиш кўринарди. Сув гўё ўзининг узоқ йўлида бирор тўсиққа учраб ғазаблангандек, тўлқинланиб оқарди.

Дарёдан эсган шабада шаҳарга муздек, мўсаффо ҳаво уфурарди. Шариф тўйиб-тўйиб нафас олди. Димоғига тоза ер, эрта баҳордаги дарахт баргларининг ҳиди урилди. Унинг вужудини ширин бир ҳис қамраб олди. Унга ҳозир ҳатто туфлисининг йиртиғидан кириб қолган тупроқ ҳам ёқимли туюларди. «Балки бу ерга бўлган муҳаббатдир. У меннинг қишлоқда ўтган ёшлигимдан қолгандир. Бу туйғу менда умрбод қолса керак», деб ўйларди у. Ёшлигида у кечаси боғларни кезиб юришни яхши кўрарди, ўшанда дарахтлар унга тирик мавжудотлардек, ўсимликлар дунёси эса абадийдек туюлар эди. «Олам нега сирли яратилган экан-а!— ўйларди у.— Унинг бир жойи боғу бўстон, яшил ўрмон бўлса, бошқа жойида ифлос, тор кўчалар. Бу оламда покиза аёллар билан бир қаторда, одамлар булғаб ташлаган ифлослари ҳам бор. Бугун менга «орқамдан юр», деб ишора қилган соҳибжамол қиз ҳам, ҳозир менга танасини сотмоқчи бўлган «жўжа» ҳам бир дунёда яшайди. Бечора менга ароқ олиб келиб беришга ҳам тайёр эди-я. Уф-ф!» Шариф оғир хўрсиниб атрофга қаради. Кўзи чироқлари порлаб турган майдонга тушди. «Бу покиза ерга майхона қаердан келиб қолди?»— деб таажжубланди. Эсига Бодлернинг «Илтижоли кўзларинг тунги майхона янглиғ порлар» деган мисралари тушди. Ичкарига киргиси келди.

Кириб чоракта ароқ, битта нон буюрди ва одатича, тезроқ ва кўп пул сарф қилмай, маст бўлиш учун нон емай, ароқни оч қоринга ича бошлади. Оқ қаср олдида йўқотиб қўйган қиз сиймосини эслашга ҳаракат қилди, аммо бунга анча бўлганлигидан, ҳадеганда кўз олдига келтиролмади. Унинг ўрнига бояги, пати юлинган жўжага ўхшаган қиз кўз олдига келди. Юзига упа-элик чаплаган, озғин, бўйни ингичка, кўзлари майхона чироқлари сингари порлаб Шарифга бир нима демоқчи бўлгандек оғиз жуфтлаб турибди. Қиз қошларини чимириб, гинакудурат қилаётганга ўхшарди. Кейин қиз Шарифни ёнига чақирди. Шариф хаёлан унинг ёнига бориб ўтирди. Қизнинг майин уст-боши Шарифнинг елкасига тегди. Шариф жилмайди ва суҳбатни давом эттирди: «Соғ-

лигинг, аҳволларинг яхшими?» «Бир нави»... «Сен ҳали гўдак экансан»... Қиз қувониб Шарифни қучоқлаб олди. Шариф қиз баданининг ҳароратини бутунлай ҳис қилди. У қизнинг нозик баданига озор бериб қўймаслик учун уни аста қучоқлаб олди. Қизни ўнг қўли билан қучоқлаб туриб, чап қўлида унга ароқ узатди. Қиз ароқни ичмоқчи бўлиб лабини чўзди-ю, кейин: «Йўқ, ичмайман», деб бошини силкиди. Шарифни маҳкам қучоқлаб, бошини кўтариб унинг ароқ ичишига қараб турди. Шариф қулт этиб ароқ ичиб бўлганида, қиз унинг қўлидан қадаҳни олиб: «Бўлди, энди ичма», дегандек бир четга қўйди.

Шарифнинг боши ғувиллаб, кўз олди қоронғилашди. У анча вақтгача шу алфозда қимирламай ўтирди. Кейин аста бошини кўтариб, ён-верига қараб қизни қидирди. Қиз йўқ эди. Шунда майхонада эканлигини сизди. Майхонада ундан бошқа ҳеч зот қолмабди. Олдида бўшаган қадаҳ ва ушатилмаган нон турарди. Эшик ичкарисидан беркитилган. Нарироқда майхона соҳиби унга хўмрайиб қараб турарди. Девордаги соат ўн бирини кўрсатиб турибди. Шариф майхоначига ҳақини тўлаб, нонни олиб, чиқиб кетди.

Шариф майхонадан чиқиб, Дажла қирғоғига бориб ўтирди. Бу ерда ҳалиги нонни еди. Бир оздан кейин у кайфи тарқалганини сизди. «Соат ҳам аллақачон ўн иккидан ошгандир,— деб ўйлади у.— Редакция қоровули эшикни тамбалаб қўйгандир». Энди болохонадаги хужрага чиқиб ётиш учун қоровулни «безовта қилганига» эллик филъс бериши керак. Шариф чўнтақларини ковлаб, пул тополмади, энди тунни кўчаларда сандироқлаб ўткашишга қарор қилди.

БИРИНЧИ НИДО

Каравот устида ётган китобнинг муқовасидаги суратдан Бовари хоним¹ мовий кўзларини унга тикиб турарди. Саид нягига қўлини тираб ётар, китобдан кўзини узмаса-да, ҳаёли аллақачонларда кезиб юрарди. Икки соатдан бери бор-йўғи бир варақ ўқиёлди, ҳозир ҳам

¹ Бовари хоним — Француз ёзувчиси Густав Флобернинг шу номдаги романи қаҳрамони.

фикрлари роман мавзусидан анча йироқда эди. Кўз олдида роман қаҳрамонлари эмас, Ҳамид гавдаларди. Унинг қаҳ-қаҳлаб кулишлари, шўхликлари, «эркин қушман», деб мақтанишлари ёдига тушарди. Кеча Назот: «Сиз уни танийсиз», деганида Саиднинг хаёлига, «баъзида даврамизга қўшилиб қолган чала-ярим танишлардан бўлса керак», деган фикр келган эди. Аммо эшикка кузатиб чиққан эркак унинг қулоғига ўша бадбахт эрнинг номини шивирлаб айтганда Саид ҳангу манг бўлиб қолди. Назарида кимдир уни ярамас сўзлар билан ҳақорат қилгандай бўлди.

Саид кеча «Билқис»га бормади. Ҳамиднинг кўзига тик қарай олмаслигидан қўрқдими ё уялдими, хуллас, боролмади. Ҳозир эса ўзига-ўзи дерди: «Нодонсан, Саид. Сенинг мана шу уятчанлигинг ҳаётингда катта-катта ишлар қилишингга неча марта ҳалал берди. Кеча унинг олдига бориб, бор гапни шартта юзига айтишинг керак эди: «Ҳамид, сен уйлангансан, иккита боланг бор. Иккови ҳам касал. Нега сен ор қилиб, буни бизлардан яширасан? Хотининг, бола-чақангнинг касаллиги балки парваришнинг йўқлиги, тўйиб овқат емаслиги важдандир. Сен эса топган-тутганингни дуч келганга сарфлайсан, айш-ишрат сурасан. Биз — мен, Шариф, Иброҳим, Абдуллоҳлиқ уйимизда йўлимизга кўз тутиб ўтирадиганимиз йўқлиги учун «Билқис»га югурамиз. Сен-чи? Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? Ўз уйингдан ҳам қочасанми? Хонадонингдан шу ифлос «Билқис»ни афзал кўрасанми? Ахир уйинг жуда яхши бўлиши мумкин эди-ку, агар сен...»

— Саид, овқатинг совиб қолди. Кел, еб ол.

— Ҳозир,— жавоб берди у ойисига ва ўйида давом этди. Лекин унинг фикрлари энди чувалашиб кетди: «Шошма,— деди у ўзига.— Бировларнинг шахсий ҳаётига аралашингга нима ҳақинг бор? Майли, Ҳамид беш йилдан бери сенинг дўстинг, деяйлик. Бироқ бу дўстлик нимадан иборат? Бир стол атрофида ўтириб, қуруқ сафсата сотиш ҳам дўстликми? Сен унинг ўтмиши ҳақида ҳам, оиласи ҳақида ҳам ҳеч нарса билмайсан. У ҳам сенинг шахсий ҳаётинг, оиланг тўғрисида бирон нарса билмайди. Иккаламиз ҳам икки ёқлама ҳаёт кечирамиз. Ҳаётимизнинг бир томони ҳаммага маълум — одамлар орасида ўтади. Иккинчи томони эса фақат ўзимиз учун. Биз бу томонини ҳаммадан яширамиз». Бу ўйлардан

кейин Саид бир оз ҳовуридан тушгандай бўлди. «Сен Ҳамиднинг ўрнида бўлганинда нима қилардинг?— деб ўз-ўзига савол берди.— Агар у ҳам сенинг шахсий ҳаётиңга тўсатдан тумшуғини тиққанида нима қилар эдинг? Сен ундан ҳам одамовироқсан-ку! Бирон марта эшигини қоқиб дўстларинг сени йўқлаб келдими? Ё ўзинг улардан биронтасини уйингга таклиф қилганми-сан? Мутлақо. Чунки уяласан, оилангнинг қашшоқлигидан, уйда қандай ҳаёт кечиришини кўрсатишдан уяласан. Меҳмонни ўтказишга биронта стулинг йўқ. Бор-йўғи мана шу каравоту аканг ясаб, қизил рангга бўяб берган анави столнинг бор...»

— Саид, мен бозорга кетяпман,— онасининг товуши қулоғига чалинди.

— Ҳозир, ойи.

«Аммо «виждон» деган нарса ҳам бор-ку,— ўйида давом этди Саид.— Одамзоднинг виждони қизиқ бўлар экан. Одамнинг ичида бўлгани билан унга бўйсунмас экан, баданининг соғ-носоғлигига қарамас экан. Баъзан одам ҳўкизни бир уриб йиқитадиган даражада соғлом ва бақувват бўлса ҳам, виждони оғир касалланган бўлади. Баъзан юмшоқ кўринган одамнинг виждони тошдан ҳам қаттиқ бўлади. Баъзан эса виждон қаттиқ уйқуга кетади. Мана, Ҳамиднинг виждони ҳозир уйқуда. Уни уйғотиш керак, уйғотиш учун эса укол қилиш лозим. Тўғри, укол анча оғритади, лекин начора. Худди шу менга топширилган! Ҳа, шундай!» Саид беихтиёр тишларини гичирлатди — ўқиш учун ажратилган эрта-лабки вақт бекор кетгани учунгина эмас, узоқ ўйлаб шундай хулосага келгани ҳам ўзига ёқмаётган эди.

Саид «Бовари хоним» китобини каравотда қолдириб, пастки қаватга тушди. У дилини хафақонлик чулғаганда онаси билан бир оз суҳбатлашса кўнгли ёзилиб кетарди. Онаси гўё уни куйдириб ёндираётган ичидаги оловга сув сеппиб ўчиргандай бўларди. Шундан кейин Саид у ёки бу масалада хотиржамлик билан фикр юритар ва шунга қараб иш тутар эди.

Онаси қўлига сават ушлаб эшик олдида турарди.

— Сенга овқат едириш шунчалик қийинки...— деди у Саидга норози оҳангда.

— Ие,— деди Саид онасининг гапига жавоб бермай, соатига қараб:— Соат ўн ярим бўпти-ку. Ишга кетадиган вақтим ҳам бўлибди. Овқатим қани?

— Примусда турибди.

Саид ерга чордана қуриб ўтирди-да, совиган қуймоқли қора товани олдига тортди.

— Дадам ишга кетдиларми?— сўради у нондан бир бурда ушатиб оларкан.

— Бир соат бўлди кетганига. Лекин ҳеч боргиси келмаётган эди. Қуянчиқ касали яна хуруж қилибди. Икки дона аспириин ичиб, бир оз терлаган эди, сал енгил тортди.

— Қачонгача аспириин ичиб юрадилар. Ахир бу касални аспириин билан тузатиб бўлмайди.

— Отанг ўша докторлар ва уларнинг уқолларидан шу дорини афзал кўради.

— Оббо ойи-ей, ахир бу жаҳолат-ку.

— Сенинг олимлигинг ҳаммамизга етади,— деди она пинагини бузмай,— ўқитиб қўлингга қалам тутқазиб қўйибмиз.

— Тўғри, раҳмат. Аммо ўғлим ўқиган, деб докторга бормаслик керакми?

— Қўлингдан келса отангни ўзинг кўндир.

«Бу анча қийин иш,— ўйлади Саид.— Лекин уришиб кўраман».

— Тушликни қаерда қиласан, уйдами ё аш-Шамс овқатхонасидами?— эшикка бурила туриб сўради она.

Саид жилмайиб деди:

— Пойтахтимизнинг ҳеч бир ошхонасидаги овқат сиз қилган таомдек мазали бўлмайди.

Ўғлининг мақтовидан онанинг чеҳраси ёришди. Саватини кўтариб мамнун чиқиб кетди. Саиднинг хаёли ҳамон аспириин билан банд эди: «Дорихоналардаги ҳамма аспириинни йўқотишнинг иложи бўлганда эди... Ушанда отам докторга мурожаат қилишга мажбур бўлар ва шифо топарди».

Саид редакцияга етиб келди. Ичкарида уни янгилик кутаётгандек, шошпилиб зинадан кўтарилди. Иброҳим ўз ўрнида ўтирарди. Саид салом бериб, эрталабки газеталарни унинг столдан олиб ўз жойига ўтирди. Битта газетани очиб, энди ўқимоқчи бўлиб турган эди, Иброҳим унга бир варақ қоғоз узатди. Қоғозни олиши билан кўзи ундаги «Агитация ва пропаганда бошқармаси» деб ёзилган таниш қора муҳрга тушди.

— Нима, огоҳлантиришми?— сўради Саид.— Бундан инқиди, Халилнинг қўрққанича бор экан-да?

— Бухгалтерлар ер тагида илон қимирласа билади. Саид хатни бошидан охиригача ўқиб чиқди. Хатда ҳукуматнинг антидемократик сиёсатини қоралаб чиққан бош мақоласи учун «Ан-Нос» газета редакциясига кескин танбеҳ берилипти.

— Хўш, энди нима қиламиз?

— Мен бош муҳаррир билан гаплашдим, телефон орқали унга бу хатни ўқиб бердим, ўша танбеҳ берилган мақоламиздан ҳам ўткирроқ қилиб яна бир жавоб мақола ёз, деб буюрди.

— Мен ҳам бир мақола ёзмоқчиман,— деди Саид.

— Ёзавер,— деди Иброҳим.— Булар жуда қизиқ экан. Демократия, эркинлик ҳақида оғиз кўпиртириб ваъзхонлик қилишади-ю, амалда бунга зид иш тутишади. Бу тўғрида уларга оғиз очиб кўр-чи, қутулмас балога қоласан. Танбеҳ, огоҳлантиришларнинг кети узилмайди.

— Жуда тўғри айтасан,— унинг фикрини қувватлади Саид.— Тақиқланган китоблар рўйхатини кўриб юрагинг орқанга тортиб кетади. Китоб дўконлари эса ҳар хил олди-қочди детективлар, жинсий муносабатлар ва Париж фоҳишаларининг саргузаштлари ҳақидаги китоблар билан лиқ тўлган.

Иброҳим «нимасини айтасан» дегандай, қўлини силтаб:

— Асти сўрама. Кеча мен Нерунинг «Жаҳон тарихидан лавҳалар» деган китобини қидирган эдим, тополмадим. У ҳам ман этилган экан.

— Ана холос!— деди Саид ва ўйга чўмди: «Булар ҳам худди менинг отамга ўхшар экан: дардни моҳир врач ёрдамида даволаш ўрнига, аспирин — Кармен саргузаштлари ва бошқа шахвоний ҳис уйғотувчи китоблар билан оғриқни қолдирмоқчи бўладилар».

— Мен сени биронта солдат шекилли, деб ўйлабман,— Иброҳимнинг баланд овози Саиднинг хаёлини бўлди.

Саид бошини кўтариб семиз гавдаси билан бутун эшикни энлаб, улуғвор бир қиёфада турган Шарифни кўрди. Шариф шу қиёфада ичкарига кирмай, хонадагиларга бир оз қараб турди-да, сўнг шаҳдам-шаҳдам юриб, тўғри ўзининг одатдаги жойи — радиопрёмник олдига бориб ўтирди.

— Сен бугун редакция болохонасида тунамадинг шекилли?— сўради Иброҳим ундан.

- Йўқ,— қисқа жавоб берди жилмайиб Шариф.
- Қаерда эдинг бўлмаса?
- Айтсам,— шошилмай жавоб берди Шариф.— Иккаловингиз ҳам ишонмайсизлар.
- Айтавер, нима десанг ҳам ишонамиз,— деди Саид.
- Мен тунни Ироқнинг энг гўзал аёли билан ўтказдим,— дея пичирлади Шариф.
- Сен мени тагин аспири ичишга мажбур қилсан,— деди ҳафсаласи пир бўлиб Саид.
- Барибир ишонмайсизлар, дедим-ку!
- Менга айтавер,— деди Иброҳим Шарифга юзлаиб.— Мен сени ҳеч қачон «ёлгончи» демаганман.
- Кеча майхонада ўтириб сал кайфим ошиб қолбди.
- Кеча «Билқис»да йўқ эдинг-ку.
- Ҳа, мен бошқа жойда эдим. Кейин «Гавҳарлар» хазинасига бориб, бир бурчакда ўтириб олдим.
- Ие, бу қанақаси бўлди: келиб-келиб сен бурчакда ўтирасанми?— ҳали ҳам Шарифнинг гапларига ишонмай деди Саид.
- Бу менинг усулим,— гурур билан жавоб қилди Шариф.— Шу, десангиз, бир қадаҳни энди бўшатиб турган эдим, аста ёнимга келиб қўнғироқдай товуши билан: «Сиз шу ердасиз?»— деди. Муғамбирлигини қараинг, кириб келганимда у саҳнада қўшиқ айтаётган бўлиб, менга кўзи тушган эди. Ундан кейин ҳам ён-веримда гирди-капалак бўлиб юрган эди. Мен бўлсам ҳеч нарсани кўрмагандай, ичимда: «Қўявер, ҳали ўзи ёнимга ювош қўйдай бўлиб келади», деб ўтиравердим.
- Хўш, келдими?— қизиқсинди Иброҳим.
- Бўлмаса-чи! Ёнимга келиб ўтирди. Вужудидан атир ҳиди гуркирайди. Эғнида ипак кўйлак... «Шеърларингиздан ўқиб беринг, менга Абу Шабак¹ шеърларидан ҳам сизнинг шеърларингиз кўпроқ ёқади», дейди ялиниб. Айтгандай, у жуда ўқимишли экан. Унда Абу Шабак билан Маҳмуд Таха² асарларининг тўла тўп-ламлари бор экан. «Хўп» дедим-да, мен битта қасидамни ўқиб бердим. У худди сеҳрлангандек бўлиб қолди. У яна ўқишимни сўради. Казинодаги бошқа одамлар уни чақирсалар ҳам, у ўзини эшитмаганга солиб ўтираверди.

¹ Абу Шабак — ҳозирги замон Ливан шоири.

² Маҳмуд Таха — ҳозирги замон Миср шоири.

Унинг саҳнага чиқиш навбати келганида ўрнидан туриб: «Мени шу ерда бир оз кутиб тура оласанми? Мен қўшиқларимни айтиб бўлай, кейин сени уйимга олиб кетаман. Бу кеча мушоира кечаси бўлсин», деди.

Шариф ҳаяжонланиб, ўрнидан туриб кетди. Хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Аммо юзи грим қилган актёрнинг юзидай ифодасиз эди.

— Хўш, уйига ҳам бордингми?— яна тоқатсизланиб сўради Иброҳим.

— Бўлмаса-чи. Мен уни кечаси соат бир яримгача кутдим, кейин у мени «Шевроле» машинасига ўтқазиб уйига олиб кетди. Тун қоронғисида у янада жозибали кўринарди. Худди хушбўй ҳид ва нур таратиб турган атиргулнинг ўзгинаси. Енгилгина овқатланиб олдик: яхна товуқ гўшти, пишлоқ, олхўри, иккита банан, икки қошиқ асал.

Шариф ҳансираб нафас оларди.

— Ўтир,— таклиф қилди Саид.— Яна йиқилиб тушма.

Лекин бу гап Шарифнинг қулоғига кирмади.

— Овқатланиб бўлгач, биз ётоқхонага кирдик. У менга бир қадаҳ виски тутди, ёнимга келиб ўтирди ва шеърларимдан ўқиб беришимни сўради. Мен ўқий бошладим, у эса маҳлиё бўлиб, елкамга бошини қўйиб тинглади. Бир вақт қарасам, мудраб қолибди. Мен ҳам мудрай бошладим.

— Бу, дейман, шеър ўқишдан бошқа гап бўлмабди чоғи?

Шариф бундай саволни кутмаган эди шекилли, бир оз эсанкиради. Кейин ўзини қўлга олиб, бепарвогина деди:— Бошқа баъзи ишлар ҳам бўлди. Эрталаб кўзимни очсам тепамда бир қиз тунги либосда турибди.

— Тунги либосда? Қўйлақда бўлса керак...

— Эҳтимол, мовий ранг шаффоф бир кийимда эди. Қўлида патнис. Менга ҳамма нарса тушдай туюлди. Тунда нима бўлганини ҳеч эслолмайман. Миям карахт, ётибман. У эса: «Шариф, мана нонуштанг. Мен сени дам олгин, деб соат ўнгача уйғотмадим. Қорнинг очиб қолгандир? Ўтириб, шу каравотда овқатлана қол», деди. Шундан кейингина ҳушимни йиғиб олдим. Тунда бўлиб ўтган воқеаларни ҳам эсладим. Қиз патнисни тиззамга қўйди, уч дона қовурилган тухум, асал қўшилган қаймоқ, банан еб олдим, устидан чой ичдим...

— Енгилгина нонушта қилибсан,— луқма ташлади Саид.

— Оч қоринга бу нарсалар юқ ҳам бўлмайди,— деди Иброҳим.— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кейинми, кейин ҳаммомга тушдим, сўнг тўғри бу ерга келавердим.

Шариф радиоприёмник ёнига қайтди. Саид ҳайрат билан унинг ёғим, кир кийимига разм солди.

— Ҳаммомнинг буғи деб ўйлаб чангда чўмилибсан шекилли,— деди у.— Камзулингнинг ҳамма ёғи чанг.

— Қани, қаери?

— Елканг, орқанг, тирсакларинг.

— Шимингда ҳам талайгина доғ бор,— деди кулиб Иброҳим.

ТУРТИНЧИ НИДО

У кичкинагина хонасининг деразасидан тонгги қуёш нурига кўмилган боққа қараб ўтирарди. «Мана, ҳаётимнинг яна бир куни бошланди. Бу кун ҳам кечаги, ундан олдинги кунга ўхшаб ўтади. Умрим календаридан яна бир варағи узилди-ю, янги ойнанинг бошланишига бир кун қолди. Бошқа ҳеч қандай янгилик йўқ. Бугун нималар бўлишини мен ҳозирдан биламан. Кеча, ўтган куни нима билан шуғулланган бўлсам, худди ўша ишларнинг ўзи бўлади».

У ўзининг эрталабданоқ миясига келган бу кўнгилсиз фикрлардан таъби тирриқ бўлиб, деразадан нари кетди. Хонасига кўз югуртириб чиқди. Бу аслида хона эмас, меҳмонхонанинг парда билан тўсиб қўйилган бир бўлагига ўхшарди. Унга биргина эски каравот, меҳмонларни ўтқазишга ярамай қолган стул, даққионусдан қолган жавон, онаси ҳали мактаб ўқувчиси эканлигида олинган стол қўйиб, Абдулхолиққа: «Шу уй сеники, бунда дарс тайёрлайсан ва дам оласан», дейишди. Тагин шунга ҳам ҳасад қилувчилар топилгани-чи! «Қасрда яшайди» эмиш. Уртоқларидан биронтаси бу ерда яшаб кўрсин-чи, эртасигаёқ жуфтакни ростлаб қолади! Бу ерда унинг ҳеч вақоси йўқ. Ҳеч нарсага хўжайин эмас. Ҳатто, ўз вақтига, ҳаётига ҳам ўзи хўжайинлик қилолмайди. Ё тавба, соат етти ярим ҳам бўлибди! У қул, қарам. Қани, ҳукумат ишига ёлланган от, тезроқ бўла қол, тегирмон-

даги иш жойингга борадиган вақт бўлди. Сурайё, унга нон, тухум олиб келдингми? Бу ёққа олиб кел, еб олсин!

У апил-тапил бир пиёла чой ичди, сўнг кийинди-да, чиқиб кетди. Бугун тонг ҳавоси рутубатли эди. Кўчада у ўзига ўхшаб ёлланган жуда кўп отларни кўрди. Улар ҳам соат саккизгача иш жойларига етиб олиш учун ҳал-лослаб югуришарди. Одатдагидек одамга лиқ тўла автобус келиб тўхтади. Бекатдаги одамлар «гур» этиб ўзларини автобусга урдилар. Уртароқда турган Абдулхолиқ автобусга қандай чиқиб олганини ҳам билмай қолди. Чамаси, орқасидаги одамлар уни итариб автобусга чиқариб қўйишганга ўхшарди. У ўзидан олдидаги, кийимдан бензин ҳиди келиб турган кишининг орқасига бурни билан тиралиб туриб қолди.

Эрталаб еган тухуми оғзидан қайтиб чиқай деди. У ал-Боб ул-Муаззам бекатига етганда кўнгли айниб, автобусдан тушиб қолди. Бугунги кундан олинган биринчи таассурот мана шу бўлди. Бунини у ўзининг ҳукуматга тўлайдиган маънавий солиғи деб билди. У қирол Файсал саройи ҳамда мудоффаа министрлиги ёнидан ўтди. Ифлос ошхонадан чиқаётган ачиган овқат ҳиди димоғини қитиқларди. Ундан қочиб тротуардан катта йўлга тушиб олди. У бир нарса қидираётгандек атрофга аланглаб борар, гўё ҳозир қандайдир янги нарса йўлиқади-ю, бу нарса унинг ҳаётини ўзгартириб, унга кучқувват бағишлайдиганга ўхшарди. Бироқ, ҳеч қандай янгиликка дуч келмади. У шаҳар баладиясининг¹ ёштин бинноси ёнидан ўтиб, яна гавжум кўчага чиқди ва ёлланган отлар тўдасига қўшилди. Эрталабдан бери миясидан нари кетмаётган бу ғалати ўхшатиш кимники эканлигини ҳозир эслади: яқинда у Бальзак асарларидан бирида, «бу киши ижтимоий ҳаётимиз тегирмонини айлантираётган эшаклардан бири», деган гапни ўқиган эди.

У «ас-Сарой» бозорига кираверишда «ан-Нос» газетасининг бугунги сонини сотиб олди. Сотувчига пул бераётганида бу газетани бугун иккинчи марта сотиб олаётгандай туюлди.

— Кеча олган газетангизга ҳақ тўламаган эдингиз,— деди сотувчи. Абдулхолиқ, бу сотувчидан ҳар кунни га-

¹ Баладия — шаҳар маъмурияти (муниципалитет).

зета сотиб оларди. Бу кунлар бир-бирига жуда ўхшар, худди унинг бутун ҳаёти узундан-узоқ бир кундан иборатдек туюларди. Сотувчига яна йигирма тўрт фильм тўлаб, йўлида давом этди. Идорага келгач, зинадан юқорига кўтарилди ва кичкинагина чорбурчак хонага кириб, ўзини курсига ташлади. Хонанинг битта деразаси бўлиб, ундан йўловчилар оёқлари остидан кўтарилиб турган чанг кўриниб турарди.

Деразанинг пардаси йўқ эди. Шунинг учун Абдулхолиқ ташқарида бўлаётган воқеалардан доимо хабардор бўлиб турар, шу билан бирга, йўловчиларга ҳам хонада нимаики бўлса ҳаммаси кўриниб турарди. Абдулхолиққа одамлар деразадан доимо уни кузатиб тургандек туюларди.

Индамай кириб келган фаррош у билан қуруққина саломлашди-да, худди бу ерда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқдай хонани тозалай бошлади.

— Азиз, ҳозир хонани тозалайдиган вақтми?— деди Абдулхолиқ жаҳли чиқиб.— Шу ишингни эрталаб, ҳеч ким йўғида қилсанг бўлмайдими?

— Эрталаб мен бошлиқнинг хонасини тозаладим,— жавоб берди Азиз ва ишини қилаверди.

— Бас қил! Чиқ бу ердан! Тозаламай қўя қол,— бирдан бақириб юборди Абдулхолиқ.

Азизнинг қўлидаги латта осилиб қолди. У Абдулхолиққа бир оз индамай қараб турди-да, итоаткорона бош эгиб чиқиб кетди. Абдулхолиқ ҳозир Азизни қувиб чиқарган ўзи эмас, балки унинг қиёфасидаги назоратчи эканини ҳис қилди. У қилган ишидан пушаймон бўлиб, Азизни чақиргиси, уни ўзининг ўрнига ўтқазиб қўйгиси, ўзи эса эски диванга бориб ўтиргиси келди. Лекин дераза унинг «саҳнадан тушгани»ни ҳаммага ошкор қилишини ўйлаб у ишни қилмади. Фаррошнинг ўзи ҳам Абдулхолиқнинг ўрнига асло ўтирмаса керак. Балки у: «Бунинг учун мудирнинг буйруғи бўлиши керак», дерди.

Абдулхолиқнинг олдига бирор иш билан келувчиларга қараганда, «бирров кўриб кетай», деб келган таниш-билишлари кўпроқ бўларди. Улар тўғри кириб келишадиди, бўсагадан салом-алик қилиб диванга ўтириб олишадиди. Абдулхолиқ улардан: «Нима ичасиз: чойми, қаҳвами, қатиқми?»— деб сўрарди. Камдан-кам кишилар бу таклифни рад қилади. Абдулхолиқ қўнғироқ чалиб Азизни

чақиради ва меҳмон хоҳлаган ичимликни олиб келишни буюради. Баъзан улар Абдулхолиқнинг хонасига кирмасданоқ кўнгиллари тусаган ичимликни ўзлари Азизга буюриб кирар ва Абдулхолиқни ортиқча мулозаматдан қутқаришарди.

Саид бугунги меҳмонларнинг бешинчиси эди. У бугун Абдулхолиқнинг кўзига жуда ориқлаб кетгандай кўринди. Бунинг устига, ўнг елкаси чап елкасига қараганда анча паст кўринарди. «Бу ўша ҳар куни ўқиб чиқиши шарт бўлган хат ва аризаларнинг кўплигидан,— ўйлади Абдулхолиқ.— Бечора ёзилавериш учу ейлиб кетган қаламга ўхшаб қолибди». Дўстига раҳми келиб меҳрибонлик билан сўради:

— Нима ичасан, Саид? Чойми, қаҳвами, қатиқми?

— Раҳмат. Мен ҳозиргина Аммаднинг олдидан қаҳва ичиб келяпман.

— Йўқ, ичишинг шарт, айт, нима ичасан, чойми, қаҳвами, қатиқми?

— Раҳмат, ҳадеб қистайверма.

Абдулхолиқ ортиқ зўрламади. Саид аллақандай паршонхотир кўринарди. Абдулхолиқ ўзини дўстининг бу ҳолатини сезмаганга олиб, деди:

— Газетангизнинг бугунги сонини олдим-у, лекин ҳали ўқий олмадим.

Саид уялинқираган бир оҳангда:

— Унда зиёлиларнинг оғир қисмати ҳақида мақола босилган,— деди.

Абдулхолиқ газетани очди ва Саиднинг мақоласига кўзи тушди.

— Хўш, бунинг сабабларини аниқладингми ёки баландпарвоз гаплар билан чекланиб қўя қолдингми?

— Мен ўзимни ташвишга солаётган воқелик ҳақида ёздим.

— Сени нима ташвишга соляпти?

— Мен ҳар доим таҳлика остида яшайман. Бировлар чизиб берган чизикдан чиқмай яшашим керак. «Бу нарса тақиқланади, ундай қилиш ман этилади, мана бундай гап гапирриш мумкин эмас». Хуллас, ўзимнинг мустақил фикримга эга бўлишга ҳақим йўқ. Давлат арбоблари ҳамма зиёлиларга шубҳа кўзи билан қарайдилар...

— Ҳақиқатни бундай рўйирост айтишингни биринчи марта эшитишим,— деди Абдулхолиқ.

Бу гапни эшитиб Саиднинг чеҳраси ўзгарди. Бошини қуйи солиб, чанг босган ботинкаларига бир муддат тикилиб қолди-да, деди:

— Зора шу рост гапим юзта ёлғон гапимнинг гуноҳини юволса.

Абдулхолиқнинг Саидга раҳми келиб, уни юпатмоқчи бўлди:

— Бир-икки марта ёлғон гапирсанг нима бўлибди? Дунёда шундай одамлар борки, бутун умри ёлғон-яшиқ билан ўтади. Ҳаётининг турган-битгани қаллоблик, алдамчилик.

— Ҳа,— маъюслик билан деди Саид.— Бунинг устига, улар ёлғончиликларини ҳеч ким сезмайди, деб ўйлашади.

— Бу ўтакетган нодонлик-ку!

Саид бошини кўтариб унга қаради, ҳаяжонли бир овозда сўради:

— Худди шундай, Абдулхолиқ! Лекин айт-чи, борди-ю, бирон дўстнинг сени ҳам, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам алдаб юрганини тўсатдан билиб қолсанг, нима қилардинг?

— Мен ундан шартта юз ўгирардим.

— Бор гапни тўғри юзига айтиб, «сен ёлғончи, каззоб экансан», дея олармидинг?

— Мен ҳатто унинг башарасига тупуришдан ҳам қайтмасдим.

— Демак, сен ўз ўтмишингга, у билан қилган суҳбатларинг, мунозараларинг, бирга ўтказган вақтингга тупуришдан қайтмас экансан-да?

— Йўқ, қайтмайман. Томоғим қақраб, оғзим қуриб қолса ҳам тупуравераман.

— Мен эсам, бундай қила олмаяпман, уяляпман.

— Кимдир мени лақиллатиб юришга уялмайди-ку, мен ундан уяламанми? Йўқ, Саид, мен унинг юзига «тўф» дердим-да, кетаверардим.

— Мен бундай қила олмаяпман. Менинг назаримда биз ҳаммамиз маълум даражада икки хил ҳаёт кечирамиз. Ҳаётимизнинг бир томони хуфийёна, ўзимиз учун, иккинчиси — ошқора, одамлар учун. Бу ҳам ёлғончиликнинг бир тури эмас.

— Ёлғончилик.

— Демак, бизлар ҳам ёлғончимиз. Нега энди ғилай ғилайни масҳара қилиши керак?

— Сен икки нарсани аралаштириб юборяпсан. Одамлар борки, ўз ҳаётларининг қалбакилигини биладилар. Кези келгунча шундай ҳаётга чидашга мажбурлар. Имоният туғилиши биланоқ қалбакиликдан воз кечадилар. Бошқалари эса ҳатто ўзини ўзи алдайди. Алдамаса туролмайдиган бўлиб қолади. Мен ўшалардан нафратланаман! Сеннинг дўстинг шулардай қайси бирига киради?

Саид бир оз сукунатдан сўнг жавоб берди:

— Ўз-ўзини алдайдиганлар тоифасидан бўлса керак.

— Ундай бўлса унинг башарасига тупур.

— Бизлар-чи? Биз ҳам баъзан ўзимизни ўзимиз алдаймиз-ку!

— Биз баъзан бутунлай тушқунликка тушиб қолишдан қўрқиб, ўзимизни алдаймиз. Лекин бу нарсга одатга айланиб қолса ёмон бўлади.— Саид яна бирпас индамай турди-да, сўнг деди:

— Ёлғончилик ичкиликка ўхшайди. Унга қандай ўрганиб қолганингни ўзинг ҳам билмай қоласан. Олдинига бир-икки қадаҳ кифоя қилади, кейин бу оздай туюлади-да, кўпроқ ичасан. Қарабсанки, усиз яшай олмайдиган бўлиб қолибсан. Алдамчилик ҳам худди шунинг ўзгинаси.

— Сени нимадир қийнапти, Саид,— унга синчковлик билан қараб деди Абдулхалиқ.— Қаттиқ қийнапти... Айт, нима гап ўзи?

— Йўқ, йўқ, ҳеч нарсга,— шошиб жавоб қилди Саид ва бир оз хаёлга чўмиб ўтирди-да, изтиробли овозда давом этди:

— Ким билсин, балки мен ҳам ўзимни алдаб юргандирман. Баъзан ўзича ҳар хил режалар тузаман. Китобларни берилиб ўқийман, истиқбол ҳақида ўй сураман. Тўсатдан ўзимга ўзим: «Ҳамма уринишларинг бекор, Саид, сен истеъдодсиз одамсан. Уч пулга қиммат қаламқашсан. Ўзинг тасвирламоқчи бўлган ҳаёт ҳақида ҳам, қаҳрамонларинг ҳақида ҳам ҳеч нарсга билмайсан. Хуллас, сен ҳеч ким эмассан, ўзингни ўзинг алдаб юрибсан», дегим келадими-ю, яна ўзимни қўлга оламан.

— Бу тушқунлик эмас,— деди Абдулхалиқ.— Бу ўзингга нисбатан пайдо бўлган шунчаки бир шубҳа.

— Сен-чи?! Сен ўзингдан ҳеч шубҳаланмайсанми?

— Йўқ, ўзимга нисбатан шубҳа пайдо бўлган бирор кунни эслолмайман. Ҳолбуки бошимга озмунча кулфат

тушдимми? Бир лекини бор, албатта. У ҳам бўлса муҳит. Мени шубҳага соладиган нарса мана шу. Баъзан қандайдир сохта, мазмунсиз ҳаёт кечираётганлигимни сезаман. Қилаётган ишим мажбурийдек туюлади ва ундан ҳеч лаззат олмайман. Ҳаттоки, ўз уйимда ҳам ғурбатда яшагандай кун ўтказаман. Қушларим шу қадар маъносизки, асти қўявер. Шунга қарамай, ҳеч ноумид бўлмайман. Гўё яқинда бир муҳим воқеа рўй бериб, ҳаётим тубдан ўзгарадигандай туюлади.

— Қанақа муҳим воқеа?— қизиқсинди Саид.

— Ҳозирча буни ўзим ҳам аниқ билмайман. Лекин шундай бир воқеа содир бўлиши аниқ. У буюк бир сакраш ё солноманинг бошланишига ўхшайди.

— Балки сен бирор меросга ворис бўларсан. Ахир Достоевский ҳам каттакон ёмби тўғрисида хаёл сурган, уни қўлга киритиб, адабиётга сарфлашни орзу қилган.

— Афтидан мени бой оиланинг фарзанди деб ўйлаётганга ўхшайсан. Ёмбидан сўз очдинг-ку!..

— Ҳар ҳолда қашшоқ эмассан.

— Агар мени ншдан бўшатишса, очдан ўламан. Шу ўтирган курсим мени боқяпти, шу билан бирга, қонимни зулукдай сўряпти. Агар бир кунга шу курсидан маҳрум бўлсам, нақ кўрадиганимни кўраман.

— Ҳўш, кутаётган нарса нима ўзи?

— Айтдим-ку, билмайман деб. Аммо у албатта содир бўлади.

БИРИНЧИ НИДО

Саид зинапоя панжарасига суяниб турганида, у кимсанинг идорага кириб келаётганини кўрганди. Кимса, дастлаб қаёққа боришини билмай, эшикма-эшик роса гангиди, бухгалтериядан суриштирмоқчи ҳам бўлди. Бироқ таваккал дегандек, бирдан қўл силтади-да, пастки қаватдаги хоналардан бирига йўл олди. Шу пайт бенихтиёр бошини кўтариб, юқорига қараган эди, кўзи Саидга тушди. Саид пастга тушди, у билан қўл қисишиб кўришар экан, гўлдиради:

— Ас-салому алайкўм. Мени қидиряпган бўлсангиз керак-а?

— Ва-алайкум салом. Устоз Саидни-да! Бошқа кимга ҳам ишим тушарди.

Улар бўш хонага ўтиб, газеталар қалашиб ётган диванга ўтиришди.

Меҳмон шошиб қолган бўлса керак, бир оз тин олиб, фикрини жамлади-да, сўз қотди:

— Сизни кута-кута тоқатим тоқ бўлгач, ўзим ҳузурингизга кела қолдим.— Шуни деди-ю, узоқ жим қолди. Саид суҳбатдошининг ажин босган, сўлғин юзига диққат билан тикилиб турар, унинг мақсадга кўчишини кутарди.

Меҳмон сўради:

— Сиз у билан гаплашдингизми?

— Ростини айтсам, ҳали гаплашганим йўқ,— бош чайқаб деди Саид.

— Биз гаплашган бўлсангиз керак, деб ўйлаган эдик...

— Биласизми, бу жуда оғир иш. Хўш, нима учун мени албатта гаплашган деган хулосага келдингиз?

— Ҳамид бундан икки кун олдин, ярим тунда уйига дарғазаб ҳолда кириб келиб, бечора хотинини роса дўп-послабди.

Саиднинг юраги орқасига тортиб кетди:

— Нима, хотинини урадиган одати борми унинг?

— Ҳар доим эмас. Лекин икки кун олдин ғирт маст бўлиб келибди-да, хотинини итдай урибди.

Унинг зарда билан гапиришидан Нажотнинг тақдирдан жиддий ташвишда эканлиги кўриниб турарди. Овозидан чуқур қайғуга ботганлиги сезилар, шу билан бирга, нотавонлигидан афсусланаётганлиги ҳам яққол билиниб турарди.

«Бу одамнинг Нажот билан қандай алоқаси бор?»— деган ўша мубҳам савол Саиднинг хаёлига келди.

— Кечирасиз,— беихтиёр ундан изн сўради Саид,— Сиз Нажотнинг бирон қариндоши бўласизми ё шунчаки қўшимсизлар?

— Мен ундан икки-уч ҳовли нарида, лекин уларни кига тез-тез бориб тураман. Ҳолидан хабар олгувчи на бир қариндоши ва на бир ишонгани бор бечоранинг.

Бу гап Саидни қаноатлантира олмасди. Чунки уларнинг «ғариб» маҳалласида бундайларнинг сон-саногини йўқлиги Саидга маълум... Нега у шундай ғарибалардан фақат биттасигагина ачиняпти? Бунинг устига, болачақали, рўзгори бут бир жувон бўлса...

Саид муҳим бир сир очилиб қолишидан кўрққандай, бу ҳақда қайта сўз очишга журъат қила олмади.

— Улар бир-бирлари билан анчадан бери чиқишолмасмиди?— сўради у.

— Ҳа. Ҳар ҳолда мен уни таниганимдан бери шундай, бунга ҳам, мана, беш йилдан ҳам ошиб қолди. Авваллари Ҳамид ҳеч бўлмаса отасидан ҳайиқарди. Ичса, отам билиб қолмасин, деб бир қисм кордамон чайнаб оларди. Қария оламдан ўтгач, Ҳамид ҳеч кимдан ҳайиқмай қўйди. Худонинг берган куни ичгани ичган. Синглиси эрга тегиб, онаси билан бирга Ал-Қутга кўчиб кетди. Ҳамид эса ҳовлини сотиб, ўша ўзингиз кўрган каталакдек уйга кўчди. Ҳозир онласи борлигини ҳам эсидан чиқариб юборган, қачон қараманг маст.

— Бундан чиқди, сиз ҳаммасидан хабардор экансиз-да?

— Ҳа, хабардорман. Мен бу ҳақда қўшнилардан, Нажотнинг ўзидан билиб олдим. Қўни-қўшни шунақа парсалардан хабардор бўлмайди, деб ўйлайсизми? Мен почтальонлик қиламан. Хизмат юзасидан маҳалланинг ҳамма хонадонларига кириб, чиқаман. Қаерга борманг, ҳамманинг оғзидан шуларнинг можароси. Беш йил бурун Нажотнинг нола чекаётганини ўз кўзим билан кўргандим. Қарбалодаги қариндошларимга хат ёзиб беринг, деб илтимос қилди ушанда. Боёқиш жувоннинг Қарбалода яшовчи кекса ногирон холасидан бошқа ҳеч кими йўқ экан. Уша холаси Ҳамиднинг отаси марҳум Рашиднинг қариндоши бўларкан. Шўрликнинг қанчалар умид билан хатига жавоб кутганини бир кўрсангиз эди. Мен ҳам хатни кўзим тўрт бўлиб кутдим. Аммо жавоб уни хурсанд қилмади, қайғуси енгиллашмади; камбағал, бунинг устига, икки кўзи кўр бўлиб қолган кампир унга нима ҳам ёрдам бера оларди ахир!.. Нажотнинг аҳволига бирам ачиндимки, асти қўяверасиз. Бечорага ёрдамим тегиб қолармикин, деган ниятда ўша кундан бошлаб уларникига бот-бот кириб турадиган бўлдим...

У чиндан ҳам куйиб-пишиб, чин юракдан гапирарди. Гапдан тўхтагач, тирсаги билан тиззаларига беҳолгина суянди ва эгилган бошини қўллари орасига олди.

— Ҳай, аттанг! Ҳай, аттанг!— деди Саид.

— Унинг ҳоли не кечади энди? Улиб қолади-ку ахир!— қаддини ростлаб, хитоб қилди бегона эркак.— Ҳамидда тариқча оталик меҳри қолмаган. Қизининг

тақдири уни мутлақо қизиқтирмайди. Ханонинг дарди оғир. Уни кўриб юрагингиз эзилиб кетади. Утган йили гулдай қизалоқ эди-я. Аёлларникидай қалин кокил, икки юзи нақш олмадай қип-қизил эди... Гулдай қизча энди кундан-кунга сўлиб бормоқда. Лекин отасини бу заррача ташвишлантирмайди. Ота жонивор қизига қайрилиб ҳам қарамайди. Жаноб Саид, наҳотки сиз бу аҳволга бепарво қараб тура оласиз-а? Биламан, у сизнинг ҳамтавоқ дўстингиз. Ҳар оқшом у билан бирга бўласизлар ва уни хафа қилгингиз келмайди. Айтинг-чи, Ҳамид айшини суриб юрса-ю, оиласи эса барбод бўлиб кетаверса, бунга чидаб бўладими?

Саидга охири ибора танишдек туюлди. Нажотнинг эркак киши қўли билан ёзилган икки энлик хатида бу одам ҳам иштирок этганлигини сезиш қийин эмасди.

— Ҳа,— деди Саид,— хатоимни бўйнимга оламан. Эътиборсиз қолдириб чакки қилибман. Ишонинг, эртагаёқ Ханони доктор дўстим ҳузурига олиб бораман. Ҳамид билан ҳам гаплашаман.

— Эртага қайси пайтда келасиз? Сизни кутиб тураман.

— Соат ўн бирларда,— деди Саид.

— Маъқул.

У хайрлашиб, чиқиб кетди.

Саид зинадан кўтарилаётиб, панжара олдида турган Иброҳимга кўзи тушди. У юқоридан туриб, Саидга:

— Ҳалитдан муҳлисларни қабул қиляпсанми?— деди.

— Ҳа, афандим, қабул қиляпман,— хўрсиниб жавоб берди Саид.

— Бу ёғи равшан! Шон-шухратнинг оғир юкини кўтариб юрибсан. Мана бу бошлиқдан,— дея Иброҳим унга бир варақ узатди.

Саид индамай қоғозни олди-да, ўз бўлмасига кирди. Шу пайтда унинг ичига чироқ ёқса ёримасди. Ростданам уни қийнаётган нарса шон-шухратнинг оғир юкими ёки дўстлик ташвишими? Борди-ю, уйингга бордим, оиланг ташвишидан воқиф бўлдим деса, Ҳамид Саид тўғрисида нотўғри фикрларга бормасмикин? Уларнинг дўстлигига путур етмасмикан? Дўстлашиб қолган қизга йигит ўз севгисини изҳор қилса-ю, ундан рад жавоби олса орадаги дўстлик барҳам топиши муқаррар. Ҳозир Саид ҳам худди шундай ҳолатга тушиб қолган эди. Ўз ёғига ўзи қовурилмоқда эди. Саид жойига ўтириб, бош

муҳаррир юборган варақни ҳафсаласизлик билан қўлига олди ва унга конвертларда келадиган аризаларга қарагандай бепарво назар ташлади. Унинг юраги сиқилар, бошига тушган мазкур савдо тўғрисида яхшилаб ўйлаб олиш учун хилват жой қидириб идорадан чиқиб кетгиси келарди. Лекин келган арз-додларни ўқиб чиқиш ҳали ниҳоясига етмаганини эслаб, ниятидан қайтди. Газетага қисқача шарҳ ёзиш учун нимтатир сиёҳларда чаплаб ташланган шикоятномаларни бир-бир варақларкан, қўллари сиёҳ бўларди. Саид бу хатларга шафқатли ота ўғай болаларига қарагандай қарар, кўпчиликнинг дардини ўзининг дарди деб ҳис қиларди. Ҳозир ҳам у бир мирилик чақадек сийқаси чиққан, кўпол ва бенур мана шу сўзлар тизмасидан кишилар кўнглидаги хавотир, мусибат ва аламни англаб оларди. Тумтароқ жумлалар унга Морзе алифбесининг фожиани англатувчи SOS аломатидек таъсир қиларди. Саид бу нуқта-тиреларнинг маъносини чақиб, оддий алифбога кўчирарди-да, Қизил ярим ой жамияти муассасалари эътиборига ҳавола қиларди. Шу усул билан халоскорлик имкониятларига эга бўлган одамлардан тез ёрдам олинишига умид қилса бўларди. Ҳозир эса Ҳамид билан Нажот масаласида у лол, бирор қарорга келолмай гангиб турарди. Қизил ярим ой жамиятининг бутун масъулияти ўзининг зиммасига тушгандай ҳис қилар, бунинг устига масала ғоятда нозик — халоскорлик найзаси унга таниш шахс дўстига ботирилиши керак.

Бош муҳаррир юборган варақ ҳамон унинг қўлида. Унда бош муҳаррирнинг ёзилажак мақолага кўрсатган йўл-йўриғи бор эди. Бу мақола, «Ироқ ҳокимлари ўзларини ҳакам, доно деб ҳисобласалар-да, аслида сиёсат борасида ниҳоятда калтабинлик қилишади, Ироқ халқи бошида турган ҳукмронлар тўдаси дидсиз, тошдан фарқи йўқ. Тошни қанчалик сиқманг, ундан бир томчи ҳам сув чиқмагандай, Ироқ ҳокимларидан ҳам ҳеч қачон жўяли бирон фикр чиқмайди», деган маънода ёзилиши керак эди. Саиднинг на бу ишга ҳафсаласи ва на юқорида айтилган сўзларни мақолага киритишига раъйи бор эди. Бошига тушган можаролар, Нажот билан Ҳамид даҳмазаси уни батамом гангитиб қўйган эди. Бу масала уни столга ўтиришга ва ҳеч кимнинг шаънига тегмайдиган қилиб умумийроқ бир нарса ёзишга ундарди. У столдан туриб жанг қилишга, ҳукуматга пичинг-

лар, киноялар билан ҳужум қилишга одатланган эди, бироқ якка шахс билан умрида олишмаган эди. Шунинг учун ҳам у ўзини Нажотнинг ҳомийси деб танитган ҳалиги одамнинг кимлигини, исми нималигини сўрамади, бу унинг хаёлига ҳам келмади. Ҳукуматнинг пўстагини қоқишга суягинг йўғу, бегона хонадоннинг эшигини тақиллатишга юрагинг дов бермайди-я», деб ўзини ўзи койиди. Битта одамнинг тақдири унчалик эътиборга моликмас. Аслида бутун маҳалланинг ташвишсини қаламга олиши керак.

«Мана бунн чинакам журналистнинг иши деса бўлади,— хаёлидан ўтказди Саид.— Энди жадаллик билан ишга киришаман». Адабиётда якка шахс тақдири масаласи ҳал этилса, бир гуруҳ персонажлар тақдири хусусида, одатда, газеталарда гап кетади, уларнинг миридан-сиригача ўрганиб, табиатидаги характерли томонлари бўрттириб кўрсатилади. Саид адабиётдан бир оз йироқда туради, адабиётчилик иқтидоридан унга етарлича nasib қилинмаган, ҳаёт икир-чикирларидан беҳабар. Шу аҳволи билан у яна ёзувчи бўлишни орзу қилади!

Иброҳимнинг овози Саиднинг хаёлини бўлди:

— Ҳа, аҳволинг чатоқми?— деди у муҳаррирнинг хатини назарда тутиб.

— Ҳа, чатоқ бўлганда ҳам... Мен учун бу ҳаёт-мамот масаласи,— Саиднинг кўзларида шу қадар умидсизлик кўришиб турардики, Иброҳим ҳайратдан бош чайқаб қўйди.

...Оқшом тушгач, улар «Билқис»га одатдагидан хиёл кечикиб келишди. Ресторанда одам гавжум. Официант уларни кўриши билан:

— Марҳамат! Улфатларингиз аллақачон келган, анча кутиб қолди,— деди. Саид Шарифнинг серзарда овзини эшитди, кимдир унга қалтис ҳазил қилганга ўхшарди. Ҳамид куларди. Саиднинг юраги сиқилди.

— Нима деб валдирашяпти?— Шарифга мурожаат қилди Иброҳим.— Кимдир сенинг буюк даҳо эгаси эканлигингга шак келтирди чамаси?!

— Шунга ўхшаш гап,— ясама кулги билан жавоб берди Ҳамид,— у менинг шоирлигимни тан олмаётир.

— Бундан чиқди, сен шеър ёза бошлабсан-да?

— Ҳа,— тасдиқлади Ҳамид.— Менда бирданига илҳом пайдо бўлиб қолди.

Иброҳим билан Саид ўтиришгач, Ҳамид деди:

— Таажжубланадиган ҳеч гап йўқ, дўстларим, шунчаки сизнинг содиқ қулингиз севиб қолди!

Саид тескари ўгирилди-да, официантни қидира бошлади.

— Шунинг учун тананг роҳатланиб семираётган эканми сан-да?— деди Иброҳим пиқиллаб кулишдан ўзини тилмай.

— Э, йўқ, ростини айтяпман. Шундай севиб қолдимки,— худди ёш йигитчадай оҳ тортди Ҳамид.

— Ким экан у пари?

— Бизда, банкда ишлайди.

Саиднинг тоқати тоқ бўлди:

— Қаёққа кетди бу официант? Томоғим тақиллаб кетди-ку.

— У-чи? Унда ҳам бир майл-эҳтирос борми?— қизиқсинди Иброҳим.

— Билмадим. Лекин кеча у менга: «Сиз жудаям ўзига бино қўйган йигит экансиз», деди. Нима учун шундай деганини биллолмадим. Эҳтимол бирон нарсага ишора қилаётгандир-а, Иброҳим, нима дейсан?

— Бўлмасам-чи!— баланд овоз билан деди Шариф.— У сенинг қаллоблигингга ишора қилган. Севги билан шеър қаллоб эканлигини сезиб қолганлиги аниқ.

«Шариф болади», ичида таъкидлади Саид. Ҳамид зарбага чидаб туролмади.

— Ҳечам-да, қиз доим менинг кўзларимдан «севаман» сўзини уқиб туради. Мен аёлларни яхши биламан, уларнинг дили бошқа-ю, тили бошқа бўлади.

— Шундайку-я, лекин...— гапни чўзди Шариф бўш келмай.

Ниҳоят, официант келди. Иброҳим ароқ буюрди, буни кўриб Саид ҳам ароқ буюрди.

— Билиб қўй,— Иброҳим уни огоҳлантирди,— сени уйингга судраб олиб кетмайман.

— Қўрқма,— хафа бўлди Саид бу ноўрин танбеҳдан.— Мен ҳозир шундай кайфиятдаманки, бир челак ичкиликни ҳам кўрдим демайман.

— Ие, бундан чиқди сен ҳам ошиқ бўлиб қолганга ўхшайсан-ку?

— Афсуски йўқ, мени бировларнинг муҳаббати ташвиши эзяпти.

— Бошингни оғритиб нима қиласан! Уз ташвишинг ўзингга етмаётувдими?

Саид дилида шайтонга ҳай берди-да, индамай қўя қолди. «Бировларнинг муҳаббати ташвиши деб мен нимани назарда тутаётганимни кошки Ҳамид тушунса. Ҳеч нарсанинг фаҳмига бормайди, сўтак!» Ҳамид билан Иброҳим паст овозда суҳбатлашишарди. Баъзи сўзлар, гўё нарироқда совун пуфаклари ёрилаётгандай, Саиднинг қулоғига элас-элас чалинади. Шу дамда Саид ўзини мутлақо танҳо ҳис этди... Шунчакими ё уни калака қилиш учунми, бепарво май симираётган Ҳамид билан бу ерда тортишиб ўтиришнинг унга нима қизиғи бор?

Бир вақт гала-говур орасидан Иброҳимнинг баланд товуши қулоғига чалинди:

— Демак, сен фақат шунинг учунгина Девонияга боришдан воз кечибсан-да?

— Ҳа, шундай.

— Нима ҳам дердим? Бунинг ўзинг ҳам аниқ тушуниб тургандирсан. Фирт аҳмоқлик бу, вассалом.

Йўқ, аҳмоқлик эмас, аксинча! Сен бераҳмсан, Иброҳим, бағритош одамсан!

«У ҳақ, ҳали шошмай тур, бунга ўзинг ҳам ишонч ҳосил қиласан, оғайни!»— кўнглига тугиб қўйди жаҳли чиққан Саид.

Официант ароқ билан зардак олиб келди. Саиднинг қўли қалтираб, столга бир неча томчи ароқ тўкиб юборди. Шу захри қотил бўлмаса туролмайдиган бўлиб қолди ўзиям. Илгарилари у фақат пиво ичарди, холос. Пиво унга доим дўстлари билан бирга Нил тўғони ёнида кечган серқуёш ёз дамларини эслатарди. Улар ерга чўзилиб олишарди-да, сопол кўзачалардан бу нордонгина, муздай суюқликни мириқиб симиришарди. Кўзачадан анқиб турган ҳид шунақанги ёқимли эдики, асти қўяверасиз. Ер, дарё, тупроқ — ҳамма нарсанинг бўйи бор эди унда. Ҳозир эса, димоғини атторлик дўконининг чучмал ҳиди қитиқлайдиган бўлиб қолди.

— Абдулхалиқ қаёқда қолди экан-а?— Шарифнинг овози эшитилди. Унга Ҳамид жавоб қайтарди:

— Бугун қўлтиғида китоб «Гардиния»га кетаётганини кўрган эдим.

— Бу биздек улфатларини менсимаслик-ку ахир,— деди Шариф чўзиб.

— Ерга бевафолик!— беихтиёр нидо солди Саид.— Келинлар, унинг учун ичамиз!— У айтишга айтиб қўйди-ю, андак шошқалоқлик қилганини сизди. Унинг ҳази-

ли аллақандай совуқ чиқди. Саид қадаҳни ҳаммадан олдин қўлига олди-да, ҳеч кимни кутмай, шартта кўтарди, орқасидан бир чимдим қовурилган нўхатни оғзига солди. Дўстлари эса хаёл дунёсига фарқ бўлгандай, бирин-кетин қадаҳ кўтаришди. Дам ўтмай Саид ароқнинг таъсирини сеза бошлади. Оёқлари увушди, танасига илиқлик югурди.

— Вой тангрим-эй! — ингради Шариф. — Яна ўша келди-я.

— Ким?

— Илонлар ичида энг заҳарлиси — зерикиш!

— Зерикиш — бекорчиликнинг укаси, — гап қотди Саид.

— Зерикиш барча мутафаккирларга доимо ҳамроҳ бўлган, — эътироз билдирди Шариф.

Бу ўзаро баҳсдан Саид жиғибийрон бўлиб, хитоб қилди:

— Сен ичиб, маст бўлиб қолганинг учун зерикиш ҳақида гап очдинг. Ичкилик таъсиридан кўзингга сароб кўрниняпганга ўхшайди.

— Баъзан сароб ҳам фойдалироқ, — муросасозлик қилди Ҳамид.

— Ёлғон сўзининг оғудан фарқи йўқ, каззоблар эса, тубан одамлардир, — деди Саид унинг кўзига тик қараб.

— Саид ичиб олса, шунақа баджаҳл бўлади, — деб қўйди Шариф.

— Э-э, фақат тўғри сўз билан яшаб бўларканми, — деди Ҳамид Саиднинг гапига аҳамият бермай.

— Бўлади, — кескин хитоб қилди Саид. — Каззоб — бу энг ифлос махлуқдир. Ундан бадбўй ҳид анқиб туради. Қасални яширсанг, иситмаси ошкор қилади, деганларидай, каззобнинг бадбўй ҳиди бир чақирим наридан билинади.

— Оббо, намунча бўғилмасанг? — деди Иброҳим тасалли оҳангида. — Ўзингни бос, оғайни.

Бироқ Саиднинг тоқати тугаган эди.

— Каззобларни кўришга тоқатим йўқ, — деди у қатъий.

— Хўп, битсин каззоблик! Қани, ичиб юбор-да, ўзингни бос.

— У энди ичмаса ҳам бўларди, — деди Шариф, — яна ўтиришимизни бузмасин. — Саид бу гапга чидолмай, оғзини тўлдириб ароқ ҳўплади-да, анча вақтгача уни

ютмай, арпабодённинг таъмини ҳис этиб турди. Ароқ ўз кучини кўрсата бошлаганди. Ғовлаган миясида бир-бирига зид фикрлар яшин каби пайдо бўлар ва йўқоларди. Кўз олдидан ноаниқ шарпалар айланар, қандайдир соялар уймалашар, Саид уларни ҳатто кузатиб улгурмасди.

Тўсатдан Иброҳим:

— Ҳай, атанг! Редакцияда бир нарса эсимдан чиқиб қолибди-ку,— деди.

— Нимаиди ўзи?— Саид ўз овозини танимади, назарида бошқа биров гапиргандай бўлди.

— Шунчаки, ўзимга тегишли нарса. Ишқилиб фаррош ахлат билан қўшиб, ташлаб юбормаган бўлсин-да. Чиқиб кўнғироқ қилиб қўяй.

— Шу ҳам гап бўлди-ю,— тўнғиллади Саид.— Наҳотки «шунчаки сенга тегишли нарса»ни ахлатга қўшиб ташлаб юборишса.

Ҳамидни бир гапга солиш хонаси келган эди-ю, лекин у индамади. Симоб каби ўйнаб тутқич бермаётган фикрларини бир жойга йиғишга тиришиб, тебраниб ўтирган Саиднинг ҳам бошига жўяли бир фикр келмади. Тўсатдан у Нажот ҳақида ўйлаётганини сезиб қолди.

Ҳа, ҳа, мана шу ёнида ўтирган дўстининг хотини Нажот ҳақида ўйлапти. Шўрликнинг эри каллаи саҳарлаб уйдан чиқиб кетади-да, кун бўйи йўқолиб, ярим кечада қайтиб келади. Эри уни батамом унутган, ёлғизлик азоби вужудини кемириб, адойи тамом қилган. Ўзга аёл ишқида шеърлар тўқиб, имонидан ажралган мана шу одам унинг эри. Ниҳоят, Саидга ўша лаънати хатни юбориб, хотинини ҳозиргидай мушкул аҳволга тушишга мажбур қилган ҳам шу эр. Кўнгли эзилиб, ароқдан яна ҳўплади. Унинг кўз ўнгиде атрофдаги барча нарсалар беҳад катталашиб, улардан қора, мудҳиш соялар туша бошлади. Кўз олдиди туман қоплади ва қоронғилик босди.

— Хочга тортилган одамнинг жони омон қолиши мумкин эмас. Мен эса хочга тортилганман,— нола қилди Саид.

— Маст бўлиб қолибсан,— жеркиб берди Шариф.

— Йўқ, мен хочга тортилганман, хочга!— бармоғи билан қадаҳни кўрсатиб, фарёд қилди Саид.

Бирдан унинг хаёли жойига келиб, нималар бўлаётганини ҳис қилди-да, жаҳли чиқди. Назарида у алла-

қандай ботқоқликдан юриб борар, ботқоқлик эса уни ўз қаърига тортар, баланд-баланд ўт-ўланлар оёғига илон сингари чирмашарди. Унинг ўзидан шундай нафрати ошган эдики, буни фақат май билангина босиш мумкин эди. У ютақиб қадаҳни охиригача сипқорди. Дўстлари ундан кўзларини узмай, индамай қараб туришди. Уларнинг юзлари туманда сузиб юргандай ғалати кўринарди. Ал-Маслуб¹ маҳалласида турувчи зот эса ҳамон оиласи борлигини тан олмаяпти. Шариф машиналару, занжи аёллар ва яна аллақандай назокат соҳиблари борасида ўзини ўта билимдон кўрсатмоқчи бўлиб, тутуриқсиз гапларни айтиб алжирди. Саид кўзини очиб, елкасида Шарифнинг қўлини кўрди. Унинг қўли қовурилган гўшт сингари семиз ва қип-қизил эди. Саид қўлини қадаҳга чўзган эди, уни ағдариб юборди, Иброҳим чаққонлик билан қадаҳни тутиб қолди.

— Ҳай, менга қара, бўлди, етар энди! Барибир шишадаги сабилнинг ҳаммасини ичиб тугата олмайсан.

— Мен товуқмия мутафаккир учун ичмоқчиман,— тили аранг калимага келиб деди Саид.

— О, сичқонвачча!— ўшқирди Шариф.— Ҳаддингдан ошма. Эсингни йиғиб ол.

— Ўз бурчини эсидан чиқариб қўйган каззобларни эса кўришга тоқатим йўқ. Уларни бўғиб ташласам дейман!

— Шишачадан сут эмиб юрганиннга анча бўлдимми?— сўради Шариф.

— Йигирма олти йил бўлди.

— Балки кечагина десанг тўғрироқ бўлармиди, орқаси турмакланган гўдаксан ҳали.

— Жаноби мутафаккир, менга сенинг қовоқ бошинг жуда ёқиб қолди-да. Қани энди уни биров тешса-ю, у пуфакдай «пақ» этиб ёрилса!

Иброҳим:

— Саид мисрликлар аскиясини анча ўрганиб қолибдимми?— дея кулиб юборди.

— Шахсан мен Миср ҳазилларини ёқтирмайман,— тундлик билан деди Ҳамид.

— Мен мисрликларни — жиддийлик ҳамда ҳазилкашликда устозларим деб биламан,— жавоб қилди Саид. У энди ўзида қандайдир дадиллик, жасорат сеза

¹ Ал-Маслуб — араб тилида «хочга тортилган» деган маънони англатади (тарж.).

бошлади.— Ҳазиллари ўткир ва маъноси чуқур бўлади. Менимча, сен буни тушунмайсан. Балки сен ҳам ўша ҳазилларнинг хочига тортилгандирсан, Ҳамид, лекин буни тушунмаётганга ўхшайсан. Фақат «ал-Маслуб» маҳалласида яшайдиганларгина хочга тортилган деб ўйласанг, янглишасан. Майхона мижозлари ҳам хочга тортилган...

Саид бошини кўтариб, Ҳамидга тикилди, лекин унинг ғира-шира кўринган юзидан ҳеч нарса англаёлмади. Кўзлари, лаблари, мўйлови ўсиб кетгандай, юзида ҳеч қандай маъно йўқдай кўринарди. Саиднинг миясига ҳар хил узук-юлуқ фикрлар келди. У ўзини камончи деб ҳис этди, ҳозир ўқ узади-ю, ёвни ер тишлатади. Мана, у тишларини бир-бирига босди, шиддат билан камон ипини тортди, аммо шу пайт кўнгли айниб, қусгиси келди. Ур-нидан ирғиб туриб, залнинг орқа томонидаги ҳожатхонага югурди. Ҳожатхонага кирди-ю, еган-ичганининг барини қайтариб ташлади. Совуқ сув билан юз-қўлини чайиб, дастрўмолига артди. Сал энгил тортди. У ердан чиқиши билан Ҳамидга кўзи тушди. Афтидан у Саидни кутиб турарди. Ҳамиднинг кўз қорачиғлари кенгайган, лабларида совуқ табассум ўйнади.

— Бир оз ўзингга келдингми?

— Ҳа.

Ҳамид Саиднинг қўлидан маҳкам ушлаб, чапга, зина тагига етаклади ва:

— Нималар деб валақлаяпсан бугун? Ҳеч ким гапингга тушунмаяпти-ку?— деб сўради. Унинг саросимага тушиб қолгани яққол кўриниб турарди.

— Мен валақлаётганим йўқ,— деди Саид.— Фақат ёлғончиларни кўргани кўзим йўқ. Сен-чи, сен уларни яхши кўрасанми?

— Ёлғончиларнинг бу гапимизга нима алоқаси бор?

— Орамизда шундай бир шахс бор.

— Хўш, «ал-Маслуб» маҳалласини нимага гапирдинг?

— Чунки сенинг ўша маҳаллалик эканлигингни билдим ва сен...

— Нима мен?

— «Бўйдоқман» деб ҳаммамизни лақиллатишинг ва кўча-кўйда хотинлар орқасидан ошиқу беқарор бўлиб юришинг ҳеч ўзингга ярашмаяпти.

Саид шундай деди-ю, Ҳамиднинг юзига қарашга ботинолмай, қандайдир бир фавқулодда ҳодиса содир бў-

лишини кутди. Аммо ҳеч қандай фавқулодда ҳодиса юз бермади — Ҳамид бир оз жим қолди-да, сўнг оддийгина қилиб:

— Қаердан била қолдинг бунини?— деб сўради.

— Ҳақиқатни яшириб бўлмайди. Уша маҳаллада менинг қариндошларим яшайди.

— Ҳамманинг олдида беўхшов кесатиқлар қилишнинг нима кераги бор эди?

— Жуда алам қилиб кетди-да.

— Менинг уйланганимдан шу пайтгача сеинг хабаринг йўқми? Хоҳласанг сен ҳам уйлан.

— Йўқ, бунинг учун эмас. Маҳаллада ҳамма сенинг хотининг, бола-чақангнинг аҳволига ачинади. Улар оч-яланғоч, сен бўлсанг ресторанларда ярим тунгача айшу ишрат қилиб юрасан. Мана шуниси алам қилади.

— Бўлди, бас қил. Бировларга ачиниб, ўзингни инсонпарвар қилиб кўрсатмоқчимисан?

— Мен...

— Тиш-ш! Қетдик! Улар кутиб қолишди,— Саиднинг гапини бўлди Ҳамид ва уни ёш боладек қўлидан ичкарига судраб кетди.

— Бошқа бу тўғрида гап очма.

Улар қайтиб жойларига боришганда, Иброҳим Саиддан сўради:

— Қалай, ўзингга келдингми?

— Ҳа, бир оз.

— Энди сен бошқа ичма.

— Ғирт маст бўлмагунимча ичавераман.

Ҳамид очиқ деразадан ташқарига, чироқларнинг ёгдуси тушиб турган кўчага тикилиб ўтирарди. Саид ҳозир унинг нималарни ўйлаяпганини билишни жуда ҳам истарди. Орага чўккан сукунат Саидни қийнаб юборди. У яна ароқ буюрди. Ароқдан бир қадаҳ ичган эди, боши яна ғувиллаб, кўз олдини қоронғилик босди. Бир оздан кейин ҳуши ўзига келиб, атрофига қараган эди, улфатлари орасида Ҳамидни кўрмади.

— Қани у?— сўради Саид Ҳамид ўтирган жойга ишора қилиб.

— Кетди. Соат ҳам ўн икки бўлиб қолгандир. Ҳали ҳам мастмисан?

— Унчалик эмас. Охирги қадаҳни ичиб, сал ўзимга келдим.

— Мен ҳам баъзан шундай бўламан. Хўш, кетдикми?

Саид бир ўзи қолгач, яна Нажот ҳақида ўйлаб кетди. Эри уни не аҳволга соларкин? Албатта, Ҳамид маст ҳолатда бориб, уни роса калтаклайди. «Қани айт, Саидни қаердан танийсан?»— деб қоронғи кечада ўласи қилиб дўппослайди. Уша кимсасиз уйда кучли қўлнинг зарбларидан Нажотни ҳимоя қиладиган ҳеч ким бўлмайди. Шовқиндан чўчиб уйғонган бола қўрққанидан чинқириб йиғлайди... Эй-й, энди нима қилиш керак? Уша калтакларга қисман мен ҳам сабабчиман. Ҳамиднинг қўлига таёқ тутқазиб қўйдим. Қани энди бориб Нажотни қутқара олсам...

Саид ал-Маслуб маҳалласидаги каби қоп-қоронғи, қинғир-қийшиқ кўчаларда анча вақтгача сандирақлаб юрди. Ҳар қадамда ахлат уюми, у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган мушукларнинг кўзлари ялт-ялт ёнади. Қандайдир бир соя уни таъқиб қилаётгандек, Саид тез-тез атрофига, орқасига аланглаб борарди.

ИККИНЧИ НИДО

Иброҳим амакисининг уйига худди тақводор одам мачитга киргандай кириб келди. Юрагини бир оз ваҳима чулғаган бўлса-да, кўриниши виқорли, салобат билан қадам ташларди. Даҳлиздан ўта туриб онасининг очиқ чехрасини кўрди-ю, анча хотиржам бўлди. Онасининг юзида мулойим табассум, вужудидан: «Барибир менинг кўнглимдагидай бўлди-ку», деган маъно ифодаланиб турарди. Меҳмонхонага кириб, мезбонларнинг чиқишини кутиб ўтирди. Бу узунчоқ хонанинг тор кўчага қараган икки деразасига ранги ўчиб кетган пардалар тutilган. Жиҳозлари ҳам анча эскириб қолган. Бу хонага дастлаб кирганида у ёш бола эди. Ушанда анави эски диваннинг олдида каттагина гилам тўшалган эди. Хона иссиқ, дим, упа-элик ҳиди аңқирди. Бу даргоҳда эркак зотидан Иброҳимнинг биргина амакиваччаси бўлиб, у ҳам Иброҳимдан анча ёш эди. Онаси ва уч опа-скиигил орасида унинг бор-йўқлиги ҳам унча билинмасди. Де-

вор ортидан қўшни хонадаги аёлларнинг шивирлаб гаплашишлари эшитилди. Бу уйга бирор эркак киши кириб қолса, дарҳол ивир-шивир, югур-югур бошланади,— ўйлади ўзича Иброҳим.— Ҳозир ҳам, гарчи мен улар учун бегона бўлмасам ҳам, ҳаммалари шошиб қолишди. Менинг олдимга кириш учун ясан-тусан қилишяпти. Нафсиламрини айтганда, ўзим ҳам бу ерга келишдан олдин тоза кўйлак кийиб, янги галстук тақиб олдим-ку. Тузукроқ костюмим бўлганда, уни ҳам кийиб олардим.

Хонага Иброҳимнинг ойиси, амакисининг хотини кириб, унинг ёнига ўтиришди.

— Келдингми?— ҳол сўраган бўлди ойиси.

— Ҳа, келдим,— жавоб берди Иброҳим хижолатдан овози эшитилар-эшитилмас бўлиб ва йўталиб қўйди. Бу йўтал ҳам одамни хижолатдан қутқармоқчи бўлгандай доим шунақа пайтда келади. «Ҳа, келдим,— ичида гапини давом эттирди.— Ўз хоҳишим билан келдим, тагин мен айтганим учун келди, деб ўйламанг. Баъзан киши ўзини якка ҳис қилиб, оила қуришни, ўз оиласи бағрида яшашни хоҳлаб қолар экан».

Бундай ёлғизлик ҳиссини Иброҳим кеча, Саид қандайдир бир ички ҳаяжон билан тушуниб бўлмайдиган ғалати гапларни гапираётган пайтда сезган эди.

«Дарҳақиқат,— ўйларди Иброҳим,— мен ҳам ёлғизман. Ота-онам билан турсам ҳам, улар билан яшайганим йўқ. Ўзимдан бўлак ҳеч ким кирмайдиган хонамда ёлғиз яшайпман. Мен билан ҳамнафас бўладиган, мени тушунадиган, дардкаш бўладиган биронта одам йўқ. Ёшим эса ўттизга бориб қолди». Иброҳим кеча шундай хаёлларга бориб ва ота-онасининг энди қийин-қистокқа олмай қўйганларини ўйлаб бу ерга келишни дилига туғиб қўйган эди.

Хонага амакисининг учала қизи бирин-кетин кириб, бош эгиб, эшитилар-эшитилмас салом беришди. Улардан энг каттаси Иброҳимга унаштириб қўйилганди. Ҳаммалари бамисоли уч ранг-баранг қуш боласидай Иброҳимнинг рўпарасига келиб тизилишиб ўтиришди. Иброҳим қизларнинг ҳар бири унга ёқишга ҳаракат қилганларини уларнинг сирли боқишларидан, ясан-тусанларидан ва зебу зийнатларидан англади. Иброҳим хижолатдан қўлини қаерга қўйишни билмай, ўнг қўлининг бош бармоғи билан кафтини ишқалай бошлади ва зўрға:

— Соғлиқлари яхшими?— деб гўлдиради.

Саволни у шунчаки чўзилиб кетган сукунатни бузиш учунгина берган эди. Учала қиз бараварига жавоб қайтарди. Кейин кенжаси тўнғичининг қулоғига бир нарса деб шивирлади, у ҳам секин жавоб қайтарди, лекин уларнинг нима тўғрида гаплашганларини Иброҳим англолмади.

— Келди, кўрмадингми?— деди амакисининг хотини.

— Қани, қаерда?— деди ҳовлиқиб кенжа қиз.

— Хонангда.

Олия ўрнидан ирғиб туриб, югуриб хонадан чиқиб кетди.

— Вой, жинни-ей!— мулоиймгина кулиб қўйди тўнғичи.

— Нима гап ўзи?— бошини кўтариб сўради Иброҳим, унинг кўзлари бўлажак қайлиғининг катта-катта оху кўзлари билан тўқнашди.

— Бизнинг Олия тонгги газеталарни ўқимаса, мактабга нонушта қилмагандай бўлиб кетади,— тушунтирди амакисининг хотини.— Бугун газеталар кечикиб, соат ўнда келди.

«Олия газетани мен туфайли эслади. Менинг борлигим учун газета эсига келди. Яъни, мен билан газета унинг учун бир нарсамиз. Бу яхшими ё ёмонми?»— ўйлади Иброҳим.

— Бу жуда яхши,— деди у овозини чиқариб.— Хусусан, бизнинг газетамизни ўқишни севса. Омина-чи, Омина ҳам газета ўқишга қизиқадими?

Омина — бу бўлажак қайлиқнинг исми эди.

— Ҳа, қизиқаман, лекин Олиячалик эмас,— жавоб берди Омина.

— Қизиқиш кучли бўлиши керак,— деди Иброҳим Оминага тик боқиб ва бу журъатидан ўзи ҳайрон қолди.

Кўп ўтмай қўлида газета, Олия қайтиб кирди. У жойига ўтиргандан кейин, Иброҳим:

— Сенга, «ан-Нос» газетаси ёқадими?— деб сўради.

Олия бошини силкиб тасдиқ ишорасини қилди, сўнг бирдан эсига тушгандай:

— Фақат бир нарсаси менга ёқмайди,— деди.

— Нимаси сенга ёқмайди?

Олия жавоб қайтаришдан олдин опаларига бир қараб олди-да:

— Хат ва аризаларнинг ҳаддан зиёд кўплиги,— деди.

Иброҳим кулиб юборди.

— Хатлар учун бор-йўғи икки устун ажратамиз, холос.

— Ахир, бу жуда зерикарли-ку,— норози оҳангда деди Олия.

— Бу, эҳтимол, сенга шундай туюлар, аммо газетхонлар асосан бош мақола билан хатларни ўқишади.

— Хатларни босиб чиқаришмаса, одамлар арз-долларини қандай қилиб маълум қиладилар,— Иброҳимни қувватлади бўлажак қайлиқ.

Аммо Олия гапида туриб олди. У газетани кўксига босиб, шахло кўзларини чарақлатиб, эҳтирос билан гапирарди. Бу суҳбатга анча жон киритди. «Қанн, ёзган мақолалари устида шундай ақиқ дудоқли жононлар баҳс юритаётганини Саид ўз кўзи билан кўрса. Бунди гапириб берсам, жуда хурсанд бўлиб кетса керак»,— хаёлидан ўтказди Иброҳим.

Аввал кўча эшикнинг тақиллагани, сўнг қари кампирнинг дўриллаган овози эшитилди. Амакисиднинг хотини хонадан чиқиб кетди. Унинг кетидан Иброҳимнинг ойиси ҳам ташқарига йўл олди. Орага енгил сукунат чўкди. Оминанинг юзи хиёл жиддийлашибди, фақат лабларида билинар-билинемас табассум ўйнади. Ундаги осойишталик, чиройли лаблари, хиёл чўзиқроқ бурни ва бир оз маъюсроқ кўринаётган қора кўзлари Иброҳимни ўзига ром этиб қўйди. Бу маъюс кўзлар гўё турмуш қуриш учун баъзан қалб амридан бошқа нарсалар ҳам сабаб бўлади, деяётгандек туюларди. Шошилишч равишда ўтказилаётган бу учрашувни ким ташкил этганини у билармикин? Балки у ҳам Иброҳим сингари ўзгаларнинг қийин-қистови билан эмас, балки қалб амри билан яшашни истар?

— Ҳар ҳолда газеталаринг ҳамма одамларга ҳам тўғри келавермас экан,— деди Олия газетанинг у ёқ-бу ёғига кўз югуртириб чиққач.

— Ҳўш, кўпроқ кимларга мос экан?— сўради Иброҳим.

У Олиянинг бу ердан тезроқ чиқиб кетишини истарди.

— Жамиятимизнинг ярмига,— деди Олия жиддий ва қатъий оҳангда.

Ҳайратдан Иброҳимнинг оғзи очилиб қолди. Олия эса унга худди жамиятшунослик фанидан имтиҳон топшираётгандай, ўта жиддий қиёфада қараб турарди.

— Фақат маълумотли одамларни назарда тутаётган бўлсанг,— деди Иброҳим,— умуман газета ўқийдиган одамлар жамиятимизнинг ўндан бирини ҳам ташкил этмайди.

— Йўқ, мен хотин-қизларни назарда тутяпман. Жамиятимизнинг ярмини хотин-қизлар ташкил қилишади. Шундай экан, нега улар учун газетада махсус ўрин ажратилмаган?

Омина синглисига қараб кулиб юборди ва:

— Бизнинг Олиядан зўр жамиятшунос чиқади-да,— деди.

— Ростини айтсам, биз бу ҳақда ўйламабмиз,— деди Иброҳим.

— Умуман, хотин-қизлар ҳақида ҳеч ким ҳеч қачон ўйламайди,— қатъият билан деди Олия.

— Сен шундай деб ўйлайсанми?— бўшашибгина сўради Иброҳим, гўё Олия ундан эмас, у Олиядан уялаётгандек эди.

— Ҳа,— жавоб берди Олия.— Ироқ хотин-қизлари ҳамон мазлум, ҳамон зулматда яшайдилар, уларнинг ҳеч нарсага ҳақ-ҳуқуқлари йўқ.

— Ироқ эркаклари-чи, уларнинг ҳамма нарсага ҳақлари бор, деб ўйлайсанми?— деди Иброҳим.

— Ҳар ҳолда эркакларга осонроқ-да.

Иброҳим Олияни фикридан қайтара олмаслигига кўзи етди. Балки у ёлғизликни Иброҳимдан кўпроқ ҳис этар.

— Агар газетамизда хотин-қизлар учун махсус саҳифа очсак, сен муҳаррир бўлишга рози бўлармидинг?— сўради Иброҳим Олияни қизиқтириш учун.

— Жоним билан,— ҳеч тараддудланмай жавоб берди Олия.

— Ахир у имлони билмайди-ку,— эътироз билдирди Омина.

— Ҳечқиси йўқ, ўзим таҳрир қилиб тўғрилаб юбаравераман. Муҳими, нима тўғрида ёзишни билишда.

— Опамнинг гапига ишонманг,— деди Олия.— Имлодан нуқул аъло баҳо оламан. Миямда эса ёзиш керак бўлган фикрлар кўп. Менга фақат имкон беринглар,

қўлимдан нималар келишини шунда кўрасизлар. Хотин-қизлар албатта ўз овозига эга бўлишлари керак!

— Баъзан эркаклар ҳам шунга муҳтож бўлишади. Сен, ҳамма эркаклар ўз раъйича иш тутаверади, қушдай эркин, деб ўйлама,— самимийлик билан деди Иброҳим.— Уларнинг орасида ҳам нафасини ичига ютиб юрганлари озмунча эмас. Қани энди эркаклар билан хотин-қизлар бир ёқадан бош чиқариб ўз ҳуқуқлари, истиқболлари учун курашсалар. Биргаликда чиркин урфу одатларга, уларни ҳақ-ҳуқуқларидан маҳрум қилиб қўйганларга қарши курашсалар, қанчалар зўр бўларди. Лекин бунинг учун шижоат керак. Шижоат эса эркакларда бўлса ҳам, аёлларда бўлса ҳам бу олижаноб хислатдир.

Шу пайт хонага амакисининг хотини кирди, уларнинг суҳбатини бўлиб, гапира кетди:

— Анави уйимизни ижарага олган кампир бечора худди биз унинг берадиган пулига муҳтож бўлиб қолгандек, яна, «ижара ҳақини кейинроқ берсам майлими?» деб келибди.

Аёллар гап мавзуини бошқа ёққа буриб юборишди. Иброҳим нима қилишини билмай қолди. Бир оздан кейин орага яна сукунат чўкканда эса унда бояги жўшқинликдан асар ҳам қолмаганди. Шунчаки, вақтни ўтказиш учун у хонадагилар билан у-бу ҳақда гаплашиб ўтирди.

БИРИНЧИ НИДО

Саид саҳарда баданига ўткир бир нарса санчилгандай сесканиб уйғонди. Боши қаттиқ оғришидан кўзлари тиниб кетди. Аъзойи бадани зирқираб оғрирди, гўё кеча ичган ароғи қонига сингиб, қўрғошинга айланганга ўхшарди. У инграб, ётган ўрнида у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилди-ю, ўзини кимдир қорнини ёриб, меъдасини олиб ташлагандек ҳис эди. Тириклигига ишонч ҳосил қилмоқчидек, бошини ёстиқдан кўтариб кўрди. Деразанинг занглаб кетган темир панжарасидан қуёш шуъласи ғира-шира тушиб турадиган ва шу боисдан кўпроқ зиндонга ўхшаб кетадиган хонага кўз югуртириб чиқди. Ўзини инига бекиниб олган сичқондек, хонанинг бурчак-

ларида ивирсиб юрган қўнғиздай ҳис қилди. Уша сичқон, қўнғизлардан ўзининг юқорироқ эканини исботлаш учун бирор кимса билан гаплашмоқчи бўлди. Онаси кириб қолмасмикин? Кеча кўп ичиб юборганидан бугун жони ҳалқумига келиб турган пайтда онасини жуда-жуда кўргиси келди. Бироқ, минг афсуски, онаси бу хонага киришга ҳозир журъат етолмайди. Дарчадан чақирса қандай бўларкин? Эшитармикин онаси? Саид безгакка чалинган одамдай қора терга тушиб каравотга ўтирди, тарс ёрилиб кетай деётган бошини силкитди. Каравоти ёнидаги стул устида ётган изоҳли луғатга, инглиз тилидаги «Бовари хоним» китобига, нотаниш сўзларни ёзиб олиш учун тутган ён дафтарчаси ҳамда улар ёнидаги сувли кўзага кўзи тушди.

Шу пайт ҳовлидан онасининг:

— Ҳой, керосинни ўйнама, болам, устингга тўкилса, ёниб кетасан,— деган овози эшитилди. Онасининг майин товуши унинг қулоғига жуда ёқимли туюлди. Унинг онасига эркалангиси келиб кетди ва унутилаёзган болалик чоғларидагидек, «ойи, ҳов ойи», деб бир неча бор чақирди.

Эшик очилиб, хонага аввал қуёш нури кирди, сўнг онасининг меҳрибон товуши эшитилди:

— Саид, мени чақирдингми?

— Ҳа, ойижон, бирпас ёнимда ўтиринг.

Онаси каравотга ўтирди.

— Нима бўлди, болам?

— Бошим оғрияпти, ойи.

Ойиси хўрсиниб, илиқ, оромбахш кафти билан Саиднинг пешанасини силади.

— Иссиғинг бор-ку? Нима бўлди сенга, нуридийдам?

— Қайдам. Кеча бир оз ичган эдим.

— Ичган эдим? Ароқ ичдингми?— ташвишли оҳангда сўради ойиси.

Саид индамади. Ойиси ўғлининг бу сукутига ўзича маъно бериб:

— Ўзингни ўзинг нобуд қилиб нима қиласан ахир, жон болам?— деди.

Ойисининг бу гаплари Саидга шундай таъсир қилдики, кўзига унинг ўзи ҳам, бутун олам ҳам хунук кўриниб кетди. Болалигида хархаша қилиб ойисини кўп қийнар, унинг қийналганини кўриб, ўзи ундан баттар азоб чекарди. Ҳозир ҳам уни худди ўша ҳис қамраб олди.

— Қийналиб кетдим, ойи,— деди у ниҳоят.— Шу ҳам ҳаёт бўлдими...

— Нимага, қўзим, нима истайсан, нимадан камчилигинг бор?

— У-уф, ойи-ей!— Саид унга ўз ҳолини баён қилгудек аҳволда эмас эди.

— Худога минг қатла шукур, газетада ишлайсан ва...

— Ишимни айтяпсизми? Бу ишим мисоли бир девори йўқ уй.

— Дипломинг бор...

— Ҳозир бошқа диплом муҳим бўлиб қолди.

Яна орага жимлик чўкди. Бояғи азобларга энди руҳий изтироб ҳам қўшилди.

— Бўлмаса, ишламай қўя қол, болам. Олло таоло ризқимизни берар.

— Касал отам бир ўзи рўзғорни қандай тебратади?

— Тебрата олади, болам. Кеча табиб кўриб, ўзим даволайман, икки ойда ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетади, деди. Бир ёқда мана, уканг Мухтор ҳам дастёр бўлиб қолди.

— У ҳали ёш.

— Э-э, болагинам, укангни тошойна олдида ўзига пардоз бериб турганини бир кўрсанг эди.

Саид онасига: «Наҳотки мени нимжон отасининг ба- зўр ишлаб топган нонига қараб ўтирадиган бир пасткаш деб ўйласангиз», демоқчи бўлди-ю, индамади. Она- сининг киприклари пирпирай бошлади. Саид онаси билан бошқа мавзуда гаплашиб, йиғининг олдини ол- моқчи бўлди. Лекин нима ҳақида гаплашса экан. Ўзининг ўқиганлари, ёзганлари ҳақидами?

Бир куни онаси унинг инглизча луғатга қараб ўтир- ганини кўриб қолди-ю, пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Саид ундан нимага йиғлаяпсиз, деб сўраган эди, у:

— Сенга раҳмим келди, болам, шундай китобни қан- дай қилиб ёд олгансан,— деган эди. Онасининг фикрича, китоб билан қаламдан ҳеч қандай наф йўқ эмиш. Улар кўз нурининг эгови, уларга саҳаргача тикилиб ўтириш вақтни беҳуда ўтказишдан бошқа нарса эмасмиш. Ну- риддин Маҳмуд даврида Саид қўлга тушиб қолиб, Абу Ғариб қамоқхонасига ҳайдаб кетилгандан кейин эса онасининг назарида китоб ўқиш фақат ёмонлик, зарар келтирадиган нарса бўлиб қолди.

Бу воқеа қандай содир бўлгани ҳамон Саиднинг эсида. Куппа-кундузи миршаблар ичкарига бостириб кириб: «Саид қани?»— деб дағдаға қилишди. Уларни бу ерга Саиднинг «ар-Расофа» мадрасасидаги бир синфдоши бошлаб келган эди. Саид уйда йўқ эди. «Кечқурун келади»,— дейишди. У кеч тунда, соат учда келди. Онаси: «Маҳкамага аввал мен бориб келай»,— деб Саиддан олдин йўлга тушди. У ўғлидан олдин бориб, унинг ётадиган жойини ҳозирлаб қўйиш учун тўшак, ёстиқ ва кўрпа кўтариб бу ерга келганида:

— Эсинг жойидами, кампир, бу ерни сен меҳмонхона деб ўйлаяпсан чоғи!— деб бақириб беришганди назирлар.

Турмага кириб кета туриб Саид онасига бир қайрилиб қараган эди, онаси юм-юм йиғлаб унга қараб турарди. Мана, ҳозир ҳам йиғлапти. Кўзидан оқиб тушаётган ёш томчилари нимқоронғи хонада маржондек йилтираб кўринади. Бечора онасига раҳми келди.

— Қўйинг, йиғламанг,— деди у ойисини тинчлантирмоқчи бўлиб,— бу ҳам ўтиб кетар.

Ойиси чуқур хўрсинди, юз-кўзини арта туриб:

— Кеча...— деди-да, яна йиғлаб юборди.

— Нима бўлди кеча?

— Кеча Толибнинг онаси келган эди. Сен билан ўғли тўғрисида гаплашмоқчи экан. У қаердалигини сен биларкансан.

Толиб Саиднинг мактабдоши, аммо у бошқа йўлни танлади ва эндиликда у саҳрода. Саид онасининг кўз ёши ювган юзидан ўпди ва қўли билан ёшларини артди.

— Йиғламанг, ойи. Бизларга ҳеч нарса бўлмайти. Биз доим бирга бўламиз.

Она-бола ошхонага ўтишди ва Саид онасига эркаланган оҳангда деди:

— Ойи, овқат тайёрми?

Ойиси мамнун кулиб қўйди. Лекин ойисининг кулгисидан Саиднинг кўнгли ёришмади. Нажотнинг олдига бориши ва унинг қизалоғини табибга элтиши зарурлиги эсига тушди. Саид овқатланиб бўлгач, Рашид кўчасидан кетар экан, тўппа-тўғри Нажотнинг уйига бораверсаммикин ёки олдин эри уйдаими, йўқмилигини билсаммикин, деб ўйлаб борарди. У «Бразилия» қаҳвахонасига кирди ва у ердан банкка телефон қилди.

Ҳамид трубкани кўтариб, одатдагича «Лаббай» деб жавоб қилиши ҳамон Саид трубкани тарақ этиб жойига қўйди. У зўр бир гуноҳ иш қилиб қўйган кишидай қаҳвахонадан шошилиб чиқиб кетди. Боши ғувиллаб, баданида иситма пайдо бўлди. Унинг ҳозирги ҳолати янглишиб бировнинг эшигини тақиллатиб қўйганидан хижолат тортиб қочаётган кишига ўхшарди. Кўчада тез юриб кетар экан: «Уят сенга, уят», — дер эди ўзига ўзи. Назарида у ўйнашининг эри уйдан чиқиб кетишини пойлаб кетаётган жазмаңга ўхшарди. Дарҳол Ҳамидга телефон қилиб, ундан узр сўраши лозим!

Саид Ҳамидга телефон қилиш мақсадида «Пикаделли» новвойхонасига кирди-ю, тағин иккиланиб қолди. Хўш, нима дейди Ҳамидга? Бу унга ғайритабиий туюлмасмикин? Ким билсин у нималар деб ўйлайди. Саид ўйланиб қолди, кейин стол ёнига ўтириб, қаҳва келтиришларини илтимос қилди. Боши ҳамон лўқиллаб оғрир эди. Иссиқ қаҳванинг иси унга жуда хуш ёқди. У қаҳвани шошмай хўпларкан, қаҳва доналарини тишлари орасида эзиб роҳат қиларди. Хаёлига болаликдаги дўсти Сабо Толиб тушди. Охири марта уни бундан саккиз йил муқаддам кўрган эди. Кўз олдида дўстининг ўша вақтдаги сиймоси гавдаланди. У новча, озгингина йигит бўлиб, Америка киноартисти Григори Пекка ўхшаб кетарди. Унинг хушчақчақлигига, китоб ўқишни ҳаддан ортиқ севишига ва ўзига ёққан китобларни қаёқлардандир топиб йиғиб юришига Саиднинг ҳаваси келарди. Баъзан у китобга пулни «ҳаром» йўл билан топарди — ёнида пули қолмаса, билдирмай отасининг киссасидан икки-уч дирҳам олиб Саидга бериб қўяр, кечки пайт ундан пулни олиб, «ас-Сарой» бозорига бориб бирорта нодир китоб сотиб оларди-да, йўлда кета туриб ўқий бошларди. Бутун йўл давомида одамларга минг марта туртиниб-суртинса ҳам, машиналар босиб кетай деса ҳам ўқишдан тўхтамай кетаверарди. Толиб араб тилининг наҳв-сарфини жуда яхши билар, сўз бойлиги ҳам катта эди. Зи Румма, ал-Кумейт ал-Асади¹ китобларини жуда қизиқиб ўқир, лекин баъзи синфдошлари муккасидан кетиб ўқийдиган Зийнатнинг насрда ёзилган асарлари ёки Халил Жаброннинг хаёлий

¹ Урта аср шоирлари.

ҳикоялари уни қизиқтирмасди. Шунга қарамай, у жуда камтар эди. Ҳатто шаҳодатнома олишда ҳам ўта камтарлик кўрсатди. Дўстларининг: «Бир оз ҳаракат қилсанг, шаҳодатномангни тузукроқ қилиб оласан»,— деганларига жавобан, ал-Аққарднинг камтарлиги ҳақида гапирди. Толиб севган китоблари кўрсатган йўлдан юрди. Бу йўл уни ҳозир саҳрога олиб бориб қўйди.

Новвойхона янги узилган нон ҳиди аралаш иссиқ ҳаводан дим эди. Унинг бекаси бир дўмбоққина, ёқимтой аёл бўлиб, лабидан табассум аримас, ширин кулча ва пирожнийларни ёғоч қисқич билан олиб, харидорларга узатарди. Пештахтанинг ойнаванд қутисига териб қўйилган пирожнийларнинг устидаги қип-қизил креми, чироқ ёғдусида товланиб, одамнинг ҳавасини келтирарди. Чап томонда оч бинафша рангга бўялган гулдондаги гул устунга тирмашиб ўсиб шифтгача етган. Новвойхонадаги шинамлик ва осойишталик кишига ором бағишлар, дунёни кўркамроқ қилиб кўрсатарди. Бу дунёда яшаш кимсасиз саҳродаги турмада вақт ўтказишдан ёки жимжит хонадаги каравотда бекор чўзилиб ётишдан афзал эди.

Саид қаҳванинг пулини тўлаб, кўчага чиқди. Март ойининг илиқ ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди. Малик Файсал кўчасига бурилганда, офтоб кўзойнагига тушиб, кўзини қамаштира бошлади. У йўлнинг нариги— соя томонига ўтиб олди, кўчанинг охирига етгач, кўзига тузоқдай кўринган йўлакка кирди ва сал наридаги дурадгор дўконига дуч келди, бўёқхонанинг қўланса, нил бўёқ ҳиди димоғига урилди. Нажот уйнинг эшиги ёнида у тақиллатсаммикин ё отини айтиб чақирсаммикин деб бир оз тарадудланиб қолди. Кейин ҳар иккаласини ҳам қилди: бўшашган овоз билан Нажотни чақириб, титроқ қўли билан эшикни қоқди.

Бир неча лаққадан кейин ичкаридан оёқ товуши эшитилди ва эшик очилиб, у Саид қаршисида пайдо бўлди.

— Марҳабо.

У боши билан «хуш келибсиз» ишорасини қилгандай туюлди Саидга. Нажот абосини кийиб олган, бағридан сира тушмайлиган чақалоги ҳозир қўлида йўқ эди. Або остидан Нажотнинг сўлғин, қонсиз юзи, зулукдек сочи кўришиб турарди. Ичидан кийиб олган кўк кўйлагидан чиқиб турган узун ориқ бўйни ва кўксидаги

уч бурчак шаклидаги очиқ жойи бу сафар ҳам Саиднинг диққатини жалб қилди.

— Мен қизалоқни олиб бориб докторга кўрсатиш учун келдим,— деди Саид.

— Ичкарига киринг, марҳамат. У ҳали ўрнидан турмади,— деди Нажот ва эски бир курси қўйиб, Саидни ўтиришга таклиф қилди.

— Саттор соат ўн иккида келаман деган эди, ҳозир неча бўлди?— сўради у.

— Ўн минути кам ўн бир. Келиб қолар. Унгача чой-пой ичиб ўтира туринг.

— Раҳмат, ҳозиргина қаҳва ичган эдим. Ҳамид ишга кетдимми?

— Эрталаб чиқиб кетди.

— Ишдан кейин келадими?

— Қаёқда, энди ярим тун қилиб келади.

— Мен кеча у билан гаплашдим,— деди Саид.

— Хўш?— деди Нажот пинагини бузмай.

— Мен унга, «хотинингни ёлғиз ташлаб қўйибсан, бу яхши эмас», дедим,— Саид гапини нима билан тамомлашини билмай тутилиб қолди.

Нажот унга катта-катта очилган кўзлари билан тикилиб турарди.

— Хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди?— деди у Саиднинг тараддулланиб қолганини пайқаб.

— Хуллас, анча гаплашдик. Оила, бола-чақа олдидаги, касал қизча олдидаги унинг бурчини эслатдим. У жуда таъсирланди. Балки бундай гапларни у биринчи марта эшитгандир. Уйга бошқачароқ бўлиб келдимми кеча?

— Қайдам,— жавоб берди Нажот.— Янглишмасам, фирт маст эди, оёғида туролмай, чойнакка қоқилиб кетди, сўкина-сўкина ўрнига ётдию ухлаб қолди. Яна азонда туриб чиқиб кетди.

— Гапларим бир оз таъсир қилганга ўхшайди,— деди Саид.

Нажот жавоб бермади. Саид гапларига унинг ишонмаётганини ёки ишонса ҳам бошқа нарса кутганини сезди.

— Ҳамид билан яна гаплашиб кўраман,— деди у.

— Ичкиликдан бошқа нарсани билмайдиган одам билан гаплашишнинг нима фойдаси бор?— эътироз билдирди Нажот.

— Нега фойдаси бўлмас экан?— ҳайрон бўлди Саид.

— Ундан аллақачон қўлимни ювиб қўлтигимга урганман,— жавоб берди уф тортиб Нажот.

Саид индамади. У ўзидан жуда хафа бўлиб кетди. Бу аёл ундан нима истайди? Ҳамидни бошқа Ҳамид қилиб берсинми? Баъзан Саид ўзини ўзи тутолмай қолади-ку, қандай қилиб Ҳамидни қайта тарбияласин? Кечаги «Билқис»даги воқеани Нажот билганида эди. Ҳамид унга худди ёш болага қилгандек муомала қилди. Саид ўша суҳбатни деб қанча изтироб чекди.

Саид соатига қаради-да:

— Ҳали бир соат вақт бор экан, мен ишхонага бориб, баъзи чала ишларимни битирай. Сизларни ал-Бобул-Муаззамдаги кутубхона олдида кутиб туришим мумкин,— деди.

У ерга қандай боришни Нажотга яхшилаб тушунтирди. Бир соатдан кейин Саттор билан Нажотнинг автобусдан тушиб келаётганларини кўриб, Саид улар томон юрди. Саттор дармонсиз оёқларини битта-битта босиб келаётган қизчани қўлидан етаклаб олганди. Офтоб нурда яна ҳам аниқроқ кўринган каттакон боши ингичка бўйнига оғирлик қилаётгандек қилпилларди. Улар яқинлашгач, қизчанинг кўзлари ич-ичига кириб кетгани, дўрдоққина лаблари ирвайиб, юзлари кўкариб кетгани, хуллас, жуда аянчли бир аҳволда экани яна ҳам яққол кўринди. Ҳаммалари индамай шифохона томон йўл олишди. Бу шифохонада Саиднинг бир доктор дўсти бор. Бир куни Саид бувисини унинг олдига олиб келганда, дўсти, «бу қарилик аломати, чидам ва сабртоқат қилишдан бошқа иложи йўқ»,— деб очиқ-ойдин айтган эди. Ҳақиқатан ҳам бувисининг вақти соати етган экан, шифохонада дунёдан кўз юмди. «Бу гал нима деркин? Тагин «болагинанинг куни битган экан», деб қолмасмикан». Улар қабулхонага базўр киришди. Қизча ойисининг этагига маҳкам ёпишиб олиб, ҳеч ундан ажралмасди. Бир неча минутдан кейин Саиднинг дўсти келди ва уларни ўз бўлмасига бошлаб кирди. Қизнинг юзидан унинг касалини билмоқчи бўлгандай, диққат билан тикилди. Кейин томирини ушлаб кўриб, онасига савол берди:

— Қизингиз нимадан шикоят қилади?

— Юрак ўйноғи ва дармонсизликдан. Кун бўйи ўр-

нида қимир этмай чўзилиб ётади. Икки қадам юрса, бас, чарчаб қолади.

Доктор стетоскопни қулоғига тутиб, қизчанинг юрак уришини, нафас олишини текширди, кўзларини чироқ нурига тутиб қаради. Шунда Саид қизчанинг кўзи бир нуқтага боқиб, қотиб қолгани, кўзининг нурсиз оқи эса кул ранг тус олганини сизди. Қизчанинг юзи Ҳамидга сира ўхшамас, фақат хиёл юқорига кўтарилган пучуқ бурнигина Ҳамидни эслатарди.

— Қизингиз бу дард билан қачондан бери оғрийди?— сўради доктор Нажотдан.

— Адашмасам, бир йилдан кўпроқ бўлди.

— Оёқлари шишганига кўп бўлдимми?

— Ҳа, шишдан ҳатто ботинкаси сигмай қолди.

Доктор текширишни тамомлаб, она-бола билан Сатторни чиқариб юборди-да, унга тикилиб қараб турган Саидга юзланиб деди:

— Қизчанинг юраги бод бўлганга ўхшайди.

— Шу чигирткадай болада юрак боди!— ҳайрон бўлди Саид.

— Ҳа, азизим, бу касаллик болалар орасида ҳам учраб туради. Хусусан, муайян бир табақа болаларда. Ёнидаги унинг отасими?

— Йўқ.

Доктор рецепт ёзиб, Саттор билан Нажотни чақирди ва дори-дармонларни ичириш йўллариини тушунтирди. Болани парвариш қилиш зарурлигини қайта-қайта таъкидлади. Сўнг эшик олдиғача кузатиб келди-да, Саиднинг қулоғига деди:

— Сен бир гал безгак шифохонаси тўғрисида ёзган эдинг. Бу ёққа ҳам бир келгин, бу ерда ундан ҳам фаройиб нарсаларни кўрасан.

— Вақти соати билан бир келарман,— қисқа жавоб берди Саид. Ал-Боб ул-Муаззам бекатида Саттор: «Саидда икки оғиз гапим бор эди», деб она-болани автобусга чиқариб юборди. Шифохонанинг бадбўй ҳиди димоғига ўтириб қолган Саиднинг кўнгли беҳузур бўлмоқда эди. Бунинг устига Саттор ҳам «вақтингиз борми, йўқми?» демай, у билан бамайлихотир муомала қилаётгани ғашини келтирди. Иккаласи шу яқиндаги қаҳвахонага киришди.

— Ҳалимадан эшитдим, Ҳамид билан гаплашибсан,— деди Саттор ўтиришлари ҳамон.

— Қайси Ҳалима?

— Ҳамиднинг хотини Ҳалима-да.

— Унинг исми Ҳалимами, Нажотми?

— Ҳа, айтгандай, сенга хат ёзаётганда, хат бошқа одамнинг қўлига тушиб қолишидан чўчиб, бошқа ном билан имзо қўйган эди. Энди сен оиламиз аъзосидай, ўзимизники бўлиб қолдинг,— деди Саттор қулиб.

— Миннатдорман. Ҳа, Ҳамид билан гаплашдим.

— Нима деди?

Саид ҳаммасини бир бошдан гапириб берди ва:

— Балки Ҳамид энди ўз хатоларини тушуниб, ўзгариб қолар,— деб гапини тугатди.

— У энди ўзгармайди,— деди Саттор бошини сарак-сарак қилиб.

— Сен ҳам шундай деб ўйлайсанми?

— Ҳа! У ёмон одам, ҳеч ким уни тузата олмайди.

Саидга жуда алам қилиб кетди. Унинг ўзи ҳам Ҳамиднинг энди ўзгаршига ишонмасди. Бир неча йиллардан бери шундай ҳаётга одатланиб қолган бўлса, тарки одат амри маҳол дейдилар. Лекин оиланинг аҳволи оғир. Нима қилиш керак?

— Балки сиз ҳақдирсиз. Аммо мендан нима истайсиз, мен нима қилишим керак? Мен унинг виждонини, ор-номусини уйғотишга ҳаракат қилиб кўрдим.

— Унда виждоннинг ўзи бўлмаса-чи?

— Бўлмаса мендан нима истайсизлар тагин?!— деди куйиниб Саид. У бу гапларга тезроқ чек қўйилишини истарди. Бироқ Саттор қўлидаги чойни бир четга қўйдида, мўйловини силаб, қатъий оҳангда деди:

— Хотини билан тургиси келмаса, ўзини ўтакетган маданий деб осмонда, хотинини жоҳила деб, ерда ҳис қилса, ораларини очиқ қилсин, вассалом.

— Қандай қилиб?

— Талоқ қилади, бошқа гап йўқ.

Саид шошиб қолди. Бундай ўйни у хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бироқ масала бу билан ҳал бўлмайди-ку!

— Бўлмаса нима қилиш керак? У одам ўзининг хулқ-атворини ўзгартирмайдиган бўлса!

— Болалари-чи, улар нима бўлади?

— Нафақасини олиб, хотиржам яшайверади.

Сатторнинг ўзидан ҳам, унинг гапларидан ҳам Саиднинг жаҳли чиқиб кетди. Зўрға ўзини босиб гапирди:

— Сен менга қўлимдан келмайдиган ишни юкляпсан. Тўғри, биз Ҳамид билан дўстмиз. Лекин шундай нарсалар борки, улар ҳақида дўстлар ўртасида гапирилмайди. Мен қандай қилиб унга: «Хотинингни талоқ қил», дейман?

— Лекин юрагинг ачишмайдими — қизча касал, Ҳалима эмизикли боласи билан ёлғиз ўзи, афандимиз бўлса ярим тунда келиб, тонг отиши билан чиқиб кетадилар. Шу ҳам ҳаётми, устоз? Сен бу нарсаларни тушунасан, газетада одамларнинг ва ҳукумат арбобларининг золимликлари ҳақида ёзасан-ку!

Сабр-тоқати тугаётган Саид бу гаплардан қутулиш учун:

— Мен ўйлаб кўришим керак. Мен бундай гапни кутмаган эдим. Нажотнинг, э, Ҳалиманинг бу тўғрида фикри қандай?— деди.

— У ҳам худди шундай деб ўйляпти. Ҳамидни ёмон кўради. Қандай қилиб ҳар доим маст бўлиб юрадиган, умр бўйи унга азоб бериб келган кишини яхши кўрсин? Уни бирон марта ҳам соғ ҳолида кўрмаган бўлса. Тушунапсанми?

— Мен ўйлаб кўришим керак,— деди Саид яна ва соатига қараб:— Редакцияга борадиган вақтим бўлибди,— деб ўрнидан турди.

УЧИНЧИ НИДО

— Ҳақиқатни билмоқчимисизлар?— деди у тоқати тоқ бўлиб.— Қоровул аламига чидолмасдан бу гапларни ўзи ўйлаб топган. Чунки кечаси соат бирдан ошганда келиб, унга бир дирҳам бермадим.

— Тунаганинг учун сендан доим бир дирҳам олармиди?— сўради Иброҳим.

— Йўқ, лекин соат ўн иккидан кечга қолсам, эшикни очиш учун бир дирҳам тўлайман, деб у билан келишиб қўйган эдик. Аммо кеча ёнимда бор-йўғи ўн филъ бор эди,— деди у бўғилиб.— Мана, соат ўн икки бўлиб қолибди, ҳали туз тотганим йўқ. Бир дирҳам бер,— юзланди у Иброҳимга.

Иброҳим астойдил кулди-да, зудлик билан қўлини чўнтакка урди. Сал имиллайдиган бўлса, Шариф унинг бошига маломат тошини ёғдириши аниқ. Шариф дир-

ҳамни оларкан, икки дирҳам сўрамаганига афсусланди. Бироқ бутун нафрат-аламини ичига ютиб, сир бёй бермади.

Ҳечқиси йўқ. Тушдан кейин «дарвиш» Ҳамидга йўлиқади. Ундан «қарзга» чорак динор ундиради. Шариф энди кетмоқчи бўлиб турганда, хонага лаб-лунжи осилган, афти бужмайган, пахмоқ соқоли ифлос қоровул кириб келди. Шу туришда у шайтондан сира фарқ қилмасди. У ичкарига кирибоқ Шарифнинг қилмишларидан шикоят қила кетди.

— Сен мени ўз кўзинг билан кўрдингми!— ўшқирди Шариф.

— Йўқ, кўрмадим, аммо қўшни аёлдан эшитдим.

— Нима дейди у?

— Сен деразасидан мўралар экансан. Ахир у покиза аёл, бола-чақаси бор.

— Ғийбатнинг уяси экансан ўзинг ҳам, Маҳмуд! Ма, дирҳамингни ол-да, овозингни ўчир. Бундан кейин оғзингга келган гапни гапираверма. Редакция болохонасидаги хонада ётиш жонимга тегди. Мен қаҳратон қишда роса совқотсам ҳам, ёз чиққанда маза қилиб томда ётаман, деб ўйлаган эдим. Афсус... экди кетаман, бу ерда ётмайман. Кўрпа-тўшагимни йиғаман-да, бу «меҳмонхонадан» чиқиб кетаман. Ортиқ туришга тоб-тоқатим қолмади. Ма, ол, дирҳамингни.

Шариф қоровулга Иброҳимдан олган дирҳамни чўзди. Аммо қоровул унинг қўлини итариб деди:

— Редакция меники эмас, мен бор-йўғи қоровулман. Мендан нега хафа бўласан?

— Бўлмаса нега ёлгон-яшиқ гапларни гапириб юрибсан?

— Мен ёлгон гапираётганим йўқ.

— Нега бўлмаса бировларнинг иғвосини қилиб юрибсан? Умуман, сенга ўз ишларим тўғрисида ҳисобот беришни ўзимга эп билмайман. Шундай бўлса ҳам сенга тўғрисиини айтганим бўлсин: сен айтган нарсаларни қилмаганман. Буни мен газета эгасининг ўзига ҳам айтганман. Мен ўша хотиннинг эри билан ҳам юзма-юз бўлишга розиман.

— Эри йўқ, ўлган.

Буни эшитган Шариф ғазабдан тушди. Йўлда кетаётиб, у аёллар ҳақида фикр юргизарди. Хаёлан ер қуррасидаги барча аёлларга мурожаат қилиб: «Ҳой аёл-

лар, мени тинч қўйинглар. Мен ўзида аёл зотининг энг олий сифатларини мужассам қилган бир паривашни севиб қолганман»,— деб пичирларди.

Қорни оч, асаблари таранг тортилган эди унинг. «Баладия» қаҳвахонаси ёнидаги ошхонада Жаллуб ошпазнинг «фашофиш»идан¹ тамадди қилиш мақсадида ал-Ҳараж бозорига тушди. Лекин Жаллуб ошхонасини очмапти. Ёнидаги олтмиш фильс Ҳасан ал-Ажамидан кабоб билан бир пиёла чой сотиб олишга камлик қилади. Ал-Боб ул-Муаззамга боришга қарор қилди. У ерда ҳам қўлбола фашофишга тузланган бодринг қўшиб сотишарди. Бир чойнак чой олиб, чой сотувчининг курсисида ўтириб, бирпас ҳордиқ чиқариши мумкин.

Чарчоқдан ўпкаси кекирдагига тиқилган Шариф ўша томон судралди. Баъзан Шариф ўзини йигирма саккиз яшар йигитга муносиб бўлмаган даражада семириб, арзон ва дағал овқатлардан қорни қовоқдай осилиб кетганини кўриб хафа бўлиб кетарди. Малик Файсал қасри ёнидан кўчани кесиб ўтаётиб тўсатдан унинг кўзи автобус бекатида турган кечаги қизга тушди.

Бутун вужуди ларзага келиб, юзи лов ёнди, нақ ҳушидан кетаёзди назарида. Хайрият, машиналар оқими кўчанинг нариги юзига югуриб ўтишдан уни тўхтатиб қолди ва у бир оз нафасини ростлади. Ёнидаги олтмиш фильс бекор кетишини сизди. Лекин: «О, қизлар, сизлар учун жонимни ҳам аямайман»,— дея дилидан ўтказди. Ҳалиги қиз автобусга чиқиб ўтирди, Шариф ҳам у билан кетма-кет чиқиб орқароқда жойлашди. Ноқулай жойга ўтириб қолган экан, кўзига офтоб туша бошлади. Бироқ тўппа-тўғри қизнинг ёнига бориб ўтириб ҳам бўлмасди. Қиз эса атайлаб устига тиланчиларнинг қоп-қора абосини кийиб олган маликага ўхшарди. Унинг абоси шунчалик қора эдики, агар тундай қора сочларини тўғрилайётган қўлидаги қип-қизил тирноқлари чўғдай ялтирамаганда Шариф ўзини тунда қолган кўрдай ҳис қиларди. Шу қўллари билан Шарифнинг юзидан бир марта силаса кифоя: унинг дардларига даво топилиб, ҳамма орзулари ушаларди. Сувсизликдан қақраб ётган ерга ёмғир ҳаёт бағишлагани сингари, қизнинг муздай бармоқлари ҳам Шарифга чексиз ҳаловат бахш этган бўларди. Автобус ал-Амин майдонида тўхтаб, Шарифнинг

¹ *Фашофиш* — ўпкадан тайёрланадиган таом.

хаёли бўлинди. Қиз автобусдан тушди, у билан изма-из Шариф ҳам тушди. Қиз бошқа автобусга чиқди. Шариф ҳам ўша автобусга чиқди. Қиз ўтирди, Шариф ҳам бир оз орқароқдан жой олди. Қиз қаймоққа ботириб олгандай оппоқ юзини ўгириб, бир неча марта унга қараб қўйди. «Қолиб кетмадингми, деяпти,— қизнинг бу қарашини ўзича тушунди Шариф.— О, маҳбубам, о, дил бўстонидаги оппоқ капалагим, о, ўзининг пок севгисини ҳадя қилувчи маликам, мен сендан нега қолиб кетай, қаёққа бошласанг боравераман. Мени кўзга кўринмас арқон билан ўзингга боғлаб олдинг-ку!»

Ун тўрт филъс кира ҳақини тўлагач, қоринни бир нарса тила бошлади, гўё икки темир парчасини ютиб юборгану энди улар меъдасини тешмоқда. Хасун Ихван дўкони ёнида бир бандаи ғофил автобусдан илгари кўчани кесиб ўтмоқчи бўлди. Шофер шошиб тормозни босди. Шарифнинг қорни яна санчиб оғрий бошлади, кўнгли беҳузур бўлди. Азондан бери оч-наҳор юргани эсига тушди. Бироқ қалби ишқ ўтидан ёниб турганда очлик кўзга кўринадими?

Ҳалиги нозанин яна қўлини кўтариб сочларини тўғриларкан, кумушдай оппоқ, нафис билаги кўринди, Шариф сергўшт илик кўрган итдай тамшаниб қўйди. У ёз кунларининг бирида қайсидир истироҳат боғида аввал ёғлиқ қатиққа нон тўғраб еганини, унинг устидан қўзи гўштини паққос туширганини эслади. Орасига бодомдай-бодомдай саримсоқпиез терилган барра гўштан кекирдагига келгунча роса еб маза қилганди ўшанда. Бир вақт қараса, бўкиб қолибди. Ўрнидан турмоқчи бўлганди, қорни оғирлигидан пастга тортиб кетаётгандек бўлди. Шуларни эсларкан, худди майхўрлар бир қултум майданоқ кайф қила бошлагандай беихтиёр кўзини юмди. Бир вақт кўзини очиб қараса, маҳбубаси автобусдан тушиб боряпти. Шариф ҳам ўрнидан туриб семиз гавдаси билан икки ёндаги ўриндиқларга урила-сурила шошилиб унинг орқасидан туша бошлади. «Бизни ташлаб қарерга югуриб кетяпсиз, оҳуим? Йўқ, қаёққа борсангиз ҳам кетингиздан бораман»,— дерди Шариф ўзича. Унинг кўзига ҳурлиқодан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нарса кўринмасди.

Кўққисдан у ўзини ҳавода учиб кетаётганини сезди ва ерга тирсақ-тиззаси билан гурсиллаб йиқилди. Кўзларидан ўт чиқиб кетди, лаблари шўр тупроқнинг таъминини

сезди. Унинг тепасига тўпланган одамлар ғовур-ғувур қиларди. Аранг бошини кўтариб ёнида турган патгачини кўрди. Бир неча қадам нарида эса ҳалиги нозанин турарди. Шарифнинг унга қараб турганини кўриб нозанин ўгирилди-да, тимқора абосини ҳилпирагиб йўлга равона бўлди. Патгачи ва яна бир киши Шарифнинг қўлтигидан олиб турғизишди. Бир ёқ тиззаси зирқираб оғрир, тирсаги эса ўтда куйгандай ачишарди. У оқсоқлана-оқсоқлана йўлкадан юриб кетди. Хижолатдан мияси гангиб бир неча дақиқа юриб борди-да, дуч келган тош супачага ўтирди. Уст-боши тупроққа беланган, шилинган жойларидан қон сизиб, кўйлаги шимиغا елимдай ёпишиб қолганди.

Унг оёғини чўзиб кўрди, оёғи ёғочдек қотиб қолибди. Йўловчилар бири ачиниш, бири нафрат билан унга қарарди. Боя у ерга мук тушиб йнқилганида ҳалиги қиз кўзида қандай ифода пайдо бўлганини эслашга ҳаракат қилди. Лекин Шариф ўша пайтда қизнинг кўзларини кўрмаган эди, фақат унинг оппоқ бўйни билан кўздан йироқлашиб бораётган абосини эслолди, холос. Бундан нима маъно англаш керак? Шариф жаҳл билан оғриётган тиззасига бир урди-да, оёғини судраб ан-Наср майдони томон йўл олди. У сокин ям-яшил дарахтлар билан ўралган уйлар орасидан борарди. Бу уйлар шундай тинч, шундай сокин эдики, гўё уларда ҳеч ким йўқдек кўринарди. Қани энди шу уйлардан бирига кириб, юмшоқ диванлардан бирига чўзилиб, жароҳатланган баданига бирпас ором берсам, деб ўйлади. Шимининг почасини кўтариб, тиззасини кўрмоқчи бўлди-ю, худди оврати очилиб кетадигандай уялиб ўзини тийди. Бўғин-бўғини сирқираб йўлида давом этди. Қаерга боришини ўзи ҳам билмасди. Фақат илиқ сув билан жароҳатларини ювиб, бирор соат мизғиб олишни ўйларди. Қўлини чўнтагига солиб, ундаги чақаларни санади. Бор-йўғи ўттиз икки фильс. Бу пул билан қаёққа бориб бўлади? Ал-Ҳараж бозори ёнидаги қаҳвахона эсига тушди. Шинамгина жой, бир финжон чой билан қоринни бир-икки соат «алдаса» бўлади. Автобусга чиқиб ўтирди-ю, миясига ялт этиб бир фикр келди: «Айтмоқчи, анови, бир марта унга «илтифот» кўрсатган озғин жўжага ўхшаган жувон олдинга борса бўлмайдами?» Шариф автобусдан тушиб қўланса ҳид анқиб турган тор кўчага кирди. Бўялмаган, беҳисоб «меҳмонлар» ушлайвериб ўртасини

қоп-қора доғ қилиб юборган эшикни кўрди. Эшикка яқинлашаркан, дилидан, «жувон уйида бўлмаса-я», деган шубҳали ўй кечди. Ўзи шунақа бўлади, эрталаб бир омади келмадими, кун бўйи иши юришмайди. Унинг бахтига жувон уйда экан. У чорпояда сочини тараб ўтирарди. Кичкинагина бошида шунчалик қоп-қора, узун сочи борлигини Шариф хаёлига ҳам келтирмаганди. Жувон ёғоч тарақни бошига қадаб, икки томонга ажратиб таралган сочлари орасидан тўғрига қўрқа-писа жавдираб қараб турарди.

— Мени танияпсанми?— деб сўради Шариф жувонга яқинроқ бориб.

Жувон олдинга туширган сочини шошиб орқага ташларкан:

— Ҳа, танияпман,— деди бошини силкитиб. Унинг упа-элик суртилмаган кичкина юзига табассум югурди.

— Барибир олдинга келдим. Иш-пишинг йўқми?

— Қанақа ишим бўларди. Кун бўйи қиладиган ишим битта — соч тараш.— Жувоннинг бу гапидан кулиб, Шариф унинг ёнига чўкди. Жувон оёқларини чалкаштириб олди, этаги тиззасидан юқори кўтарилиб, ориққина, бугдой ранг сонлари кўринди. Озғинлигидан суяклари чиқиб турарди жувоннинг. Шариф унинг ориқ кифтларига, электр қўнғироғи ихтиро бўлишидан олдин эшикка осиб қўйиладиган болғачаларга ўхшаб бўртиб чиққан икки сийнасига узоқ тикилиб қолди. Қиз бутун вужуди билан юрғазиларини кутиб турган тикув машинасини эслатарди.

Шариф эшикни тамбалаб қўйиш зарурлигини айтди, жувон эса итоатгўйлик билан унинг талабини бажо келтирди-да, қайтиб олдига чўкди.

— Сен фоҳишамисан?— дабдурустдан шу саволни берди Шариф. Жувон жаҳли чиқиш ўрнига хотиржамлик билан:

— Йўқ, мен Сабрияман,— деб жавоб берди.

Шариф яна кулиб, қўйди-да, жувоннинг устухони туртиб чиққан елкаларини силаб-сйлаб бағрига тортди.

— Бугун мен сенинг меҳмонингман, Сабрия,— деди у.

— Хуш келибсиз! Бел бақувватми?

— Бор-йўғи йигирма фильс пулим бор.

Жувон кулиб юборди ва:

— Ҳаммомга тушиш учун совун сотиб ол ўша пулингга,— деди.

— Алжирамасанг-чи,— деди Шариф энсаси қотиб.—
Бир чақчақлашиб кетай, деб келувдим, ёқмаса, майли,
кетганим бўлсин.

— Мунча шошилмасанг. Зерикиб турувдим, бирор
қизиқ нарса гапириб бер.

Шариф нима тўғрида гапиришни билмай, гаранг эди.
Ниҳоят:

— Бодлерни биласанми?— деб сўради.

— Ҳа, биламан, у киноартисти. Сенга ўхшаган ба-
қалоқ.

— Ёлғонни ҳам роса қотирар экансан-ку.

— Улай агар, рост, уни кинода кўрганман. Икки йил-
ча бўлди, аммам кинога олиб тушганди ўшанда.

— Жин урсин ўша аммангни! Мен айтган унисимас,
бошқаси.

— Ким экан?

— Улуғ шоир!

— Шоир, артист бари бир гўр эмасми?

— Бемаъни экансан.

— Ҳай, нимага мени ҳақорат қиялпсан? Айтдим-ку,
отим Сабрия деб.

Шариф унинг жаҳлини чиқаришдан қўрқиб, изоҳ бе-
ра кетди:

— Шоир Бодлер улуғ истеъдод эгаси, шунинг билан
бирга, учига чиққан хотинбоз ҳам эди. Хусусан, у сенга
ўхшаш қорамағизларга ўч эди.

— Эркаклар оқ-қорани ажратишмайди, номи хотин
бўлса бас уларга,— деди Сабрия пинагини ҳам бузмай.

— Эркак киши меҳр гадоси бўлади. Ёз бўлса ҳам
қайноқ қалбга интилади. Сенинг қалбинг қайноқми,
Сабрия?

— Мен доим ўтдай куйиб юраман. Ёз кунлари сувга
муз солиб ичаман. Узинг-чи, совқотиб юрасанми?

— Мен ғазаб ўтида ёнаман. Тиззамга бир қара,—
шундай дея Шариф шим почаларини кўтариб, жаро-
ҳатларини кўрсатди. Сабрия мулоим ва чаққон бир
ҳаракат билан у томон эгилди-да, шу онда чинқириб
юборди:

— Вой! Биров билан ёқалашдингми?

— Тақдир билан олишдим,— жавоб берди Шариф.
Сабрия: «Ҳозир сув олиб келаман, ювиб ташлаймиз»,—
деб чиқиб кетди. Шариф пайтдан фойдаланиб, шилинган
тиззасини диққат билан кўздан кечира бошлади. Тиз-

заси шишиб, баъзи жойлари қизариб, баъзи жойлари кўкариб қолган, ҳатто бир парча териси сидирилиб кетган эди. Ҳечқиси йўқ, ҳартугур, шими йиртилмабди-ку, шунисига ҳам шукур. Сабриянинг қўлида латта билан чойнак кўтариб кириб келганини кўрган Шарифнинг даб-дурустдан жаҳли чиқди:

— Йўқот қўлингдаги шум чойнакни!

Сабрия кулиб бунинг сабабини сўради.

— Йўқот деяпман уни кўзимдан. Жирканаман ундан. Сувни бирор бошқа нарсада олиб кел. Қумғонинг йўқ-миди?

— Борку-я, лекин бу қулайроқ-ку?

— Йўқ, йўқ! Сувни қумғонда олиб келганинг дуруст. Челақда бўлса ҳам майли. Лекин лаънати чойнакни йўқот.

Сабрия итоатгўйлик билан чиқиб кетди ва мис тоғорани сувга тўлдириб олиб кирди. У Шарифнинг рўпарасида тиз чўкди ва худди чақалоқни чўмилтиргандай эҳтиёткорлик билан жароҳатларини юва бошлади. Олдинига Шариф оёғи қаттиқ ачишганини сездди, кейин оғир чарчоқдан сўнг ширин уйқу элитгандай роҳатланди. Энди у оёғига эмас, Сабрияга мулойим қараб турарди.

— Ана шу осилиб қолган терини юлқиб ташла,— деди у Сабрияга.

— Йўқ, қўрқаман.

— Нимадан қўрқасан. Бирдан юлқиб олсанг бўлгани,— шундай деб Шариф кўзини чирт юмиб олди. Тиз-засида Сабриянинг титраётган қайноқ бармоқлари сезилди, кейин баданидан бутун териси шилиб олинаётгандай, афтини бужмайтирди.

— Бўлди,— деди ниҳоят Сабрия.

Шариф кўзини очиб, Сабриянинг қўлида капалакнинг қанотидай бир парча терини кўриб, аъзойи бадани жимирлашиб кетди.

Сабрия терини ойнадан улоқтирди, сўнг ниҳоятда эҳтиёткорлик билан силаб, Шарифнинг болдирларини юва бошлади.

— Сабрия, сен худди денгиз парисининг ўзгинаси-сан,— деди кўзларини ундан узмай Шариф.

— Денгизни умримда кўрмаганман,— жавоб қилди Сабрия.

— Барибир сен ўша парилар сингари ҳамманинг юрагига гулгула соласан.

— Нима, сен мендан қўрқасанми?— кулиб қўйди Сабрия ва жон-жаҳди билан ярани юва бошлади. Кейин Шариф унга шилинган тирсагини кўрсатди. Сабрия ачинганидан оҳ-воҳ қилиб, уни ҳам ювиб, боғлаб қўйди. Шариф қизни ёнига ўтқазиб, чуқур миннатдорчилик изҳор қилди. Азалдан таниш одамлардай, улар ўрта-сида хушчақчақ гурунг бошланди.

— Сен овқатни ўзинг қиласанми, Сабрия?— сўраб қолди Шариф.

— Йўқ, ошхонадан сотиб оламан.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим.

— Қорнинг очми?

— Оч десам ҳам бўлади.

Сабрия унинг тортинмай-нетмай шундай деганиданми ё шунчалик семиз одам ҳам оч бўлар экан-да, деган хаёлга бордимиз, ҳар қалай Шарифнинг юзига ҳайрон боқиб сўради:

— Пулинг йўқми ёнингда?

— Йўқ-да! Боя айтган эдим-ку сенга.

Кейин:

— Ҳозирча йўқ,— деб гапини тузатди. Сабрия чуқур хаёлга ботиб, жим бўлиб қолди, сўнг кафтини Шарифнинг кафтига қўйди-да, болаларча маъсумлик билан жилмайди.

БЕШИНЧИ НИДО

Улар қанчалик қисташмасин, уринишлари беҳуда, деб ўйларди. У, бўлмайди, деб таклифни кескин рад этмади ва жиддий равишда тасдиқ аломати ҳам зоҳир қилмади. Чунки давлат ишидаги амалдорнинг қонунга бўйсунмаслиги яхши эмас. У фақат мулойимгина жилмайиб қўйди — бу жилмайиш неча бор унинг иззат-нафсини ерга урилишидан сақлаган, қонун олдида ҳам юзи оқлигича қолганди. Бу табассумнинг кучи ва сеҳри ҳали у тижорат факультетининг учинчи курсида ўқиб юрганда, илк бор тилла тиш қўйдирган пайтлари билинганди. Бу табассум сўз билан ифодалаб бўлмас нарсаларни ўзида намоён қилар ва доимо ноқулай вазиятдан қутулиш имкониятини яратиб берарди.

Шу пайт фаррош эшикдан бошини суқди:

— Бошлиқ йўқлаяптилар.

Ҳамид бошини кўтарди. У суюнишни ҳам, хафа бўлишни ҳам билмай қолди. Яна ўша гапни қўзғайдими? Майли, ҳечқиси йўқ, қайтанга бу учрашувлар унинг мудир билан алоқасини мустаҳкамлайди. У ўрнидан қўзғалиб, афти ангорини тузатиб олиш учун ойнаванд жавонга яқинлашди. Ўзи билан юзма-юз бўларкан, турқидан мамнун бўлиб яна илжайди. Тилла тиши ярақлаб кетди.

Ойнада унинг катта-катта кўзлари, дўнг пешанаси, дўрдайган бугдой ранг ёноқлари ишшайиб турарди. Агар пучуқ бурни сал япасқи бўлмаганда, Бодлер севган занжи аёллар лабидек дўрдоқ лабларига эътибор қилинмаса, уни қорачадан келган, жингала сочли, эндигина тўлишиб келаётган хушрўй Шарқ йигитларининг мужассам тимсоли дейиш мумкин. Ўз афтидан кўнгли тўқ Ҳамид камзулининг барларини тўғрилади, чапга, ўннга ўгирилиб кўрди. «Бошлиқнинг олдига мени Салманинг ўзи таклиф қилса маъқулроқ бўларди», деган ўй кўнглидан ўтди. Ўз хонасидан чиқиб, қўшни хонанинг эшигини очди ва:

— Мени хўжайин йўқлабдилар, Салма бону,— деб ўзини бир кўрсатиб қўйди. Бирдан Салманинг юзида ўзгариш рўй берди — кўзлари катта-катта очилиб, чарақлаб кетди.

— Ҳар бир нигоҳида муҳаббат маъносини ўқиш мумкин,— деди Ҳамид ўзича чиқиб кета туриб.

Фаррош кабинет эшигини очди ва Ҳамид ичкарига кириб, бошлиқ билан саломлашди.

— Кел, Ҳамид!— деди бошлиқ алик олиб.— Ҳавотирланма! Сени Девонияга юбориш ниятидан қайтдик. Ҳозирги ёшлар шунақанги ўжарки, ҳеч йўлга содиб бўлмайди. Сизлар шундай аломат авлодсизки, қамоқхонада ҳам очлик эълон қилаверасизлар, биласанми, қамоқхонада-я. Гапим тўғрими, Ҳамид?

— Жуда ҳам унчалик эмас, устоз.

— Яхши, бу гапни қўя турайлик. Биз Девониядаги бўлимимизга кўнгиллилардан юбормоқчимиз. Сен уйланганмисан, Ҳамид?

Ҳамиднинг тарадудланиб туришидан бошлиқ ўзича хулоса чиқарди.

— Ўзим ҳам сени сўққабош бўлса керак деб тахмин қилган эдим. Уйланган бўлганиндайди, аллақачон бола-чақангни олиб ҳайё-хув деб Девонияга жўнаб қол-

ган бўлардинг. Лекин сен бўйдоқ йигитсан, Ироқнинг нукул тамтам қизлари фақат Бағдоддагина тўпланган деб ўйлайсан. Қулай фурсатни кутияпсан. Мен ҳам бир вақтлари сендай эдим. Ҳа, бу савдолар менинг бошимдан ҳам ўтган,— деди кулиб бошлиқ ўтмишини мамнуният билан эсларкан, кейин қўшиб қўйди:— Ҳа, майли. Айт-чи, бу мансабга кимни муносиб деб ўйлайсан?

— Ихтиёр ўзингизда...

— Тўғри-ку, сен ҳам ходимларни яхши биласан, ахир. Маҳди Исмоил тўғри келармикин?

— Ўзингиз биласиз.

— Сен уни мenden кўра яхшироқ биларсан, ҳар ҳолда!

— Нима ҳам дердим? У жуда меҳнатсевар ходим. Лекин озгина ланжлиги бор.

— Мен ҳам шундай ўйлайман... Ҳошим Муҳсин-чи?

— Ҳошим Муҳсинни яхши биламан, жуда тиришқоқ, ишнинг кўзини билади. Лекин мустақиллиги йўқроқ, изчил эмас. Бу мансабга эса тутган ерини кесадиган одам керак.

— Ҳақ гап. Бу ҳар қандай одам қилаверадиган иш эмас.

— Ҳошим менинг дўстим. У ходимларга ишда ўрناق бўла олади.

— Балки ўша бўлимдан биронта муносиброғи чиқиб қолар?

— Эҳтимол...

— Хўп, кимни танласам бўлади? Саъдун Муҳаммадними?

— Аслида-ку, бу ишга ходимларнинг ичида шундан муносиброғи йўқ. Серғайрат, ишчан.— Ҳамид кулиб қўшиб қўйди,— фақат бир нарсага сал ишқибозлиги бор-да!

— Нимага?

— Қуй ва қўшиқ деса, ҳамма нарсадан кечади.

— Қанақа қўшиқларни? Масалан, Фарб қўшиқлариними?

— Йўқ, мақомларни севади. Ҳар кун бирор мақомчи ё ғазалгўйни тинглагани боради. Хусусан, Юсуф Умарни... Кечаси билан эшитиб ҳам тўймайди. Ашаддий мухлисларидан-да.

Бошлиқ кулиб юборди:

— Ишқибозлик ҳам ёшларга хос касаллик,— деди бошини чайқаб. Хаёли яна ёшлик дамларига кетди.— Мен ҳам ажабтовур ишқибозлардан эдим, маркалар йиғардим, шеър мутолаа қилардим. Шавқий, Ибн ал-Фарид, Ибн Зайтунларнинг узун-узун қасидаларини ёддан билардим. Масалан: «Уни мендан айирмагил, айрилиқ азоби ёмон». Тасаввур қиляпсанми?— Бошлиқ хўрсиниб бошини чайқаб қўйди.— Лекин ёшликдаги завқ-шавқ мисоли ўсмирнинг муҳаббатидек беқарор ва ўткинчи бўлар экан. Фақат ўзига яраша бир синов деса бўлади буни. Инсон улғайган сари ёшликдаги муҳаббат ҳам завол топиб, ёшлик завқ-шавқларига барҳам берилар экан. Шундай эмасми?

— Мутлақо тўғри,— тасдиқлади Ҳамид жилмайиб. Унинг жавобидан қаноат ҳосил қилган бошлиқ сўзида давом этди:

— Агар ўша ишқибозлик асосий ишингга зарар етказмай, ёрдам берса, нур устига аъло нур. Мен ҳозир бўйинбоғ йиғиш дардига чалинганман. Уйга бир келгин, бир жавон лиқ тўла бўйинбоғим бор, кўрасан. Ҳар гал Лондон ёки Байрутга сафарга борганимда, даста-даста бўйинбоғ оламан. Лекин бу ишқибозлик асосий ишимга заррача халақит бермайди. Шундай бўлса-да, бундай дардга сенинг ҳам мубтало бўлишингни истамасдим.

Бошлиқнинг хушчақчақлиги, хушмуомалалиги Ҳамид-да ҳам журъат уйғотди.

— Менда ҳам бир «дард» бор. Пиво ичиш дарди.

Буни эшитиб бошлиқ хахолаб кулиб юборди.

— Бу ҳам бўйинбоққа ўхшаган бир гап-да, кўпроқ тортсанг бўғади-қўяди.

Сўнг давом этди:

— Менга ёқиб қолдинг, Ҳамид. Ёш болалардай самимий, соддасан.— Бирдан у кўк кўзойнагини тўғрилаб, қоматини ростлаб ўтирди, юзига жиддий тус бериб, гўё бояги хушчақчақлигидан пушаймон егандай, расмий овозда деди:— Бўлар-бўлмас нарсаларга одатланиш яхши эмас. Ичкилик — умрнинг эгови, дейишади. Сен ҳали ёшсан, сен учун ҳамма нарса ҳали олдинда. Қим билди дейсан, бир кун келиб менинг ўриндигимга ўтирарсан, меникига бўлмаса, яна бирор бошқасига. Хўш, ҳозирча Девонияга кимни юборамиз, шу ҳақда бир ўйлаб кўр.

Ҳамид қабул тамом бўлганини фаҳмлади ва турган жойида таъзим қилди-да, чиқиб кетди. Бошлиқ қўлини кўтариб силкиди, бу хайр ишорасини билдирарди. Ҳамид хонасига қайтиб кирди-да, бошини курси суянчигига тираб, сербурма қалпоқли катта лампа осилиб турган оқ шифтга тикилди. Бошлиқнинг гаплари бир-бир унинг кўнглидан кеча бошлади. Бошлиқнинг бўйинбоқ тўла жавони бор. «Уйга бир келгин, кўрасан». Бу уйига бориш учун қилинган очиқ таклиф эмасми? «Уйланганми-сан?» деб сўради. Балки бошлиқнинг бўйи етган қизи бордир, уни менга унаштириш ниятидадир. Қулоғи остида бошлиқнинг кулгиси жаранглади. Йўқ, йўқ, Ҳамид Салмадан бошқа ҳеч кимни яхши кўрмайди. Фақат Салманинг ифоридан Ҳамид сархуш бўлади, боши айланади. Қани энди Салма Ҳамид билан бирга бошлиқ ҳузурига кирса-ю, унинг Ҳамидга қилган илтифотини, эҳтиромини бир кўрса. Қизиқ, у ростдан ҳам Салмани чин юракдан севиб қолганга ўхшайди. Тавба, шу Салма унинг юрагини тўсатдан фатҳ қилди-қўйди. Энди нуқул Салманинг хаёлидан сархуш. О, унинг бодом қовоқлари, зайтун ёғи суртилгандай нафис, ҳарирдай тиниқ баданидан таралган муаттар бўй нақадар жозибали. Ҳамид албатта Салмага етишади. Бошлиқнинг сўзи билан айтганда, унинг келажаги порлоқ. Ўзи қай кўйга тушмасин, Салмага бўлган муҳаббатини бир умр юрагидан сақлаб қолади. Ҳамиднинг юрагини қандайдир бир илиқ туйғу қамраб олди, қўли беихтиёр телефонга чўзилиб, рақамларни терди. Шундай бахтиёр дамларда ёлғиз бўлиши яхши эмас. У ёлғизликни ёмон кўради.

— Алло, ким бу? Саидми? Аҳволларинг қалай, занда? Бир маслаҳатли иш чиқиб қолди, тезроқ учрашмасак ёрилиб ўламан. Мен ҳам, дейсанми? Намунча ўша почта ташландиқларини титишни яхши кўрмасанг, ярамас... Бўпти, келишдик... Лекин оғзингдан гуллаб юрма бировга... Фаҳмладингми?.. Қани, Иброҳимни айтвор-чи, бир гаплашай.

Ҳамиднинг вақтичоғлигини сезган Саид лутфан ширин муомала қилди. Ўша лаънати эски дафтарларни титкилаб, эски дардларни кўзгаб нима қиларди. У билан кейинроқ, бафуржа ўтириб, юзма-юз гаплашса ҳам бўлади-ку!

— Алло, Иброҳим? Қалайсан, шер йигит! «Асилзода билан Темирчи» ресторанида бир шоҳона улфатчиликка

тобинг қалай? Лаббай, бандман? Қачон қарама, бандсан. Бу дунёнинг лаззатлари деган нарсалар бор, мен эса, биласан-ку, ёлғизликдан ўлардай қўрқаман. Ногаҳон бошга қўнган бахт нашъасини бошқалар билан баҳам кўрмасам, ёриламан-ку, ахир. Илтимос, бир келгил! Ёлғиз ўзим овқатланишни жуда ёмон кўраман. Ҳозирги ҳаётим нақ «Минг бир кеча» ҳикояларидагидек кеч-япти. Иброҳим, эсимдан чиқмасдан айтиб қўяй, илтимос, менинг исмимни талабномадан ўчириб қўй! Бурлар уруши билан неча пуллик ишим бор. Бу ёқда бўлса, Миср ҳам туёғини шиқиллатиб жўнаб қолмоқчи бўлган... Хўш, ҳозирги замон Бодлери — Шариф борми шу атрофда? Унинг ҳам иши бормишми? Унинг ҳам «қиттак» ичишга тоби йўқ эканми? Ажабо!.. Хўп, майли, хайр!

Ҳамид трубкани қўйиб оғир хўрсинди. Начора, бир ўзи овқатланаверади. Бир улфат топиб юрагидаги борини тўкиб солмоқчи эди-ю, бўлмади-да. Шу тобда кимдир эшикни аста тақиллатди. Бир тўда қоғоз кўтариб Салма кириб келди.

— Сизни ҳалигача бошлиқ ҳузурида, деб ўйлаган эдим.

— Ҳа, ҳозиргина у ердан чиқдим. Масала ҳал бўлди. Қетмайдиган бўлдим. Сиз билан қоламан...

— Бағдод — Бағдод-да... Мана бу қоғозларни кўриб чиқсангиз яхши бўларди, бугун пайшанба.

— А? Бугун пайшанба?.. Қаранг-а, сира хаёлимга келмабди.— У Салманинг чарос кўзларига суқ билан тикилди. Кўзлар унга кулиб боқарди.

— Жуда соз, жуда соз. Роса қорним очди-да! Ресторанга овқатлангани мен билан бирга бормайсизми?

Қизнинг лаблари бир нарса айтмоқчи бўлгандай пир-пиради. Охири у:

— Биз сиз билан Европада бўлмасак, устоз Ҳамид...— деди.

Шошиб қолган Ҳамид кулимсиради.

— Европача иш тутсак айб бўладими?

— Бирга етаклашиб юрсак айб бўлади.

Салманинг овозида кўчада овқатланмоқчи бўлган эрдан койинаётган хотинга хос эркаланиш оҳанги бор эди.

— Салма, баъзи одамлар Европа урф-одатларига тез муккасидан кетар экан, деб ўйлама. Ахир кимдир ташаббус кўрсатиши лозим-ку.

— Бошқа одамлар ташаббускор бўла қолишсин.

Ҳамид Салманинг стол узра, нақ ияги остида муқом қилаётган оппоқ, нафис қўлларига ҳирс билан тикилди. У анчагача қизнинг қўлларидан кўз узолмай сукутда қолди. Салма текширилган қоғозларни кўтариб чиқиб кетаётганида, Ҳамид кўнглига яқин бўлиб қолган нарсасидан жудо бўлаётгандай, бир ўртаниб қўйди.

— Шундай қилиб, бир ўзим овқатланавераманми?— деди у ҳазин товушда.

— Яхши овқатланиб келинг.

Салма хушбўй атирнинг муаттар ҳиди тароватини таратганича хонадан чиқди.

ТУРТИНЧИ НИДО

«Замин ғоратгари»ни ўқийвериш жонига тегди. У китобни ёпиб, хўрсинди. Соат ўн иккига яқинлашиб қолганди: чошгоҳ бўлибди ҳамки, қайта босиш учун машинисткага юборган мақолалари ҳали қўлга теккани йўқ. Охири бир мириқиб суҳбатлашиш учун фаррошни чақирди. Эшик ортидан фаррошнинг «лаббай, тақсир», деган йўғон овози эшитилди.

Азиз кириб аскарлардек честь берди-да (у уч йил бурун армия сафида сержант бўлиб хизмат қилган эди), «Эшитаман»,— деди.

— Мана бу ерга ўтир, Азиз.

— Лаббай, тақсир?

— Ўтир деяпман сенга, эшитмаяпсанми? Мана бу юмшоқ креслога ўтир, бир отамлашайлик. Фолкнернинг тутуриқсиз котиби жонимга тегди.

— Мудир келиб қолса-чи, тақсир?

— Эшик ёнида бир оз кутиб турар.

Азиз мириқиб кулди ва қўлларини чалиштириб омотатгина кресло четига ўтирди.

— Аҳволларинг қалай, Азиз?— сўради ундан Абдулхолиқ.

— Аҳволим... кўриб турганингиздай, тақсир.

— Қани, мундоқ очикроқ гапир-чи. Турмушинг қалай?

Бу одам билан уч йилдан бери бирга ишласа-да, унинг ҳаёти борасида ҳеч нарса билмаслигини эндигина сезди Абдулхолиқ.

— Турмушим... жумла мўмин қатори, тақсир.
— Кўп сиполик қилаверма! Менга ҳаммасини бир бошдан гапириб бер. Бола-чақанг кўпми?
— Ҳозирча учта. Биттаси таваллуд бўлишини кутяп-миз.

— Бўш вақтингни қаерда ўтказасан?
— Баъзан «Тараф» ёки «Қабутар» қаҳвахонасида, баъзан Ғози кўчасидан ўтиб, Измир дўконига ҳам кириб тураман.

— Заифанг-чи, у билан бирга чақчақлашасанми?
— Утинаман, мулла ака... Соқолим оқарганда шундай ҳазиллар юракка сиғармиди, тақсир!
— Қизиқ! Ўз хотининг билан чақчақлашишининг нимаси айб?

— Ўзингиз-чи, ўзингиз нима дейсиз бунга?
— Жоннинг роҳати-ку! Дўконда қиттак-қиттак отиб юришдан кўра, ўша афзал эмасми?

Азиз қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Азбаройи қаттиқ кулганидан юзлари буришиб кетди, гўё гарданини тумшуғи билан қашламоқчи бўлган қушдай бошини гоҳ қуйи ташлаб, гоҳ эса юқори кўтариб куларди. Абдулхолик қўлини столга қўйганча Азизнинг кулгидан тўхтаб бир нарса дейишини кутиб турарди.

— Ҳар кимнинг таъби ҳар хил бўлар экан-да,— деди ниҳоят Азиз кулгидан тўхтаб.

— Ахир у сенинг хотининг, болаларингнинг онаси. Айт-чи, Азиз, қандай қилиб уйландинг. Ҳойнаҳой узоқ чўзилгандир расми русумат?

— Ўттиз динор йиққунимча анча вақт ўтди, ҳар қалай.

— Қайлиғингни олдиндан билармидинг?
— Қаерда дейсиз. Умуман, хотинни тўйдан олдин танисанг, қизини қолмайди, шундай эмасми? Мен Миср журналларидаги юзи очиқ «соҳибжамол» қизлардан кўра, паранжи ёпишган аёлларни минг карра афзал деб биламан. Чунки паранжининг ичида қанақа ҳурлиқо борлигини билмайсан-да киши. Нуқул қандайлигини ўйлаганинг-ўйлаган. Одамзод ўзи шунақа — тилсимларга ўч бўлади, худди қорни оч одам усти ёпиқ нон саватга суқ билан тикилгандай. Азиз гаплари Абдулхолиққа қандай таъсир қилаётганини билмоқчи бўлгандай, у томонга кўз қирини ташлади. Абдулхолиқ нима деб эътироз билдиришини билмасди. Ҳақиқатан ҳам инсоннинг тилсимот-

га ўчлиги аниқ. У тумшуқ суқиб кўрмаган бирор пучмоқ йўқ ҳисоби. Бунга яққол мисол қилиб ўзини олса бўлади — ҳалидан бери қаршисида ўтирган оддий бир одамнинг икир-чикирларини билишга уриниб ётибди.

— Давом эт,— деди у фаррошга,— фикрларинг диққатга сазовор.

— Рост-да, мулла ака,— давом этди Азиз.— Маҳалламиздаги анча қизларни танирдим. Баъзилари кўзга ўтдай кўринади — худди олмосми дейсан. Бироқ ҳаммасини абосиз кўриб олган эмасманми, уларда мени мафтун этувчи ҳеч бир сеҳр қолмаган. Биласизми, мулла ака, уйланиш бамисоли бир қимор ўйинига ўхшаш нарса, насиб қилгани бўлади. Бир куни ойимга: «Онажон, ўғлингиз қайлиқсираб адойи тамом бўлди-ку», дедим.

— Маҳалладаги қизлардан танлаганинг борми?— сўрадилар ойим.

— Ўғлингиз узоқроқ бир маҳалладан келин олишингизни истайди,— дедим. Шу-шу ойижоним ҳар куни чиқиб кетиб, менга қиз ахтарарди. Мен эса ҳар ҳафтанинг охирида хизмат қилиб юрганим ҳарбий лагердан рухсат олиб, уйга келардим. Келишим билан ойим менга топган қизларини таъриф қила бошларди. Лекин мен ойимнинг таърифу тавсифларига унчалик ишонавермасдим. Мени на тишлари садафдай қизлару на қирғий бурунлар ва на ажам олмасидай қирмизи юзлар ҳаяжонлантитарди. Бир куни ойим келиб, «сочлари нақ тақимиға тушадиган» бир қизни таърифлаб қолдилар. Лекин ҳусни тўғрисида лом-мим демадилар. Мен ўша қизга рози бўлдим ва тўй қилиш ҳусусида келишиб олдик. Кейин ўттиз динор йиққунча ишладим. Охири, бир қора кунда қайлиқ билан бир ёстиққа бош қўйдим.

Абдулхолиқ қаҳ-қаҳ уриб кулди ва:

— Хўш, сочлари чинданам тақимиға тушар эканми?— деб сўради.

— Қаёқда, белга ҳам етмас экан. Ростини айтсам, сиз эзмаликда келинингизнинг акасиға ўхшаркансиз. Хотинимнинг сочи бўлмаса ҳам, вой унинг кўзлари-ей! Нақ жонни суғуриб оламан дейди. Юзлари-чи, хаҳ, ўзим айланайин!.. Лекин, тақсирим, нега энди уни сизга таърифлаб ўтирибман?

— Мен буни сендан сўраганим йўқ. Лекин оқшомлари нега хотининг билан бирга бўлмайсан?

— Ким билан? Кўрпа-тўшагим биланми?

— Хотининг билан.

— Сиз бугун мени ҳақиқий терговчига ўхшаб роса сўроқ қилдингиз-ку, мулла ака. Энди мен ҳам сизга бир савол берсам майлими?

— Марҳамат.

— Масалан, айтайлик, уйингизда бир тошойна бор, ўшанинг олдида уззукун қоққан қозикдай қаққайиб тураверармидингиз?

— Ҳали ҳам аскарлигинг қолмабди-да, қувлик қил-япсан.

— Қасам ичаманки, мен тўғриси айтяпман. Хотин бир кўзгудай гап. Уйингга келгандан кейин у ҳам бир керакли буюм бўлиб қолади. Лекин буюмлар ичида энг кераклиси... На севги лозим унга ва на эҳтиром. Фақат бола-чақаю лазиз таом бўлса бас.

Абдулхолиқ у билан баҳсни энди қизитмоқчи бўлиб турган эди, бироқ Азиз дароз қоматини биринчи синф ўқувчиси ёзган «дол» ҳарфидай букди-да, тирсақлари билан кресло суянчиғига суяниб ўрнидан даст турди. Кейин аскарларча честь бериб, Абдулхолиқни фикр уммонида тарк этиб, жўнаб қолди. «Азизнинг фикрича,— хаёл сурарди Абдулхолиқ,— аёл уйдаги бир зарурий буюм, каравот, безак, тилла билагузук сингари бир нарса. Бой Рогожин ўз Настасья Филипповнаси учун юз минг сўм америка доллари, бу бир миллиондан кам эмас, тўлаган. Қачонгача аёл буюм қаторида саналади, қачонгача у таҳқирланади?» Абдулхолиқ бу ташвишли хаёллардан қутулиш учун оғир-оғир хўрсиниб китобини очди. У ширин висол лаззатини ҳозиргина татигандай, қувноқ юзида табассум ўйнади.

— Ҳа, Ҳамид, келсинлар! Қандай шамол учирди?— қарши олган бўлди Абдулхолиқ.

— Тўғри банкдан келяпман. Молия министрлигига бораман деб айтдим уларга. Йўл-йўлакай Фуодга телефон қилиб, мени сўрашса, «ҳузурингизда» эканлигимни унутма, деб огоҳлантириб ҳам қўйдим. Ха-ха-ха!

Бу Абдулхолиққа аллақандай эриш туюлди.

— Ҳамид, сен дунёни нуқул ҳазилдан иборат, деб биласан,— деди у.

Ҳамид таққа кулишдан тўхтаб, деди:

— Сен-чи? Сен дунёни нима деб биласан?

— Фожиадан иборат, деб ҳисобламайман, ташвиш-лаиима! Сени кўрсам дунё менга ҳам ўйинчоқдай туюлади. Аммо у фожиа ҳам эмас, ҳазил ҳам эмас. Ҳаётни тушуниш учун унинг қозонида қайнаш керак, шундагина унда ўз ўринингни топасан.

— Нега энди унинг қозонида қайнаш керак экан?— сурбетлик билан деди Ҳамид.— Унинг юзида ҳам гоҳо бўғилиб ўлай дейману.

— Ҳаётдан соф нафас оласан. Чунки ташвишдан қўрқиб, унинг ичига чуқурроқ кириб борувчилар кам бўлади.

— Одамлари кам дунё жуда даҳшатли бўлмайдими?

— Сенга дунё мол бозоридай шовқин-суронли бўлиши керакми? Дунё дунёдай бўлсин-да.

Абдулхолиқнинг ғазаби қўзиб кетганди.

— Сенга шунақа юзаки дунё керак,— деди у,— унда на тирикчилик ғами, на тафаккур деган нарса бўлади. Ҳўкиз айлантирган тегирмон тошидай дунё бир маромда айланиб турса бас, сенга шу ёқади. Мен тупураман ундай ҳаётга, ундай дунёга.

Бу сўзлар Ҳамидга заррача таъсир қилмади. Ҳатто лоқайдлик билан:

— Яхши, менга шундай дунё муносиб экан. Сенинг дунёнг қанақа ўзи?— деб сўради.

Абдулхолиқ бир неча лаҳза асабини босолмай жим бўлиб қолди, сўнг синиқ товушда: «Менинг ҳеч қанақа дунём йўқ,— деди,— мен сизларнинг орангизда юрган бир мискин ғарибман».

— Ҳар ҳолда орамизда яшаяпсан-ку.

— Гарчи кундалик ҳаёт вазифаларини адо этиб юрсам ҳам, ўзимни тирикман деб ҳисобламайман. Аммо чинакам яшашим мумкин бўлган ўша дамларнинг етиб келишини кутяпман.

— Қачон келади ўша пайт?

— Билмайман! Лекин ишончим комил, у дам албатта келади!

— Оқсоқ хачирни миниб, шундайми?

— Қалтафаҳм,— деди столга мушти билан уриб бўғилган Абдулхолиқ,— у бўрон қанотида келади.

— Сахро губорига беланиб.

Абдулхолиқ: «Бу масхарабозликдан бошқага ярамайди», дея хаёлидан ўтказиб Ҳамидга юзланди:

— Кўрқма. Сенинг чанг-тўзондан сўқир бўлиб қоладиган кўзларинг йўқ,— деди.

— Тавба! Булар-чи?

— Мана шу оқ билан қорага бўялган икки дона шишани бирор нарса кўриш қобилиятига эга деб ўйламаёқ кўя қол. Сен ҳаётда чинакам кўрсан. Кўриш сезгисини кўпдан бери менсимай қўйгансан. Умуман, қайси бир сезги аъзоси ишлатилмаса, охири йўқ бўлиб қолади.

— Мен шунчалик тийран кўраманки, ҳаттоки пешанангдаги тер доналарини элас-элас кўриб тураман. Лекин сен менинг қалбимдагини кўролмайсан, ҳолбуки, қалбдагини кўролмаган кўз кўз эмас. Қалбинг менга кундай равшан. Сен ўқиган китобларингдан таъсирланасан. Сен китоблардаги воқеаларни ҳақиқатга айлан-тиришга интиласан.

— Сен эса ғирт омисан. Ҳеч нарса ўқимайсан ҳам, ҳеч нарсага ақлинг ҳам етмайди. Сен ҳукуматга ёлланган юкчи аравасан. Аслини олганда, менинг ҳам сендан ортиқ жойим йўқ. Мана бу курсида ўтирганим билан ҳозирча менинг ҳам юкчи аравадан сира фарқим йўқ. Фақат мен воқеаларни тўғри англайман. Ҳар бир воқеанинг моҳиятига тушуниб, унда келажак аломатларини кўраман, янги замон бошланиш жараёнларини кўзатаман.

Ҳамид муросасозликка тушди:

— Агар шундай қобилият сенда бўлса, қанийди.

Абдулхолиқ бундан яна ҳам руҳланиб кетди:

— Баъзан мен одамлар юзига телбаларча тикилман-да, ўз-ўзимга: бу юз эмас, асл юзни яшириб турган ниқоб, дейман. Мен ёзувчиман, ниқоб орқасидаги юзда ифодаланаётган кечинмаларни била олишим вожиб. Баъзида одамларнинг хатти-ҳаракатларини, имо-ишораларини, сўзларини зимдан узоқ кузатаман ва ўзимча: «Бу жолли одамзоднинг ҳаракатлари эмас, балки ҳаётнинг билимас оқимида юрган кўғирчоқлар», дейман. Бир лаҳза тинчиб, ҳақиқат нимада эканлигини англаш имконияти йўқ уларда. Мен одамлар юзидан маъно уқишни билиб олдим.

Ҳамид тўсатдан фолбинни кўриб қолган қари қиздай ўзини йўқотиб деди:

— Яхши, менинг юзимда нималар ёзилганийкин, бир ўқиб кўр-чи.

Абдулхолиқ кўнглидаги гапни айтишга мажбур бўлди:

— Сен ўз дардидан кулиб, уни тилла тишининг яр-қираши билан бекитмоқчи бўлган кишидан бўлак ҳеч ким эмассан.

— Ха-ха! — қаҳ-қаҳ урди Ҳамид худди етти ухлаб тушига кирмаган ҳукм эшитгандай. Кейин:

— Менинг ҳеч қанақа дардим йўқ. Дарвоқе, қанақа дардим ҳам бўлиши мумкин? — деди.

— Мен ҳаммасини биламан, — ички бир иқтидорга таяниб деди Абдулхолиқ. — Мен ҳар бир одамни унинг кундалик одатлари, ишлатадиган сўзлари, қарашлари, юз тузилиши, хуллас, шу каби тавр-тариқалари ёрдамида биламан.

— Ё раббий, ё парвардигор! — хитоб қилди Ҳамид ёқасини ушлаб. — Ёзувчиликни йиғиштириб, фолбинлик қила қол.

Абдулхолиқ иккинчи марта дилидагини айтишга мажбур бўлди:

— Ким билади дейсан. Балки шундай қилсам тўғрироқ бўлар. Тўқсон фоизи ғирт авом, қолган ўн фоизи ҳам чаласавод, энг оддий илмий тушунчага ҳам эга бўлмаган онгсиз кишилар учун қиссалар ёзишнинг уч пуллик қиммати йўқ. Фолбин эса улар орасида ҳар қандай ёзувчидан зўрроқ шухратга сазовор бўлиши мумкин.

Абдулхолиқ юрак-бағри эзилиб, куйиб-пишиб бошидан кечирганлари, чеккан машаққатлари ҳақида гапираркан, ҳамсуҳбати юзида заррача таъсирланиш аломатини кўрмади. Ҳамид силлиқ, ялтироқ лунжини шишириб жим ўтирар, хаёлга гарқ бўлган эди.

Абдулхолиқ хижолат тортиб ўрнидан турди-да, дераза ёнига бориб, ташқарига қаради, ҳар куни кўравериб таниш бўлиб қолган ўша боғ манзараси, йўлакнинг катта бир қисми кўриниб турарди. Унда эркаклар деворларга суянган ҳолда ўтиришар, ора-чора учраган тимқора аболи аёллар нўноқ рассом суркаган бўёқ доғларга ўхшаб кетарди. Шўрлик аёллар эркаклардан сал нарида, қўрқиб-пусиб, баъзилари типпа-тик, бошқалари етти букилиб, аболарига ўралиб ўтиришарди. Ўтирганлари қалаштириб ташланган газлама тўпларини эслатарди.

Инсон, ҳаёт каби тушунчалар мағзини чақиш улар учун мутлақо ёт эди. Абдулхолиқ изтироб ичида мудом зулму ситам исканжасида яшайдиган аёллар тақдирини ўйлади.

Ироқ шароитида аёл билан ёзувчининг тақдири бири-бирига жуда ўхшаб кетишини у кўп бор таққослаб билганди. Бу ҳар иккала тоифа охир-оқибатда зулму ситамга гирифтор бўлади. Жамоатчилик назарида эса бу икки тоифа шунчаки безакдан, эрмакдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун бўлса керак, ёзувчи халқи хотин-қизларга бошқаларга нисбатан кўпроқ хайрихоҳ бўлади. Шунинг учун бўлса керак, боя Азизнинг оғзидан хотинни ойнага ўхшатган сўзларни эшитиб Абдулхолиқ қатиқ ранжиди. Ана, бир эркак тиз чўккан хотинни қўлидан тортиб, судраб кетяпти. Уни анча жойдан судраб келаётганга ўхшайди, терлаб кетибди эркак. Шўрлик хотин худди кушхонага олиб кетилаётган қўйнинг ўзгинасини эслатарди. Эркак йўлидан чиқиб қолган таниши билан суҳбатлашгани тўхтади. Худди сўйишдан олдан йиқитиб, оёқларини боғламоқчи бўлгандай, иккинчи қўли билан хотиннинг сочида чангаллаб турарди.

Абдулхолиқ чидаб туролмади, бўғилиб:

— Ҳой, аблаҳ,— деб бақириб юборди. Бақирди-ю, юзини тескари ўгириб ўзини ичкарига олди. Ҳамид унга ҳайрат билан қараб турарди.

— Ким у «аблаҳ?»— деб сўради Ҳамид.

Бир лаҳза сукунатдан кейин:

— Ҳов анови-да, хотинни қўйдаи судраб кетаётган махлуқ. Аблаҳ бўлмаса шундай қилармиди,— жавоб берди Абдулхолиқ.

Унинг гапига ишонқирамаган Ҳамид дераза ёнига борди. Ҳалиги эркак аёлни аллақачон ўз уйининг бўса-ғасигача судраб олиб борганди. Ҳамид совуққонлик билан:

— Ким биледи дейсан, балки хотинидан зўр гуноҳ ўтгандир,— деди.

— Ҳе-ҳе! Фаришта бўлиб кет-э!

— Хўш, бу гапинг билан нима демоқчисан?

— Шошма, олдин сен бир саволга жавоб бер. Айттайлик, сенинг хотининг бор, сен унга ойна ёхуд рўзгор буюмларидан бирортасига қилган муомалангни қилармидинг?

— Нима учун менга бу саволни беряпсан?

— Хотинини буюм қаторида сановчи эрлар ҳам бор экан.— Ҳамид икки лунжини шишириб оғир хўрсинди.

— Балки улар ҳақдир, сен хотинлар тўғрисида ҳеч нарса билмайсан-ку.

— Мен-а? Мен хотинлар тўғрисида ҳеч нарса билмас эканманми? Оғир кунларимда дардимга шерик бўлгувчи ҳамдардимни нега билмас эканман?

— Айтмоқчиманки, сен аёлни кўча-кўйларда ёки киноларда кўриб, уларга мафтун бўлиб юрасан. Уйда эса улар буткул бошқача бўлишади.

— Сен ҳам фаррош Азиз каби фикр юритаркансан. Ҳали уйланмасдан шундай фикрда бўлсанг...

— Менга қара, Абдулхолиқ, мен хаёлпараст эмасман, хаёл дарёсида сузмайман.

— Бас, бўлди, гапирма. Мен ўзини ўқимйшли деб ҳисоблагани ҳолда аёллар ҳақида қолоқ фикрда бўлган одамлар билан гаплашишни истамайман.

Ортиқча гап-сўзга ҳожат қолмаганини англаган Ҳамид чиқиб кетди.

БЕШИНЧИ НИДО

— Энг муҳими, сен буларни қаердан билдинг?

— Билдим-да. Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам билинади, деган гап бор.

— Йўқ, сен олдин айтгин, қаердан билдинг?

— Айтдим-ку, ал-Маслуб маҳалласида қариндошларим бор, деб.

— Ишонмайман.

— Сен гапни бошқа ёққа буриб, мени чалғитмоқчимисан.

Улар «Билқис» ресторанига ёндош «Ёсин» қаҳвахонасида ўтиришарди. Офтоб қаҳвахонанинг ҳовлисида гужғон ўйнайди. Саид Ҳамиднинг қаршисида ўтириб олган, гоҳ-гоҳ қип-қизил, ўткир тили билан яланиб қовжираган лабларини хўллаб қўярди. У дарё томонга қараганча чуқур хаёлга толиб қолди. Афтидан, Саид пича довдираган, бировнинг ҳаётига аралашишни ўзига эп билмасди. Ҳамид эса, бу ёш болада бунчалик журъат қаердан пайдо бўлганига, шунчалик ўтли сўзларни қаердан топиб гапирганига лолу ҳайрон, Саиднинг кўзлари худди кучли нур тушиб турган кўзойнакдай чарақлайди, тер босган бурнини ўқтин-ўқтин артиб олади. Саиднинг бу ҳаракати Ҳамиднинг юрагидаги ғашликни бир оз тарқатгандай бўлади. Ҳамид кулиб, синчковлик билан унинг юзига тикилди, сўнг жиддий оҳангда:

— Саид, мендан нима истайсан? Лойга беламоқчи бўлсанг, белаивер,— деди.

— Хотинингга бўлган муомалангни ўзгартиришингни истардим,— деди Саид ҳазин ва синиқ овозда. Ҳатто Ҳамиднинг унга раҳми келиб кетди. Шунга қарамай, Ҳамид ўзини мудом аввалгидай дадил тутишга ҳаракат қиларди.

— Хўш,— деди у Саидга,— сен мени ахлоқий жиҳатдан қайта тарбияланишимни истайсанми? Ахир, бир вақтлар ўзинг: «Инсон ўз ҳаётида ҳеч қачон икки марта руҳан шаклланиши мумкин эмас», демаганмидинг?

Ҳамид ҳамсуҳбатининг кўзлари чақнаб кетганини кўрди. Энди Саиднинг товуши кескинроқ жарангларди.

— Йўқ, мен бундай бўлишни истамайман,— деди у.— Яна ўзингни аяч аҳволини эсидан чиқарган одамдай тутасан-а. Уйланганингни эсингдан чиқариб, бўйдоқман деб ўзингни ўзинг алдашга ҳаракат қиласан. Энди бундай хом хаёллардан қутулиш пайти келди.

— О-ҳо!— Ҳамид ҳамсуҳбатида қатъий ишонч пайдо бўлганини сизди. Энди кўрарини кўради.

— Қандай қилиб?

— Баъзи бир одатларингни йўқотишинг керак.

— Сен бунга осон деб ўйлайсанми?

— Бўлмаса нега уйланасан?— сўради Саид жиддий.

— Мени ўз ихтиёри билан уйланди деб ўйлайсанми?

— Бўлмаса ким уйлантирди сени?— деди Саид юзида ғалати ифода ўйнаб.

— Билмайман. Бир куни кўзимни мундоқ очсам, уйланиб қолибман.

Ҳамид Саиднинг юзида ҳайрат аломатларини кўрди.

— Қўйсанг-чи. Сен масалага жиддий қарамаяпсан.

— Гапимга ишон, Саид. Сен одамларнинг уйланадиган бўлиб туғилишини эшитмаганмисан?

Ҳамид топган ҳийласига, уйланиш масаласини тажрибасизлар олдида сирга айлантириб юборганига ўзига қойил қолди.

— Йўқ, мен одамлар фақат бўйдоқ бўлиб туғилади деб эшитганман,— деди Саид.

— Ҳақиқий бахтиёр одам ўшалар, оналари уларни ҳур қилиб туққан.

— Ҳали сен ўзингни қул деб ҳисоблайсанми? Кечалари соат ўн иккигача уйга келмай, кўча-кўйда дайдиб юрасану яна ўзингни қул деб ҳисоблайсанми?

Саиднинг ҳаддан ташқари қизишиб кетишидан ажабланган Ҳамид унга узоқ қараб қолди, сўнг самимий равишда:

— Қаерданам бу ғалвани кўтариб келдинг, Саид?— деди,— ўн йилча бўлдики, ўзим бек, ўзим хон бўлиб яшайпган эдим. Бутун ҳаётим сирли эди, уни ўзимнинг шахсий мулким деб билар эдим. Дўстларимдан бирортаси менинг бола-чақали эканимни билмасди. Сен бошимга битган бало бўлдинг-ку. Тўсатдан шу хабарни топдингу унутай деган нарсаларни қайта эсимга солдинг.

— Сафсатабозлик қилма. Қандай қилиб инсон уйланганини эсидан чиқара олади?

— Тақдим этилган ҳадяни эсидан чиқаргандай гапда. Ундан кейин нимага энди сени ўз шахсий ҳаётим сирлари билан таништиришим керак экан?

— Чунки сен ундан хижолатдасан.

— Йўқ, бу менинг шахсий ҳаётим. Унга ўзгаларнинг нима дахли бор? Нега энди мен бошқаларга ўз ҳаётим ҳақида гапириб беришим керак экан?

— Чунки виждонинг ҳаётинг олдида уятли. Хотининг, бола-чақанг хароба уйда оч-яланғоч яшашини одамлар билиб қолишидан андиша қиласан.

Ҳамид ўрта ва кўрсаткич бармоқларини жуфтлаб стол четига тақ этиб урди ва икки лунжини шишириб оғир хўрсинди.

— Бўлди. Бошқа қаҳвахонага борайлик.

— Мен идорага бораман.

— Мен билан юра қол.

— Аризаларни кўришим керак. Одамлар...

— Одамлар... Қачон кўрсанг, одамлар деганинг деган... Қачондан бери сен уларнинг ҳомийси бўлиб қолдинг?

— Улар билан қачон ва қандай боғланиб қолганимни ўзим ҳам билмайман.

— Худди мен қандай ва қачон уйланиб қолганимни билмагандай, шундайми?

— Сен ваҳимачи бўлиб қолибсан.

— Сен мусибат деб билган нарса анчайин бир ваҳима. Инсон уйланадиган бўлиб туғилса, бу чинакам мусибат эмасми? Бу — устида юки билан туғилган эшакка ўхшамайди? Гапнинг маъзига тушуняпсанми?

— Йўқ, бунақа нарсаларга кўпда фаҳмим етмайди.

— Менинг гапимни тушунмасанг, минг афсус. Мен мазлумман, Саид. Мен қурбонман.

Саид унинг сўзларидан қаноат ҳосил қилмади, ўрнидан тураркан, бетлари қотиб, ҳайкалдай бўлиб қолганди.

— Ҳар ҳолда сен билан суҳбатим кутган натижамни бермади,— деди у.

— Майли, бошқа пайтда яна яхшилаб суҳбатлашармиз.

Шундай деди-да, чиқиб кетди.

У девор ортида ғойиб бўлгандан кейин Ҳамид ўзига деди:

— Мана, тагин ёлғиз қолдим. Лаънати ёлғизлик. Қани энди сен бирорта ваҳший суратга кирсангу, ҳузур қилиб тумшуғингдан отиб ташласам. Одамлар назарида башарият гуноҳини ювувчи бир авлиё бўлиб олармидим ўшанда.

Шуларни ўйлаб у «Ёсин» қаҳвахонасидан чиқиб, кўшни казинога кирди.

БИРИНЧИ НИДО

Уйга ботган Саид ғижимланган ўрнида ётган «Бовари хоним» китобига ғамгин тикилди. Бугун Бовари хоним оғу ютиб ўзини ўзи ҳалок қилди. Эри Шарль эса унинг жасади ёнида тиз букиб қўлларини илтижо билан чўзганча қолаверди. Бовари хоним эри билан саккиз йил турмуш қурди. Ушалмаган орзу-ҳаваслар унинг қалбини тилка-пора қилди. Уқиган китобларидан сеҳрланган, бу ифлос оламда ўз ўрнини қидириб тополмаган бу хаёлпараст жувон оламдан жуда эрта кўз юмди. «Бу ўлим билан Флобер нима демоқчи бўляпти?»— ўзига-ўзи савол берди Саид. У чуқур фикрга толди, лекин қанча ўйламасин бунинг тагига етолмади. Охири: «Балки Флобер битта Эмма Боварини назарда тутмагандир. У ичган оғу ўлим олиб келганидай Эмма каби нозиктабиат, ақлли одамлар бу дунёда ахир бир балога гирифтёр бўлади, демоқчидир», деган фикрлар билан ўзига тасалли берди.

— Саид каравотида яхшироқ жойлашиб олди-да, яна хаёл суришда давом этди: «Ахир ўзимиз ҳам баъзи жиҳатларимиз билан Эммага ўхшаб кетмаймизми? У ҳаётга нуқул орзу-хаёл кўзгуси билан қарарди, қийинчиликлар-

ни бартараф қилиш ўрнига, енгил ўйлаб, ўзини Родольф кучоғига отарди. Бизлар ҳам Эмма сингари бўлар-бўлмасга ўзимизни май оғушига отиб, дунё ташвишларини сархушлик билан четлаб ўтмоқчи бўламиз, қалб жароҳатларини даволамоқчи бўламиз. Жароҳатлар эса кундан-кун фасод боғлаб кучаяди». Шу чоғ берк эшик ортидан:

— Ҳой, Саид, бугун овқатга чиқасанми, йўқми?— деган овоз эшитилди. Саид индамади. Шу пайтда унинг ичини ит таталар, иштаҳаси бўғиқ эди. У ўз фикрининг тагига етмоқчи эди: «Флобернинг қаҳрамонлари ҳақиқий ер одамлари, ҳатто китобнинг муқаддимасида улар ҳақиқатан ҳам дунёда яшаб ўтганлигига ишора бор. Улар ёзувчининг ўз дўстлари, таниш-билишлари бўлишган. Романни ўшаларнинг ҳаётидан олиб ёзган».

— Мен бозорга кетдим,— яна овоз келди ташқаридан, аммо Саид ҳамон хаёл сурарди:—«Ахир бир қисса ёки ҳикоя ёзиш учун санъаткорона идрок керак. Санъат сирлари қанчалик чуқур эгалланса, ҳаётни ҳам шунчалик миридан-сиригача билиш талаб қилинади. Хулласи калом, тилнинг заргари бўлиш керак. Булар ҳаммаси истеъдодга боғлиқ. Қани шундай истеъдод, Саид? Уни қаердан сотиб олса бўлади?»

Қани энди у истеъдодлими, йўқми — ҳозироқ аниқлашнинг имконияти бўлса. Гарчи натижаси кўнгилсиз бўлса-да, ҳар ҳолда анча азоб-уқубатдан бирақайиға қутулган бўларди. Ахир одамлар ёппасига ёзувчи, ёинки олмос истеъдод эгалари бўлавермайди-ку.

Шунга қарамай, кўнгли тўқ бўлиб яшайвереди. Бордию, ўзим одамларнинг қайси тоифасига мансуб эканлигимни билсайдим, ўша тоифага хос йўсинда иш тутиб, ҳеч бир ташвишсиз, ҳузур-ҳаловатда яшайверган бўлармидим. Минг афсуски, мен ўзимнинг кимлигимни билмайман».

Яна ойисининг овози эшитилди:

— Саид, тезроқ чиқ, кабобинг совиб қолади, сенга хат ҳам келибди.

— Ҳозир, ойи.

Эшик ортидан келаётган товушлар Саиднинг хаёлини чалғитиб юборди. У оёқларини каравотдан тушириб, «Бовари хоним» китоби билан катта луғатни қизил стол устига қўйди-да, бориб эшикни очди. Ҳали ўчирилмаган кучли лампа нуридан қамашган кўзларини чирт юмиб олди. Кўзини очганда кўча эшиги олдида хурмо дарах-

ти баргидан тўқилган саватчасини кўтарган онаси кўринди.

— Мен бозорга кетяпман. Овқатингни иситгани оловга қўйиб қўйганман. Хат ноннинг устида.

— Қаёққа шошасиз, ойи? Келинг, бирпас гаплашиб ўтирайлик.

— Болам, китобдан бошингни кўтармайсан-ку. Шохинг чиқармиди шунча ўқиганинг билан. Китоб деганда ўз онангни ҳам унутиб юборасан,— деди-да, онаси чиқиб кетди.

Саид ўчоқ ёнига бориб, ерга ўтирди. Шунда кўзи бир парча кераксиз қоғоздай ўчоқ ёнида ётган хатга тушди. Гижимланган конверт сарғайиб, титилиб кетган, устида на марка, на адрес ва на исм бор эди. Саид ҳайрон бўлиб, хатнинг у ёқ-бу ёғини айлантриб кўрди. Хаёлига дарҳол Ҳамиднинг хотини Ҳалима келди. Балки хатларини тўғри уйга юбориш учун Саиднинг адресини суриштириб билиб олгандир? Бирдан-бир хатарсиз йўл шу. Кўнгли тинч бўлади. Балки кеча эр-хотин орасида биронта можаро юз бериб, Ҳалимами, Сатторми — иккаловидан биттаси хатни йўл-йўлакай уйга ташлаб кетгандир.

Саид титраётган бармоқлари билан конвертнинг бир четини йиртди. Ичидаги қорайиб кетган қоғозни очиб қараса, қалам билан майда битилган, жумлалари зичлигидан оқ жойи қолмаган бир мактуб. Хатнинг бошланиш жойини аранг топди.

— «Азизи...»

Саиднинг кўзлари тиниб, сатрлар қалқиб кетди. У ошхонадан ҳовлига чиқди-да, тик туриб ўқишда давом этди:

— «Азизим... Балки менинг хатим сен учун кутилмаган бир ҳодисадир. Менинг бунга ишончим комил. Узоқ йиллик айрилиқдан сўнг келган бу нома эски хотираларни жонлантиради, тўғрироғи, янгилайди, чунки болалик давридаги гўзал хотираларимиз дилимиздан ҳеч қачон ўчмайди. Китоб ўқишга ихлос қўйган вақтимиздаги дастлабки ташвишлар... Эсингдами, «ар-Рисола» деган қўлёзма журнал ҳам чиқаргандик. Ундаги мақолаларни аз-Зайнат ёки ал-Аққод ва Закий Мубораклар эмас, биз ўзимиз ёзардик. Мана. энди сен ёзувчи бўлиб етишдинг. «Ан-Нос» газетасидаги мақолаларинг менга жуда ҳам ёқади. Сенинг ўсганингни, жуда

ҳам ўсганингни кўриб чин қалбимдан қувонаман. Сен энди адабиётни қуруқ, дабдабали сўзлар мажмуаси деб эмас, балки халққа хизмат қилиш учун бир восита деб биласан. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, биринчи кунлари: «Бу ўша бир вақтлари тумтароқ, баландпарвоз услубда у-бу ёзиб юрган Саидми ёки шу исмли бошқа одамми», деб ўзимга ўзим савол берардим. Лекин ойим хатларида бир неча марта сен тўғрингда ёзиб, шубҳаларимни тарқатди. Демак, бизнинг она тупроғимизда ҳам тараққиёт бор, ғунча очяпти. Шу йўлдан боравер, дўстим Саид, сенга яна ҳам юксак чўққиларга чиқишингни тилайман. Шу кунларда нималар ўқияпсан, Саид? Инқилобий китоблардан ҳам ўқиб турибсанми? Шундай китобларни топа оляпсанми? Инқилобий китоблар одамнинг онгини мустаҳкамлайди. Уларни ўқиб, ҳаётингда рўй берган ҳамма воқеа-ҳодисаларга тўғри баҳо бера оласан. Ҳатто безгак шифохонаси мавзуи ҳам кўзингга бутунлай бошқача бўлиб кўринади. Одамларни ит азобига солиб, эзиб, бағрини тилка-пора қилган золим жамиятимиз қонун-қоидаларининг ифлослиги ҳам яққол кўзингга кўринади. Мен сени дурдона асарларнинг қўл-ёзмаси билан таъминлаб туришим мумкин. Сенга Плехановнинг «Жамоат ва адабиёт», Ждановнинг «Фалсафага муқаддима» ва бошқа кўпгина китобларни чиройли қилиб кўчириб беришим мумкин. Бу китобларни сенга онам етказиб берадилар. Шундай арзимас ҳадяни ҳозир Нуқрот ас-Солмон қамоғида ётган, болалик чоғингдаги қадрдон дўстинг номидан қабул қила оласанми?

Эшитишимча, сен газетада хатлар бўлимига мудир экансан. Бу — жуда яхши. Чунки сен ишчилар синфининг фарзандисан, уларнинг ички дунёсини сен чуқурроқ ҳис этасан. Уларнинг арз-додларини газетада босишга тайёрлаётганингда хасислик қилмасдан, икки-уч сатр қўшиб ёзавер. Кейин икки марталаб ўлимга ҳукм этилган биз сиёсий маҳбусларни ҳам эсингдан чиқарма. Улар бизни бу ерга, тошлар орасига қамаб, чириб кетишимизни кутишяпти. Қанийди, безгак шифохонасини бориб кўрганингдак, келиб, бизларни ҳам бир кўриб кетсанг. Бизнинг иродаимизни синдириш ниятида бошимизга қанчалик оғир кунлар солишаётганини, аҳволимиз нақадар аянчли эканлигини ўз кўзинг билан кўрсанг. Ҳай-ҳот! Аммо биз ўз халқимизнинг содиқ фарзандларимиз, халқимизнинг бахти учун жонимизни тикканмиз. Биз-

нинг арз-додларимизга ҳам қулоқ солиб тур, Саид. Майли, кўп вақтингни олмай, қоғоз ҳам тугаб қолди. Ишонманки, бу хат ўзаро ёзишмаларимизга дебоча бўлади. Нима керак бўлса ойимга айтарсан».

Хат имзосиз эди. Дарвоқе, имзога нима ҳожат бор? Шундоқ ҳам ҳамма нарса ойдаи равшан. Хатдаги ҳар бир сўзи дилдан чиқариб айтилган гапдай ҳароратли. Ўқиганингда худди қулоғинг остида жаранглаётгандай, илиқ нафас юзингга уриб тургандай туюлади. Гапираётган одам қулоғингга шундай яқин тургандек туюладики, гўё унинг лабларининг қимирлаши, тилининг ҳаракатларини сезиб тургандай бўласан.

Хатнинг биринчи мисрасиданоқ муаллифи кимлигини у таниб олди. Бундай хатни Толиб Абдул Мажиддан бошқа ким ёза оларди? Улар чиндан ҳам биргаликда «ар-Рисола» номи билан қўлёзма журнал чиқаришарди. Журнални Саид кўчирарди. Толиб бўлса бош мақола ёзарди, яна бир курсдошлари — у ҳозир Парижда — шарҳлар ёзарди...

Уларнинг суюкли шоири Кумейт эди, чунки унинг ўзига хос услуби ва ғоялари бор эди. Кумейт пок севгига, севги учун жонни фидо қилишга даъват этарди. «Эътиқодсиз инсон — инсон эмас», дерди у. Толиб ўзининг бу хати билан Саид, унинг ёшлик даврини эслатди. Саид чуқур ўйга толди, сўнг қандайдир бир қўрқув билан хатни яна бир марта диққат қилиб ўқиб чиқди. «Толиб мени мақтаб, танлаган йўлимдан қайтмаслигимни талаб қилибди, — ўйларди Саид. — Буни ким хоҳламайди дейсиз? Ҳар хил китоблар юбораман, дебди. Майли, юбораверсин. Шикоятларга бўлса эътиборни яна ҳам кучайтираман, хусусан, қамоқхоналардан келган шикоятларга. Буни қилиш мумкин». Лекин у нимаданир қўрқарди. Сабаби қандайдир ноаниқ қўрқув...

Бундан буён қамоқхоналардан оладиган қўлёзма китоблардан қўрқяптими? Ёки озод одам ва сиёсий маҳбус билан — гарчи у болаликдаги дўсти бўлса ҳам — алоқа боғлашданми? Ҳар қалай бу қўрқув Саид хатни биринчи марта ўқиганида олган лаззатни бирмунча йўқотди. Ҳозир унда мана шу хатга муносиб бир иш қилиш хоҳиши пайдо бўлди. Лекин нима қилса экан? «Бовари хоним» сингари бирор китоб ёзсамикин. Балки буюк бир кашфиёт қилар, янги олам очар, бошқа бир буюк мақсад йўлида ҳаётини хавф-хатарга қўяр...

Толибнинг хати унинг учун чин дўстнинг самимий қўл сиқишидек туюлди. Саид нимадир қилгиси, ўрнидан туриб ҳаракат қилгиси келди. У плита томонга ўгирилиб, товадан озгина кабоб олиб чайнади, кабобнинг тузи баланд бўлиб кетганини сезди. «Кабоб ҳам шунақа шўр бўладими, турган-битгани туз-ку», деб чой қуйиб ичди. Ёдига бундан илгари ҳам бир марта шундай кабоб егани тушди. Ал-Ғазали қабристонини яқинида эди. Саид нима сабаб билан у ерга бориб қолганини эслай олмади. Қабристон жуда катта бўлиб, самолётларнинг учиш майдонига бориб тақаларди. Мозор ёнидан тош кўча ўтарди, бу кўчанинг икки чеккасида тақачилик, темиртерсак дўконлари ва бошқа устaxonалар зич бўлиб жойлашганди. Қабристон дарвозаси ёнида усти очиқ мол бозори бор эди. Қичкина аравачаларда ҳар хил овқатлар, эски-туски кийимлар сотиларди. Сартарошлар бир қатор бўлиб тизилишиб олиб мижозларини бирор яшикками, тўнкарилган челақками ўтқазиб соч олишарди. Уларнинг атрофида пашшалар қора булутдай учиб юрарди. Атрофни ахлат, ҳар хил чиқинди ва одамларнинг кир баданларидан чиқаётган ҳид ва қон ҳиди тўтиб кетганди. Бир оз нарироқда кушхона жойлашган эди. Тор кўчадан бу томонга юрсангиз, кичкина темир йўл станциясига олиб борарди. Станциянинг атрофида зич қурилган пахса уйлар бор эди. Қайси станция эди? Саид бунини эслолмади, чунки у ерда фақат бир мартагина бўлган эди, холос. Саиднинг ёнида қолгани фақат бир нарса: ўша темир йўл станциясига автомобилнинг чуқур излари қолган кўчалар орқали юриб келганди. Ушанда ёз яқинлашиб қолганди, чунки ҳайдалган ер селгиб, анчагина қотиб қолган. Шошилганидан бир неча бор қоқилиб ҳам олганди. Автомобиль қолдирган излар одатда янаги ёнингариликка қадар йўқолмайди. Яна, ёмғир ёққанда бу кўчалар ювилиб, худди дазмоллангандай қайта силлиқ бўлиб қолади.

Саид буларнинг ҳаммасини бир тотли ғам билан эсга оларди. Ҳа, булар ҳаммаси ўтиб кетди. Студент бўлгунгача у аллақандай ўзгача дунёда яшарди. Балки ўспиринлик йиллари шундай кечикиш керакдир. Ушанда у Ҳусайния мактабда таълим оларди. Мактаб директори ўқиш ҳақини ўз вақтида тўлашни талаб қилар, бахтга қарши Саиднинг отаси пул ишлаб топишга қаёққадир кетган бўлиб чиқарди. Саид таълим ҳақини тўлаб

бўлган болалардан уялиб, ҳар куни дарсдан қочиб кетарди. Уқувчилар орасида унга нафрат билан қарайдиганлар ҳам топилиб қоларди, ахир у камбағал ишчи оиладан чиққан бола эди-да! Баъзи ўқитувчилар уларни қувватларди ҳам. Ҳойнаҳой бола ота-онасига шикоят қилса, таълим ҳақини тезроқ тўлашади, деб ўйлашган бўлса аҳтимол.

Отаси бўлса аксига олиб шу кетганича ҳали-вери қайтай демасди. Саид қоқ тушгача беркиниб юрарди, сўнг ҳаммага ўхшаб вақтида уйга қайтар, онаси эса ҳеч нарса пайқамасди.

Саиднинг эсига ўша кезлари ўзи беркиниб ётадиган азиз ва сирли жой тушди. Темир йўл станциясигача борадиган йўл ёқасида бир кўлмак бор эди. Унинг суви сасиб, кўкариб ётарди. Кўлмакнинг нарёғида эса машиналар мозори чўзилганди. Машиналарнинг кўпчилиги эшиксиз, ўриндиқсиз, чироқлари чил-чил синган, моторлари чириб кетганди. Лекин улар ҳамон кимларгадир асқатар — бошпаналик вазифасини ўтарди. Занглаб, бўёқлари кўчиб кетган қанотлари ҳамма ёққа отиб ташланганидан, бу ер худди жанг майдонини эслатарди. У шу ерда беркиниб ётарди. Бу фаройиб, олис кетган ёшлик дунёси ҳозир унга қандайдир азиз кўринди.

УЧИНЧИ НИДО

Бош почтаamt орқасидаги кичкинагина бозорчада ғарибона қаҳвахона бўлиб, унинг ёнида бир вақтлар дўкон бўлгувчи эди. Унда ҳинд бўзи сотиларди. Ҳалигача дўкон бурчакларидан бўзнинг овчи домига илинган йиртқич терисиникидай оғир ҳиди димоққа уриларди. Муҳсин деган бир ориқ киши қаҳвахонанинг хўжайини эди. У бўғма ҳамда чамазак касалликларидан азоб чекарди. Унинг кўримсиз ва нохуш ҳид анқиб турган қаҳвахонасида эшикларни ланг очиб қўйиб, остонага яқинроқ жойни ташлаганда ҳам ҳеч ким ўн минутдан ортиқ ўтиролмасди.

Қаҳвахона қаршисида уй жиҳозлари кўргазмаси турар, унинг хўжайини бир машҳур хотинбоз киши бўлиб, бозорнинг нариги чеккасидаги дўкони билан қаҳвахона орасида бўзчининг моқисидай қатнагани қатнаган эди. Доим икки кўзи йигирма яшар келинчакларда, ўзига улар орасидан хуштор қидирарди. Негадир у ҳозир кў-

ринмасди. Шарифнинг бекорчиликдан юраги сиқиларди. Зерикиш худди илондай томоғидан бўғар, ҳозир ҳам арзон шароб ичиб олган эски майпарастдай ҳаяжонланиб борарди. Шариф Муҳсинга қараб бош силкитди, у эса томоқ қириб, шошиб хона бурчагига тупураркан, алиқ олди, кейин Шарифни ичкарига таклиф қилди.

— Йўқ, ташаккур,— деди Шариф кўнмай,— мен шу ерда ўтира қоламан.

Бугун қаҳвахона ёнига чиройли диван қўйилган, устига яшил барқут тортилганди. Диван ёнларидан осилиб турган ҳошиялар офтобда ял-ял ёнарди. Шариф сўрига бамайлихотир ўтириб теваракка қаради.

— Жигарли булама сотувчи кимса бўлғувчи эди?

— Онаси вафот этган эди. Жанозасига Нажафга кетди.

— Об-бо шоввоз-эй! Қандайдир арзимаган булама сотиб, шунчалик бойиб кетибдимики, ўз марҳумларини шу ердаги Шайх Маъруф қабристонига кўмиб қўя қолмай, Нажафи шарифга олиб кетибди-да.

— Одамларда пул кўп, фақат сенинг чўнтақларинггина қуруқ — Шариф қўлида чойи бор стаканни айлантириб кўриш баҳонасида бу аччиқ сўзларни ичига ютиб қўя қолди. Чойдан бир хўплаб, тилини куйдириб ҳам олди. Баданидан тер чиқиб, бирдан бўшашиб кетганини сизди. Овқатни кам еганиданмикан бу? «Жуда жон роҳати экан»,— ўйларди Шариф диваннинг юмшоқ белига суяниб. Бахти кулганларга маза-да, уйлари, мана бунақа жиҳозлари ҳам бор! Қизиқ, мана бу чиройли диван кимга насиб қиларкин-а? Янги уйланганларгами? Балки бирор темир-терсак дўконининг хўжайинига насиб этар, балки калла-почафурушга?! Ёки тақдир уни бирор кўзи заиф калтабин амалдорга тортиқ қилар! Гайриқонуний фоҳишахона ўйинчисига ёки бўйи етган етти қизнинг онасига насиб этса ҳам аҳтимол. Ким билади?

Муҳсиннинг шу қаҳвахонасига қатнай бошлаганидан бери қанча юмшоқ, оромбахш диван ва сўриларда ўтириб чой ичганларини эслади у. Ҳозиргача қанчаси сотилиб кетди. Барчаси ранг-баранг, барчаси бир-бирдан яхши жиҳозлар... Ҳозир улар қаерларда турибдийкин? Кимларнинг уйида? Эҳтимол, шу дамда оромбахш диванларнинг бирида бир гўзал енгил тунги кўйлақда ўз хушторини ўйлаб хаёл сураётгандир? Бошқасида эса, алданган эр асаби қўзиб, кетма-кет сигарет чекаётгандир?

Балки худди шундай диванда бахтли одамлар севги лаззатини суришаётгандир?.. Уларнинг ҳеч бири ўзларидан аввал бу роҳатбахш диванларда ҳаётда кўп адашган мендек буюк бир шоир ўтирганлигини хаёлига ҳам келтирмаса керак. Нозик бадани барқут жилдга ясланиб турган бир ёш хаёлпараст қиз ўз дивани ҳидига бир вақтлар аллақандай ёт бир япасқи эркак баданининг ҳиди ҳам қўшилганини қаёқдан билсин. Ўз хаёлидан ўзи завқланиб кетган Шариф диванда ўзининг изини абадул-абадга қолдириш учун бутун оғирлиги билан чўкди. Аммо шу заҳотиёқ унинг бошига бошқа бир фикр найзасини санчди. Чойни охиригача ичиб, стаканни бир четга сурди-да, Муҳсинни чақирди.

— Иш бўлмаса, менга яримта кабоб буюргин?!

Муҳсин овози борича кабобпазга бақирди: «Ҳой, яримта кабоб!» Шу заҳотиёқ кабоб кўтарган бола пайдо бўлди, у югуриб келиб кабобни Шарифнинг олдига, столга қўйди. Шариф енгини шимариб, хўракка чанг солди. Ҳали бир бўлак гўшти чайнаб улгурмаган ҳам эдики, унинг қаршисида барзангидай жасадини лапанглатиб жиҳозлар дўконининг хўжайини пайдо бўлди. Унинг жингалак соқолли семиз юзида яхшилик ифодаси сезилмасди.

— Мен бу ерда ошхона очганимча йўқ,— жаҳл билан деди у.

— Мен зумда бўламан! Бир оз нафасимни ростлаб олай дегандим. Илтимос, тинч қўйинг!

— Йўқ, биродар, дарров туёғингни шиқиллат-чи. Барқутга ёғ томса нима бўлади?— деди у худди Шарифнинг мақсадини сезиб тургандай. Шарифнинг орзуси чиппакка чиқди. Бозор тимлари қоронғилигида ғира-шира кўришиб турган бир парча доғ Шарифдан бир нишона бўлиб қоларди-да! Кейинчалик эса бу нишона кимнингдир уйига кирар, уйнинг гўзал бекаси диққатини тортарди. Ким билади дейсиз, балки бу нарса Шарифдан бир тумордек уйга табарруклик киритармиди?!

— Умид қиламанки, менинг жиҳозларимга бошқа ўтирмассиз? Уни бузиб қўйишингиз мумкин!

Шариф қаттиқ сўкинди, хайриятки бунни Муҳсиндан бўлак ҳеч ким эшитмади. Шариф совиб бораётган кабобни еб, оғзини артди-да, жўнаб қолди. Шу кунларда бозор рутубат ва чиринди ҳидига тўлганди. Бозор худди шу тобда бир қора трубани эслатар, унинг тимлари

тепасидаги тирқишларидан тушиб турган қуёш патилалари осмондаги оқ булут патларини эслатарди.

Шариф кенг, қуёш нурига кўмилган майдонга чиқди. Почтамт олдида иккита машина турар эди, улардан қоп-қоп хатларни туширишарди. Тош йўлда бир неча дағал қоплар бетартиб сочилиб ётибди. Ёшликка хос қизиқувчанлик билан Шариф қопларга яқинлашди ва уларни кўздан кечира бошлади. Бу хатлар қаердан келган, одатдагидай савол бера бошлади у ўзига ўзи. Узоқ ўлкаларданми ё яқингинадан — Ироқнинг жанубий шаҳарлариданми? Уларни ким ёзган? Севиб қолган йигитими ё алданган қизми? Ё ажойиб поэмасини чоп этолмай, газетага шикоят қилувчи омадсиз шоирми? Газетхонлардан ҳар куни кўплаб келиб, Саид таҳриридан ўтадиган ҳалиги хатлар йўқмикан бунда? Анов куни отасидан олганга ўхшаб ота-оналарнинг кўз ёшига беланган мактублар бўлса-чи.

«Биз жуда хавотирдамиз, онанг кечалари мижжа қоқмай чиқади...»

«Ғалати одамлар! — яна ўйлади Шариф. — Хатларда қанчадан-қанча муаммолар, қанчадан-қанча қайғу-аламлар бўлади. Ёш одамга-ку бу нарсалар ортиқча, бачкана кўринади. Одамзоднинг ҳасратлари шу қадар кўпки, уларнинг саноғи осмондаги юлдузлару дарёдаги қумларча. Ҳар бир одамнинг ўзига яраша қувончи ва алами бўлади. Буларнинг барига яратганнинг ўзи раҳнамо. Парвардигор ҳамма нарсани яратиб қўйибди: табиатни, одамларни, ҳайвонларни, фаришталарни, иблисларни, доно ва бефаҳмларни, чиройли ва бадбашараларни, чумоли ва филларни — ҳаммани яратиб, ҳаёт деган ёввойи боққа қўйиб юборган. У яратган ҳар бир мавжудотнинг тақдири пешанасига ёзилиб қўйилган ва ундан ҳеч қарерга қочиб қутулолмайди. Аммо шоирлар, пайғамбарлар, мутафаккирлар ҳаёт йўлида бемулоҳаза тентирашни истамайдилар, улар бир майдонни текислаб, ортиқча ўтларини юлиб олиб ташлаб, гуллар экиб, безатмоқчи — боғ қилмоқчи бўлишади. Боғ бўлса ҳамма вақт тарвақайлаб кетади ва довлорак одамларни қоронғи ва тор сўқмоқларга суриб чиқаради.

Шариф шу аснода кўпдан бери бирорта ҳам қасида ёзмаганини эслади. Қанча вақтни бекор кетказди. Оқ сарой орқасида яшайдиган ўша ҳурлиқо деб, бошпана қидириб, овқат дардида тентираб ва айниқса сочи тўки-

либ, тақир бўлмасдан уйланмоқчи бўлган анови тентак Иброҳим деб қанча вақтини йўқотди. Дарвоқе, худди мана шу ҳақда қасида ёзиб қўя қолса бўлмайдими? Худди шу ҳақда, бекорга кетган вақти ҳақида ёзади.

Шариф алламаҳалгача хаёл оғушида кезаркан, шаҳар бошқармасига етганда ўзига келди. Кўзларига ҳеч нарса кўринмас, ихтиёрсиз қадам ташларди. Бундай ҳолда машина уриб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. «Менинг ажалим фожиа қўлида эканлигини биламан,— бепарво ва ғамгин ўйларди Шариф.— Улим бехосдан келиб зарба беради. Менинг ҳаёт ипим жуда ингичка ва тез вақтда ўйларим оғирлигидан узилиб кетади!» Улим руҳи ундан икки қадам нарида келаётганини сезиб, тезда кўчани кесиб ўтди. Мана, ҳозир бу кўчадан машина ўқдай учиб келиб уни янчиб ўтади. Шу атрофда жойлашган қаҳвахонага кириб, жон сақламоқ мақсадида, одимини тезлатди. Лекин Мутанаббий кўчасининг охиридаги қаҳвахона эшигидан отилиб кириб, ортига қайрилиб қараркан, ўлим шарпасини эмас, ўз отасини кўрди!

— Салом! Қайдан келиб қолдингиз?— сўради Шариф.

— Сени қидиравериб йўлимдан адашдим,— деди чол.

Шариф устма-уст саволлар бера бошлади:

— Қачон келдингиз? Нега келдингиз? Бу ерда қанча вақт бўласиз? Қаерда қўндингиз?

Саволлар беришга берди-ю, отасининг жавобларига Шариф қулоқ солиб ўтирмади. Улар қаҳвахонанинг узоқ бурчагидаги бир ҳовуз ёнига бориб ўтиришди. Официант келмасдан, Шариф отасидан сўради:

— Қорнингиз очми?

— Тушгача чндашим мумкин.

— Онам қалайлар?— қизиқди Шариф.

— Ёмон эмас, фақат бели оғрияпти. Тишлари олдингидай эмас, юрагининг мазаси йўқ.

— Қарилик,— деди Шариф.

— Албатта, қариб қолди. Бир ўғли сен бўлсанг, бўйинг ўсиб, теракдек бўлибди.

Отаси ундан кўз узмас, ҳатто ўчакишиб қарагандай туюларди. Кўзи кўзига тушишидан қўрққан Шариф атрофга аланглади.

— Хўш, Баъқуба қалай?— сўради.

— Уша, ўша.

— Содиқ афандининг уйи қулаб тушгандир?
— Шаҳрабонга кўчиб ўтишди.
Шариф ўйланиб қолди.
— Саид Аҳмад қалай? Бир кунда дўконини неча бор беркитади?

Отаси яйраб кулди.

Уларнинг маҳалласидаги Саид Аҳмад аттор юракбуруғи касалига чалинган. Харидор сийраклашдим, дўконини беркитарди-да, ҳожатга югурарди.

— Хўш, бизнинг Баъқубада қандай ўзгаришлар бор?

— Ҳеч қандай.

— Ахир...

— Етар! Бўлади, болам. Саволларинг жонимга тегди. Энди сўраш навбати менга.

— Мени ишим ўша-ўша,— Шариф олдини олмоқчи бўлди.

— Йўқ, унақаси кетмайди. Қани айт-чи, қандай турибсан? Қаерда турибсан?

— Мен редакция томида турибман, изланишдаман..

— Нимани, ишними? Сен ҳали ишламайсанми?

— Йўқ.

— Балки, Баъқубага қайтсанг яхши бўлармиди?

— У ерда нима ҳам қилардим?

— Вокзалда ишлардинг. Ясир сени ишга олишга рози.

— Йўғ-е! Уззукун хатга тикилиб, қўлимни сиёҳга булғаламайман.

— У ерда аллақачон кўтарилиб кетардинг. Ҳар куни Бағдодга келиб кетишинг мумкин.

Шариф бошини силкиди. Отаси уни ҳеч тушунолмайдиги-тушунолмайдиги-да!

— Сизга ўхшаб полициячи бўлишимни истайсизми?

— Йўқ, асло, йўқ. Биламанки сен ақлий меҳнат билан шуғулланувчи одамлардансан. Аммо ишни хаёлингга ҳам келтирмай қўя қол. Афсуски, бунинг фойдаси йўқ.

— Бир оз сабр қилинг, ишим ўнгланиб кетади.

— Қачонгача? Улгунимчами?

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Полицияда неча йилдан бери хизмат қиласиз?

— Унинчи йилга кетяпти.

— Қачон сержант бўлдингиз?

— Уч йил бурун.

— Бошқача қилиб айтганда, етти йил бежирим хизматдан сўнг, шундайми? Уғлингиз эса, инқилобчи-шоир! У ўзига учраган биринчи пазанда маслаҳати билан истаган таомни тайёрлаб, хўранданинг киссасини қоқувчи ошпаз эмас. Уғлингиз шоир-новатор.

— Лекин кимга қаршисан? Ҳукуматга қаршимисан? Ундай бўлса мени бу ишга аралаштирма!

— Мен бутун бир авлодга қарши чиққанман.

— «Бутун бир авлод» деганинг нимаси? Мабодо министрларни назарда тутмаяпсанми?— сўради ота.

— Мен қарши чиқаётган авлод,— деди Шариф қўли билан аллақандай мавҳум бир нарсани ифодалаб,— ҳаётдан қолиб кетган, эски тушунчалар билан фикр юритадиган, шеърятда эса фақат бемаъни шухратга сазовор бўлишни яхши кўрадиган одамлар тоифаси.

— Демак, сен пештоқ устунларини сузмоқчи бўлибсан-да. Бироқ билиб қўйгинки, сендан олдин ҳам нодонлар ўтган ва улар ҳам шу устунчаларни сузмоқчи бўлиб пешаналарини ёришган.

— Э, дада! Сиз билан тинчликча гаплашишнинг ҳеч иложи йўқ-да.

Шариф хуноб бўлиб тескари ўгирилди-да, официантдан бир графин сув сўради.

Орага оғир сукунат чўкди.

Шариф бошини қуйи солиб ўтираркан, қулоғига отасининг маънос товуши чалинди:

— Мен эса, ўғлим аллақачон ишга жойлашиб олган, деб юрибман-а.

— Сизнинг ўғлингиз юз йилдан кейин ҳам ишга жойлашолмайди.

— Онанг, ўғлим бойиб кетган, деб юрибди. Сендан сочига бўёқ билан ёпишқоқ малҳам олиб беришингни сўраган эди. Ҳали ҳам бели оғрийди бечоранинг.

БЕШИНЧИ НИДО

Иброҳим Ҳайдархона маҳалласидаги тор кўча бошида ўтириб Рашид кўчасини кузатарди. Рўпарасидан машиналар тизими у ёқдан-бу ёққа физиллаб ўтиб турар, уларнинг қаттиқ сигналлари овози ҳавони тўлдирганди. Қаёққадир шошиб кетаётган одамлар шарпаси машиналардан чиққан тутун орасида кўринмай кетарди. Тош-

қин бўлиб ўтганига мана бугун учинчи кун. Уйқусиз кечган тунлар асари йўловчиларнинг чеҳрасида яққол сезиларди, уларнинг шишиб қизарган кўзлари худди бир жуфт олмос тошдай йилтирарди. «Заҳовий» қаҳвахонаси ёнидан усти одамга лиқ тўла юк машиналари карвони ўтди. Ҳамманинг нигоҳи ўша томонга қадалган, Иброҳим ҳам ўша машиналар ортидан қараб турибди. Кимдир йўлакдан уларга қичқирди:

— Умидимиз фақат сизларда, ҳой йигитлар!— Юк машиналарининг қаёққа кетаётганини Иброҳим ҳам жуда яхши билади, сўнгги икки кундан бери шу томонга жуда кўп нарса юборилмоқда. Бош ва елкаларида арзимаган ашқол-дашқолларини кўтариб олган одамлар бир-бирини уриб-суриб, йўлакни тўлдириб боришар, худди бостириб келаётган душмандан жон сақлаб қолмоқчидай шошишарди. Кўпчилиги яланг оёқ, қора кийимга бурканиб олган. Озғин ва сўлғин чеҳралар, қоқшол бўлгандек озғин таналар — булар ҳаммаси уруш йилларидаги ҳоли аянч муҳожирларни эслатар, гўё бу даф қилиб бўлмайдиган бир офатдай туюларди. Биргина шу қашшоқлик оломонининг шаҳарга кириб келишининг ўзиёқ қиёмат қойим яқинлашгандай, одамларни қаттиқ ваҳимага сола бошлаган, турли олди-қочди гаплар оғиздан оғизга ўтиб, одамларда ғулғула қўзғалганди. Кўплар бўлса кўчаларга ёпирилиб, шаҳарга бостириб келган ўша шафқатсиз, ёвуз офатни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўларди. Дарё тошиб қирғоғидан чиқиб кетишини кўриш учун ҳамма ёппасига ўша томонга йўл олганди. Иброҳим ҳам идорадан аввал ўша ёққа боришга қарор қилди. Полиция бошқармаси ёнидаёқ рутубат ҳиди димоғига урди ва қоп ортилган анча машиналарга кўзи тушди.

Редакцияга кета туриб Абдулҳолиқ ҳам йўлда ўша юк машиналарни кўрди. «Ростдан ҳам улар тўғонга йўл олишяпти», ўйлади у.

* *
*

Ҳозир одамлар белкуракларини машинага ортиб кетишади, мен бўлсам худди тош ҳужрада ўтиргандай идорада ўтираман. Мен ҳам тўғонга борсам биров бир нима дейдими? Олдин Саидга бир телефон қилиб, юр, деб

кўрай-чи. Ахир унинг пири Максим Горький Волга кемасозлигида ҳаммол бўлиб ишламаганмиди? Биз ҳам жонажон Бағдодимизни қутқариш учун бир-икки қоп қум ташисак осмон узилиб ерга тушадими.

Абдулхолиқнинг фикрича, бошга тушган офат ҳамма-ни олижаноб қилиб юборди. Жиддий чеҳраларда фидоийлик ифодалари, эгниларида оддий, дағал кийим. Бунинг учун раҳмат сенга, офат! Одамзоднинг қудратини синаш учун бундан яхши усул бўлмаса керак. Балки, бу анчадан бери ғафлатда ётган халқнинг жисмоний ва маънавий қайта уйғонишидир? Худди жирканч ўтмишни боғлаб турган арқон узила бошлагандай, Абдулхолиқ ўзини аллақандай ширакайф ҳис қиларди. Қадамлари шахдам, ҳар бир одими ғоят қатъий эди. Дарҳақиқат ўша ижтимоий тегирмондан чиқадиган сафсаталарни басталашдан кўра, ҳозир ватанига кўпроқ фойда келтиргани яхши эмасми? Шуларни ўйлаб у ичиндан хурсанд бўларди. Унинг кўнглида ягона мақсад пайдо бўлганди. У энди ҳамма билан барабар, астойдил меҳнат қилади. Фақат Саидга бир телефон қилса, бас.

* *
*

Редакцияда телефон жиринглади. Шариф телефон овозини эшитса ҳам, пастга тушишга эринди. Тезроқ қоровул Маҳмуд кела қолса-ю, бир чеким тамаки олиб, ҳузур қилиб тортса. Қирғоқдан зах ва қўланса ҳид олиб келган салқин шабада юпқа кўрпасидан ўтиб баданни увуштирарди. Бу ҳид эрта тундаёқ иблис чангалидай бутун борлиқни тутиб кетяпти. Шариф тонг қоронғусида ўрнида ястаниб қирғоқдан тошиб чиқаётган дарёга кўз ташлади. Юқоридан қараганда сув заҳарли илон сингари бинога жуда яқин келиб қолгандай туюларди. Тонг отиб, апил-тапил ўрнидан турди-да, юпқа кўрпасига ўралиб дарёни кўриш ниятида ташқарига чиқди. Бугун тушида ал-Боб ал-Муаззам дарё бўлиб қолган эмиш, ўзи эса унда қайиқда сузиб кетаётган эмиш. Қайиқчаси бир вақтнинг ўзида ҳам гандолага, ҳам шадуфга¹ ўхшармиш. Иттифоқо автобус бекатидан майин овоз эшитилибди. Қимдир уни чақирар экан. Угирилиб қараса, оқ са-

¹ Қудуқдан сув тортишда ишлатиладиган маҳсус идиш.

рой орқасида турадиган париси. У қўл силтаб, қайиқчага ўтқазиб ол, деб ишора қилди. Шариф қанча ҳаракат қилмасин, эшкак эшишнинг уддасидан яхши чиқолмасди. Бир амаллаб қайиқни йўлакка яқин олиб борди-да, қизга қўлини узатди. Бироқ қиз тескари ўгирилиб олди. Тушида қиз нима деганини англай олмади, фақат қалтираб турган бармоғи билан қайиқнинг бош томониغا ишора қиларди. У ўгирилиб қаради-ю, ҳайратдан турган жойида қотиб қолди: у ерда Сабрия ўтирарди. Қаердан пайдо бўлди у! Шариф ажабланиб қичқириб юборди, Сабрия қаддини ростлаб ўрнидан турди, юзи қизариб, кўзлари олайиб кетди. Қайиқ бўлса, ҳамон тўлқинда чайқалиб турарди. Шу тоб Сабрия балиқча айланди-ю, сувга шўнғиди. Шариф кўрқиб уйғонди. Кўрган ёмон тушни хаёлидан узоқлаштиришга ҳаракат қилиб, тонг отгунча ухлолмай ётди. Кейин полда ётган сигарета пачкасини қўли билан пайпаслаб топди ва ичида қолган битта сигаретни олиб чека бошлади. У сигаретани қўлини куйдиргунча, охиригача чекди. Ниҳоят, Шарқ осмонини ёритиб қуёш кўринди. Жанжалкаш бева қўшинининг деворидан ўзини нарироқ тутиб, дарёдан кўпроқ баҳра олмоқ ниятида тош тўсиқ устига чиқиб олди. Учи балиқ бошига ўхшаган чўян ромлар тунда тушига кирган Сабрияни эслатаркан, Шариф ўзича ўйлади: «Менинг тушларим башоратли тушлар, улар ҳамиша ўнгидан келади! Бугун ал-Боб ал-Муаззамга борсам, албатта севгилимни учратаман, у автобус бекатида мени интизорлик билан кутиб турган бўлади».

У йўлга отланмоқчи ҳам эдики, бирдан шимида катта ёғ доғи борлиги эсига тушди. Кўрпага ўралган ҳолатда водопровод ёнига бориб шимини ювди, кейин қайтиб томга кўтарилди-да, қурисин учун шимини дорга осиб қўйди. Яна редакциядан телефон овози эшитилди. Шарифнинг жаҳли чиқди. «Ёрилиб кетсанглар ҳам пастга тушмайман», кўнглидан ўтказди у. Шу вақт бино ичидаги йўлқадан келаётган Иброҳимга кўзи тушди.

— Ҳой, сигаретинг борми?— юқоридан қандайдир овоз келарди.

Иброҳим бошини кўтариб тепага қаради. Томда қора кўрпага ўралган, жунли қўллари билан панжарага суяниб Шариф турарди.

— Бор! Лекин нечун менинг дўстим бундай аҳволда сандироқлаб юрибди? Ахир бу ер уй эмас, редакция-ку!

— Ундай бўлса бу ерга чиқ. Баъзи сабабларга кўра мен пастга тушолмайман!

— Хўп, ҳозир чиқаман.

Телефон яна жириглаб қолди. Иброҳим шошиб трубкани олди: Абдулхолиқ Саидни сўрарди.

— Ҳозир аэродромда бўлса керак!

Абдулхолиқ сўқинишга улгурмай Иброҳим илова қилди:

— Америкаликлар уни тошқинда қолган Бағдодни осмони заминдан томоша қилгани таклиф қилишган.— Бунга жавобан барибир трубкадан сўқинган овоз эшитилди. Иброҳим тушунтира кетди:

— Ташвишланма! Тўрт рақамли¹ банд шартларига кўра таклиф қилишган. Хуллас, соғ-саломат қайтиб келса, сенинг гапларингни унга етказаман.

— Қандай тарбиясиз каллаи саҳардан безовта қилаётибди?— сўради Шариф томга чиқиб келган Иброҳимдан.— Абдулхолиқ Саид билан бирга тошқин билан олишгани жўнамоқчи экан. Сен-чи, бормайсанми?

— Сув Оқ саройга яқинлашмасдан ўриндан жилиш йўқ.

Бу жавоб нимани англатишини ўзича тушунган Иброҳим кўшиб қўйди:

— Бироқ анови артистканг Абу Нувос кўчасида яшайди-ку!

— У ерга жисмим интилади, кўнглим эса...— Шариф, гўё ота-онасининг жасади ором топган муқаддас дарёга ишора қилган ҳиндудай, қўлини шарқ томонга силтаб қўйди. Чакка томирлари бўртиб, кўзлари чақнади. Кўкрагидаги жунлар соқолдай ташқарига чиқиб турарди. Эрталабки қуёш нурида елкаларидаги гуддалар ва бўйнидаги кирлар яққол кўриниб турарди. Иброҳим чидолмади:

— Қанақа иркитсан ўзинг?

— Кулма.— аста жавоб қилди Шариф.— Бунинг гамини ҳозир ейман. Шарт ювиб ташлайман. Фақат шимим қурисин. Биласанми, у бугун туни билан тушимга кириб чиқди.

— Ким — арвоҳми?

— Мени ёрдамга чақирганини эшитдим!

¹ Уша вақтдаги Америка президенти Труменнинг қолоқ ва кам ривожланган давлатларга ёрдам доктринасининг 4-банди назарда тутилади (ред.).

— Мен ҳам у бирор қийинчиликка учраган бўлса керак, деб тургандим,— Иброҳим кулиб қўйди. Шариф ўгирилиб шимини ушлаб кўрди. Шими қуриб қолганди, лекин доғи ҳамон ўшандай турарди.

— Саид қани энди? Қаерга йўқолди?— сўради у.— Умрида биринчи бор менга юз фильм қарз беришга ваъда қилувди.

— Осмонда. Унинг вертолёти яқинда тепамиздан учиб ўтади...

* *
*

Ургимчак каби оёқларини кериб икки вертолёт аэродромда турарди. Қандайдир хизматчи Саидга яқинлашиб қоғозни чўзди.

— Мана шунга қўл қўйинг,— деди у инглизчада.

— Нима экан?

— Буми? Бу, борди-ю, ҳавода фалокат рўй бериб қолгудай бўлса, Қўшма Штатлар қуроли кучлари сизнинг ҳаётингизга жавобгар эмаслиги тўғрисида низом.

Саиднинг касбдошлари ва журналистлар қоғозга қўл қўйиб бўлишган эди.

— Қизиқ, жуда қизиқ,— тўнғиллади Саид норози оҳангда. Бу пайтда орқада қуйидагича баҳс кетарди:

— Агар ерга қулаб тушсак бадбахт мурдамиз ҳойна-ҳой ҳеч кимнинг парвойига келмас: дўстларимизнинг вертолётида учмоқчимиз. Лекин бизга қарши бўлган «ан-Нос» газетасининг анови мухбири фалокатга учраганини одамлар билса нима дейди?

— Жуда бўлмаганда «ан-Нос»нинг ўзи мухбирдан юз ўгириши турган гап. Бизга ўхшаган «реакционер» ва «муртад» одамлар билан биргаликда учган шахс, деб зиммага масъулият олишнинг зарурияти йўқлиги ҳаммага маълум.

— Шуни айтинг-а. Газетхонларга, шахсий машиналарида учиб кетишаётган экан, деб хабар бериб қўя қолмашар.

— Йўғ...э. У ҳолда жанжал кўтарилади, мана мени айтди дерсиз!

Саид гапга аралашди:

— Шуни эсдан чиқармангки, жаноблар, менинг газетамнинг бундай ишларга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Мен

Ўз хоҳишим билан учяпман.— Шундай деди-да, қоғозга қўл қўйиб, вертолётга чиқиб кетди.

* *
*

Азиз курсига ўтириб олиб гап сота бошлади. У Абдулхолиққа маҳалласида бўлиб ўтган бор янгиликларни гапириб берди. Кейин, бир таниши, зафрониялик бир деҳқон баланд тепаликка чиқиб, ёрдам келишини кута-кута, зўрға омон қолганини ҳам қўшиб қўйди.

— Оқшом тушиб, совуқ шабада эса бошлабди,— дер эди у,— деҳқон ботаётган қуёш нурида сувда бир нарса қимирлаётганини кўрибди. Яхшилаб қараса, шохлари сувдан чиқиб турган сўқа эмиш, бир томонига хўроз қўнган, иккинчи томонига илон ўралиб олган эмиш.

Азиз ҳикоя қилган воқеа Абдулхолиққа Фолкнернинг «Қирғоқдаги хурмо» ҳикоясини эслатди. Аллаким даҳшатли тошқинда қамоқдан қочиб анча вақтгача чўкиб кетган уйлар, ҳайвонларнинг мурдалари орасидан қайиқда сузиб юрибди. У қамоқхонадан анча узоқлашиб кетган экан. Шу пайт бир уйнинг томида қолган ҳомиладор аёлни қутқаришга жазм қилибди ва ҳоказо. Шу ҳам сюжет бўлибди-да. Агар Абдулхолиқ бу ерда, тўрт девор ичида ўтирмаганида бунақалардан юз чандон қизиқ воқеаларнинг гувоҳи бўлиши мумкин эди. «Борди-ю,— ўйлади у,— Саидсиз бир ўзим тўғонга бораверсам-чи? Қайиққа ўтириб рўй берган беҳад бахтсиз ҳодисаларни ўз кўзим билан кўрардим. Улим билан юзмаюз бўлардим. Лекин бу «халқ ёзувчиси» қаерда қолиб кетдйкин. Эшитдингизми, ўзи у колониалистлар вертолётда учиб юрган эмиш! Ҳали конвертда келтирилган долларларни ҳасислик билан санаб, унда ёзилган: «Тўртинчи пункт равнақи учун яхши ишлаш истаклари билан» каби сўзларни ўқиб ҳузур қилаётгандир ҳам. Бундан ҳам аниқроғи, олдига қўйилган бир стакан виски устида эзмаланиб, Америка томонидан Ироққа берилган ёрдамнинг тасаввур қилиб бўлмайдиган улкан фазилятларидан сафсата сотаётгандир. Туф, туф, сенга! Яна туф!»

Азиз бўлса ҳалиям алланималарни ҳикоя қилиб валдирарди.

— Бас қил, Азиз! Бошим усиз ҳам тарс ёрилиб кетай
деяпти.

Редакцияда ғала-ғовур авжига чиққанди. Бири бири-
дан дағал овозлар Абдулхолиқнинг асабини кемирарди.
Йўқ, бу лаънати одамлар шундай нозик пайтда ҳам
кундалик эҳтиёжларини эсидан чиқаришмайди. Улар
ёлворишаверади. Ердан берилмаса, ишига кўзлари етса
бас, ўша жойидаёқ шикоятни бошлаб юбораверишади.
Бу тўнкалар дунёда ўзларининг улуғлар ўйинида қурбон
бўлаётган пиёдалар эканлигини нега англаб етишмайди?
Йўқ, йўқ, унинг ўрни тўғонда, салқинда пашша қўриб
ўтириш унга ярашмайди. У ҳозироқ Ҳамидга телефон
қилади.

* *
*

Ҳамид курсида бўшашиб ўтирарди. Юрагидаги истак
ва ҳаяжонлар гоҳ бирин-кетин алмашар, гоҳ ошган ха-
мирдай шалпайиб, лоқайд бўлиб қоларди. Ўтган тун
бўйи у мижжа қоқмади. Хану тўхтовсиз фарёд чекарди.
Онаси жаноза ўқигандай мунгли алла айтиб уни ухлат-
моқчи бўларди. Водопроводнинг муздай сувидан бир
мириқиб ичиш ниятида ташқарига чиқди, кечаги ички-
ликбозлик кайфи тугаб битмаган кўкраги оловланаёт-
ганга ўхшарди. Даҳлизга қайтиб кирганида юпқа девор
ортидаги хонада яна аянчли инграш овози эшитиларди.
Ҳамид ўзини зим-зиё қабристонда тургандай ҳис қила
бошлади. Ойнадан тушиб турган ёруғ қазо қилган имом-
нинг бош томонига ёқиладиган шам нурини эслатарди.
«Бу даҳмада менинг ҳаётим дафн этилган», ўйлади умид-
сизликка тушган Ҳамид. У қаттиқ газабланди, бутун
борлиқни остин-устин қилиб ташлагиси келди. Ё узлатга
чекиниб, шароб ича-ича, йўқлик гирдобида маҳв бўлсин-
ми? Эрталабгача мижжа қоқмади. Тонг отгач, кийиниб,
ҳовлидан чиқди. Йўл-йўлакай калла-поча пиширилади-
ган хўракхонага кириб, бир оз тамадди қилиб олди.
Хўракхона эгаси ҳеч ким йўқлигидан зерикиб турган
эканми ёки ўзи ўта сергапми, овқатланиб бўлгунича
илонларнинг олди тишларини қандай қилиб жўнгина су-
гуриб олиш мумкинлиги ҳақидаги бир бемаъни нақлни
бошдан-оёқ ҳикоя қилиб бериб безор қилди. Ошхонадан
тўғри ишхонага—банкка йўналди. Лекин у ерда ҳам

диққатпазлиги кўтарилмади: Салма иш ўрнида йўқ эди. Суриштириб билса, Янги Бағдод томонни сув босганда, уйларини вайрон қилибди. Қизга ишдан рухсат беришган экан. Салма ёнида бўлмаса, банк Ҳамид учун «қора ер» билан тенг эди. Бунинг устига машинистка қизнинг тўхтовсиз чиқир-чиқир... Бай-бай! Барча қимирлаган жон унинг гашига тегар, асабларини бузарди.

Банк хизматчилари ҳаяжонланган, гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланиб туришарди. Бошқа гап қуригандай, ҳамманинг оғзида тошқин. Жони халқумига келган Ҳамид гурс этиб ўзини курсига ташлаб, хаёлга берилди: «Қани энди кафанга кира қолсаму, ўша тириклайин кўмилган даҳмамни сув ювиб, дилимни куйдирган ўша даҳшатли ўтти ўчириб кетса! Қандай бахтли бўлардим ўшанда! Э-эх!»

Телефон жиринглаб, Ҳамид чўчиб тушди.

— Жуда ёмон,— маъюс жавоб қилди кимгадир. Сўнг:

— Узинг-чи?— деб трубкани қулоғидан узоқроқ тутди. негаки, сўзлаётган Абдулхолиқнинг овози ёқимсиз, совуқ ва баланд эди.— Эҳ-ҳе! Демак, инсонпарвар бўлибсанда? Мен ҳамми?— Рўёбга чиқмаган орзулари эсига тушиб, тўғонга боришга розилик берди.

— Майли,— деди у.— Учрашадиган жойимизни белгилай қол... Уша иблис тўнка Саидни ер ютмадими, кўринмайди. Иброҳимга телефон қилиб қўй! Хайр!

* * *

Шариф кўнгилли сифатида ал-Боб ал-Муаззамга келгандан сўнг ҳувиллаб қолган редакцияда Иброҳимнинг якка ўзи хаёлга кўмилиб ўтирарди. Халқ бошига нақадар зўр мусибат тушди! Қизиқ, шунчалик ишдан кейин ҳам ал-Жамолий кабинетининг аъзолари ўз ўрнида қолармикин? Тошиб кетган Дажла улар учун чинакам фожиа бўлди! Ҳукмдорларнинг биргина ташвиши қандай бўлмасин давлат тепасида қолиш! Ҳатто тошқиндан ҳам ўз манфаати йўлида фойдаланиб қолишдан тойишмайди, халқ бошига тушган мусибатдан сиёсий курашда рўкач-гуфторлик қилишади. Албатта — кураввало ўз боғларини жонларини жабборга бериб ҳимоя қилишади, сувни бечораларнинг ерларига буриб юборишади. Бу пасткаш хатти-ҳаракатларни фoш этмак лозим. Газетага ўзининг

қатъий сўзини айтиш учун бундан қулай фурсат бўлмайди. Иброҳим хаёл дунёсига чўмди: мана, ўзи — капитан, «ан-Нос» кемасини сиёсий фитна ва найранглар тошқинидан тўлиб-тошган дарёда бошқариб боряпти. У дурбинни қўлига олади. Унга шу дамгача ҳамманинг диққат-эътиборидан яширин бўлиб қолган сир-асрорлар дарҳол аён бўлади... Тагин телефон жиринглади.

— Яна сенми, Абдулхолиқ? Саид ҳали келганича йўқ. Менми? Редакцияни кимга топшириб кетаман? Сафсата-ни қўй! Тошқин билан мен ҳам кураш олиб бораман, лекин ўзимча. У ерга менсиз бораверинглар, балки бирор муҳим нарсага шоҳид бўларсизлар. Кейин уни қаламга оласан!.. Бир фойдаси бўлади, ахир. Ҳамидга мендан салом айт...

* *
*

Ҳозир ўша Иброҳимнинг бадбашара юзига мана шу трубка билан бир туширгандами! Қандай ҳикоя ёзишни у ўргатиб қўяди ҳали. Унга ўхшаган одамларнинг фикрича, бадандан жони чиқмай, бир нави ивирсиб юриш чинакам ҳаётнинг ўзи эмиш. Ҳатто тошқинни ҳам узоқдан кузатиш лозим унингча. Тошқин улар учун табиат инжиқлигининг бир кўриниши. Хўш, жала ёғиб ўтган бўлса, нима қилибди? Ер сувни тезда шимиб олиб, яна ҳеч нарса бўлмагандай бўлиб кетаверади. Амалда бўлса, оила эмас, тошқин одамларга қаттиқ зарар етказди, ҳаммани ажал жари ёқасига олиб бориб қўяди. У ҳаммани бугунги кунимизга кўзини каттароқ очиб қарашга мажбур этди, кундалик ҳаёт одамларнинг юзидаги ниқобни улоқтириб юбориши омили аслида. Одамларнинг юзида кўринмас ниқоб борлигини энди у мана шу калтабин Иброҳим тимсолида яққол кўриб турибди. Бу дунёда нималар бўлаётгани ўликлар учун барибир, тирикларга эса, фақат курашмоқ зарур! Бошга тушган мусибат унга бу ҳақиқатни тушунишга ёрдам беради. Мана, ўзининг ҳам кўзи мошдай очилди. Машиналар силкиниб-силкиниб кўчалардан ўтиб борарди. Улардаги одамлар ўзларини чўкиб кетаётган кемада ўтиргандай ҳис қилишар, нажот тилаган кўзларини бир-бирларига тикиб олишганди. Шундай экан, бир ёқадан бош чиқаришга мажбур этувчи мусибат бор бўлсин-э! Бирор янги нар-

санинг туғилишига йўл очадиган бўлса, силкинсин ер ҳам! Одамлар қалбида яшаш учун кураш шавқи аланга олаверсин!

Ҳамид белгиланган жойга етиб келди. Юзида қандайдир табассум қотиб қолганини ўзи ҳам сезарди.

— Тўғонни қайси нуқтада мустаҳкамлашаётганини биласанми?— дабдурустдан сўроққа тутди Абдулхолиқ.

— Йўқ,— бошини силтади у.— Балки Янги Бағдоддадир?

— Тентак, Янги Бағдодда тўғоннинг ўзи йўқ-ку.

Бироқ Салма ўша ердалиги дилидан ўтди Ҳамиднинг. Қани энди унинг уйини топиб, офатдан қутқарса. Унга яқинлашиш, ҳамдард бўлиш учун биргаликда офатга қарши курашдан қулайи йўқ. Шу пайтда қизнинг туфлисиз, оппоқ яланг оёқларини томоша қилишнинг айни фурсати... Абдулхолиқнинг қаттиқ овози унинг хаёлларини тўзғитиб юборди.

— Сўраб кўрайлик! Юр!

Уларга педагогика институтининг орқасига ўтиш кераклигини айтишди. Худди узоқ ерга сургун қилингандай Ҳамиднинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Абдулхолиқнинг жаҳли чиқиб жавради:

— Иброҳим, бормайман, деди. Бўлмаса-чи! Тагин, худо кўрсатмасин, қум унинг тақир бошига тўкилиб кетса борми?! Инқилоб ёзувчисиман, деб жар солаётган анови жирканч Саид-чи? У америкаликларнинг вертолётнда ҳомуза тортиб, учиб юрибди. Ҳойнаҳой чўнтаклари долларга тўлиб кетгандир ҳам!

* * *

Вертолётнинг товуши келди. Саиднинг юраги орқасига тортиб кетди. У вертолёт курсисига камар билан боғланган бўлса-да, ярим метр эшик очиқ турибди. Қўрқинчли! Ички қалтироқни енгилга кучи етмасдан, ўзини ўзи койий бошлади: «Нима қилардим бу ишга аралашиб! Ўз бошимга ўзим бало сотиб олдим. Камар узилиб кетса борми, эшикдан йиқилиб, нақ ернинг қаърига кириб кетади киши. Пастда, ерда кичкинагина одамлар ғимирлаб юришарди. Улар гоҳ биргалашишар, гоҳ ажралишиб, кейин яна тўда-тўда бўлиб кетишарди. Автомашиналар пойга ўйнагандай, физиллашиб у ёқдан-бу ёққа югури-

шар, кейин чорраҳада йиғилишиб, ранг-баранг маржон шодасидай товлана бошлашарди. Вертолёт бир томонга оғди, шунда Саид бўртиб турган тўқ сариқ дарё устида камардек турган Козимия кўпригини аниқ кўрди. Тошиб турган сувлар юзасида онда-сонда дарахт ва уйлар кўзга ташланарди. Вертолёт қайрилаётганида шаҳар марказига шарқдан бостириб келаётган тошқин кўринди. Бағдод қиргоқлари ювилиб кетган эди. Тошқиндан чуқурлашиб, ўзан ҳосил қилган кўчалар оролга ўхшарди. Бир иккинчисининг устига қалашиб ётган ғарибона лойсувоқ уйлар тўдаларини жам бўлиб омонат турган бир оролга ўхшаб кетишарди. Шу кўчалардан ҳар кунининг юриб ўтишига ҳеч ҳам ақл бовар қилмайди. Икки-учтагина кенг кўчаю бўм-бўш боғлардан бошқа киши кўзини қувонтирадиган ҳеч нарса кўринмасди. Ҳамма нарсадаги чинакам ҳаёт муждасини табиий офат йўққа чиқарган, топтаганди. «Ҳа, бу нарса умрбод хотирадан ўчмайди», ўйлади Саид.

* *
*

— Қара, анови Шариф эмасми?— тўсатдан деди Ҳамид.

— Қани?

— Ҳов ана, автобус бекатида.

Ҳақиқатан ҳам бекатда товусона виқор билан кўкрагини кериб Шариф турарди, Абдулхолиқ уни чақирди. Шариф дарҳол ўғирилиб қаради, лекин уларни кўриб хурсанд бўлмади. Бу унинг чеҳрасидан яққол билиниб турарди.

— Бу ерда нима қилиб турибсан? Юр биз билан!

— Мен бир ҳурлиқони кутяпман. Бу ердан бир қадам силжий олмайман.

— Вой аҳмоқ-эй! Учрашишга топган вақтини қара. Шундай тигиз пайтда висол дардига бало борми? Хўш, тошқин билан ким курашади бунақада?

— Мен бу ерга боғлаб қўйилганман, қимирлай олмайман.

— Бекорчи гапларни қўй,— шундай дея Абдулхолиқ унинг енгидан тортди.— Наҳотки атрофда нима бўляпганини сезмасанг? Одамларнинг жафо чекишини қара!

— Нега энди мен қарашим керак? Одамлар мен азоб чекканимда лаббай дейишганмиди?

— Суф сенга!— Абдулхолиқ ҳатто уни туртиб ҳам қўйди.— Биров чўкиб кетаётган бўлса, уни қутқармайсан ҳамми? Бу тўғрида ҳеч фикр юритдингми? Ҳали шунақами? Юр, Ҳамид, кетдик. У ўзининг «дилдоридан» қолмасин.

* * *

«У келади,— ўзини ишонтирарди Шариф.— Ҳатто уни тушимда ҳам кўрдим-ку. Тушимда ҳам нақ мана шу ерда, бекатда турганди. Келади албатта. Келмай қаёққа ҳам борарди? Нозик қўлларини булғатиб, анови тирранчалар сингари тошқин билан курашгани қирғоққа чопганига сира ақлим бовар қилмаяпти». Борди-ю, тошқин билан курашгани кетган бўлса, уни орқага қайтишга ўзи мажбур қилади, чинакам олижаноблик кўрсатиб, ўзи унинг ўрнига тўфонга отилади. Лекин олдин қиз билан бафуржа гаплашиб олса дуруст бўларди. «Ҳеч қандай эътирозни эшитишга тоқатим йўқ,— дейди унга.— Бундан кейин ҳаётингиз фақат сизнинг ўзингизга эмас, балки менга ҳам умрбод тегишлидир!»

* * *

Филология факультетининг биносидан бир тўда талабалар югуриб чиқди. Улар тўғон томон йўл олишди. «Мана булар янги ғоянинг ҳақиқий курашчан вакиллари бўлади!»— ҳаяжон ичида ўйлади Абдулхолиқ. Улар Ҳамид билан биргаликда ёшлар гуруҳига аралашиб кетишди. Абдулхолиқ шулар билан биргаликда ишлаш завқини олдиндан ҳис қиларди. Ҳатто бу ҳал қилувчи жангга уларни Абдулхолиқнинг ўзи бошлаб олиб кетаётгандай туюларди.

Шундай қилиб, энди у ҳам жонга теккан шубҳа ниқобини улоқтириб юборадиган бўлди! Абдулхолиқ эгилиб ердан бир кафт тупроқ олди-да, уни эҳтиётлаб қўлида ёйди, сўнг эзгилаб, лой қилди ва тўғонга қўйиш ниятида ўзи билан олиб кетди. Она-Ватаннинг муқаддас тупроғини муқаддас тўғонга қўйиш учун! Баъқуба вок-

зали ёнида пастак-пастак чодирлар тикилганди. Чодирлар орасидаги ташландиқ ерларда эса турли кийимдаги одамлар санқиб юришар, уларнинг кўпчилиги шалаббо бўлишганди.

— Булар пойтахт аҳолиси-ку,— деди талабалардан бири.

— Ҳа, довиюрак экан булар,— қувватлади иккинчиси.— Бундан чиқди, тўғон жуда яқинда бўлса керак.

* * *

Баъзи қўрқоқлар бўлса ваҳимага тушиб саррофлар маҳалласига қараб жуфтакни ростлаб қолишди. Ҳамид одамларни кузата бошлади. Тўдада қандайдир бир ажиб эрк ҳукмрон эди. Болалар тупроқ, чангга ағанашар, хотинлар бўлса йўловчиларга парво қилмай, ўчоқларини ёқиб қозон осишган, овқат қилишга киришиб кетишганди. Ҳозир умумий дастурхон ёзиб, шароб келтирсанг, бундай хурсандчиликнинг баҳосига етиб бўладими?

— Қаерда қолди энди бизнинг мақтанчоқ ёзувчимиз?— киноя билан хитоб қилди Абдулхолик.— Ўз қаҳрамонларига бир назар солса бўларди.

Бу сўзлар кимга қарата айтилганини сезган Ҳамиднинг энсаси қотди.

— Сен ҳалиям Саидни ростакамига ёзувчи деб ҳисоблайсанми?

— У ёзувчи, бироқ муттаҳам ёзувчи! Баландпарвоз, насиҳатомиз гаплар билан саҳнага чиқади, аммо амалда сафсата сотишдан бошқага ярамайди.

Ҳамиднинг фикрича, фош этишга қолганда Абдулхоликнинг олдига тушадигани йўқ. Авваллари энсаси қотса ҳам, бу ўринда Ҳамид уни қувватлади.

— Мен баландпарвоз насиҳатларни нақадар ёмон кўришимни билсанг эди!

— Болаларга ўхшаб бачкана гапларни гапирмай, мардона гапирса-да!— Абдулхолик чеҳрасидаги ўткир заҳархандани кўриб Ҳамид сесканиб кетди. Наҳотки ўзининг сирлари унга ҳам маълум бўлиб қолган бўлса. «Ҳа, ярамас Саид. Учига чиққан ғийбатчи у. Ўша туйфайли қанчадан-қанча номаъқулчиликлар бўлди. Эҳтимол, бундан кейин ҳам шу ярамаслигини яна такрорлар». Ҳамид нигоҳини тўғон томонга, бепоён сувга бурди. У

ёқда ахлат тўдалари, хурмо дарахтлари, бузилган деворлар, уйларнинг харобалари кўриниб турарди. Қандай аянчли, қайғули манзара эди бу!.

* *
*

«Биратўла ер қаърига кириб кетсам шу калтафаҳмлардан қутуламанми,— ўйлади Саид.— Наҳотки редакция, менинг редакциям, Саид ўз хоҳиши билан ҳавога кўтарилди ва ўз хоҳиши билан ҳалок бўлди, деган ёлгон хабарни тарқатади? Мен мана шу разиллар олдига газетамни ҳимоя қилишни ўзимнинг муқаддас бурчим деб биламан, редакциянинг вазифаси бўлса, ҳеч бўлмаганда кейинчалик менинг шаънимга доғ туширмаслик. Бу ўргимчакнамо вертолётда нақадар жирканчли ёлғизлик ҳукмрон! Тўхта, тўхта! Кечагина Иброҳим ўз ҳикоясини мана бундай сўзлар билан тамом қилганди шекилли: «Саид халқ бошига тушган бу фожиа тасвирини қуш учар баландликдан олган таассуроти билан тўлдиради». Мана! Фақат шунинг учун бу ерда юрибман-да! Аблаҳлар, улар буни сотқинликка йўйишмоқчи!»

* *
*

Кутиш охири Шарифнинг жонига тегди, энди қизнинг келишига умиди сўна бошлади. Нима қилади ўзини ўзи алдаб? Ҳойнаҳой, у ҳозир бамайлихотир лекцияда ёки лабораторияда ўтиргандир... Ё тентаклик қилиб тўғонга кетдимикин?

* *
*

Жамоа югуриб кетди. Қаттиқ ерда югуриш анча мароқли ва енгил эди. Ҳамма билан бирга бўлганлиги учун Абдулхолиқ ўзини қувноқ сезар, шу ёш йигитлар билан ажралмас бир бутунликни ташкил қилишини ҳис қилиб яна кўпроқ севинарди. Талабалар югуриб кета туриб бир-бири билан баҳслашишар, бир қарорга келишарди. Шунда улар Абдулхолиққа жуда таниш, ёшликдан бирга ўсгандай туюлиб кетарди. Уларнинг чанг босган, мардона, жиддий юзларига қарашнинг ўзи ажойиб эди. Ҳамид орқада судралиб уларга зўрға етиб борар, фақат

бир нарсани орзу қиларди; қаерда бўлмасин бир оз шароб ичиб олиш керак. Бир қултумгина бўлса ҳам майли, ишқилиб томоқни ҳўллаб олса бўлгани.

* *

*

Вертолёт аэродромга қўнди, Саид камарни ечиб, увушиб қолган оёқларини чўзди.

* *

*

Ҳамид бирон марта белкуракни ишга солмасдан, тўхтовсиз гап сотгани сотган эди. Талабалардан бири Абдулхолиққа эҳтиром билан мурожаат қилди:

— Устоз, тоза кийимингизни ифлос қилиб қўясиз.

«Устозингдан ўргилдим»,— киноа билан кўнглидан ўтказди Ҳамид. Уф, улар нақадар унинг жигига тегаётганини билсангиз эди, ўзларининг катталарга бўлган ҳурматлари, ташаббускорликлари, навқиронликлари, олижанобликлари билан албатта.

* *

*

Шариф эснай-эснай автобус бекатидан узоқлашиб борарди. Утган кечаси мижжа қоқмаган, бунинг устига яна оч эди. «Нима бўлса ҳам қоринни тўйдириш керак», маъюс ўйлади у.

* *

*

Иброҳим вужудида ёқимли чарчоқ ҳис этарди. У якка ўзи тинчгина, кун билан мириқиб ишлади, лекин кечга томон редакция одамга тўлиб кетди. Ҳамма охириги воқеалар устида баҳс юритар, шовқин соларди. Иброҳим бўлса ҳеч кимга қарамасликка ҳаракат қиларди, қарай олмасди ҳам. Агар ундан ҳозир Саиднинг Америка ҳарбий самолётида учишига қандай қарашини сўраб қолишсами! Ахир уларга газета учун бунақа қизиқарли материал ҳаводай зарур эканлигини тушунтириб бўладими! Абдулхолиқ кўзлари билан Ҳамидни ахтарарди. Хумпар қаерга ғойиб бўлди экан? Ий-е, ҳов ана, жуф-

такни ростламоқчи бўлиб турибди-ку. Оббо, ярамао майхўр-эй. Оббо қочоқ-ей! Умум иши билан унинг сира иши йўқ. Чанг Абдулхолиқнинг терлаган бўйнига аллақачон ўтирган, ёқасидан ўтиб, ичкарига ўрмалади. Бечора костюм! Энди янгисини қаердан топади! Ўзи бор-йўғи биттагина эди!

* *
*

— Нега у келмадийкин?— ўйлади Шариф.— Нега? Сабрия бирорта дуойи бад ёки сеҳр ишлатмадимикин?!

Телефон қаттиқ жиринглади, Иброҳим трубкани олди. Трубкадан Саиднинг зўрғагина: «Оласан, жуда муҳим материал оласан! Ҳеч хавотирланма»,— деган овози эшитилди. У нақ нариги дунёдан гапираётгандай, овози ҳорғин ва сўниқ эди.

ИККИНЧИ НИДО

Қаранг-а! Севгилиси унинг юрагидагини жуда тез тушунади. Унинг кўзлари нақадар жиддий, нақадар мулойим. Оҳ!!!

— Демак, менинг кўнглимдагини тушуниб турибсан?— гўлдирди Иброҳим.

Жавоб бўлмади. Борди-ю, ҳеч нарса тушунмаган, унинг устидан кулаётган бўлса-чи?

— Отам доим ҳамма нарса ўзи айтгандай бўлишини яхши кўради,— ҳаяжонланиб гапирди Иброҳим.— У бизга ҳам хўжайинлик қилишга интиларди. Ҳатто сенга ҳам, буни билиб қўй.— Ҳаяжонланган Иброҳим бўлажак қайлиғининг юзига тик қаролмасди.

— Бунинг мен учун аҳамияти йўқ, мен розиман,— охири қизнинг овози қулоғига чалинди. Шундагина у бошини кўтариб, қиз томонга қарашга журъат этди. Аминанинг кўзларида қатъият акс этарди. Ҳа, бу қиз уни тушуниб турибди, севади ҳам. Орага бир дақиқалик сукут чўкди. Кейин қиз секин қўшиб қўйди:

— Онам билан маслаҳатлашиб кўраман.

Иброҳим майли дегандай бош силтади. Бундан, энди ҳаётим сенинг қўлингда, Амина, деган маънони ўқиш мумкин эди. Шу он Олия кириб келди. У бемалолроқ

ўтириб олди. Айтарли бошқа сирлари йўқ эди. Атайлабми ё тасодифанми, уларни бу ерда танҳо қолдиришди, лекин беш минут ичидаёқ улар бир-бирига кўнгилларидаги истакларини изҳор этишга улгура олишди. Энди ким бўлса ҳам киравермайдими?!

Ал-Боб уш-Шарқия томонга кета туриб, бугун эришган ғалабасининг моҳияти ҳақида хаёл суриб борарди. У бировнинг ҳукми билан эмас, ўз хоҳиши билан турмуш қуришга журъат этди. Иброҳим ўзи билан ўзи суҳбатлашиб кетар, қўлидан шундай зўр иш келаётганидан ўзида йўқ хурсанд, севинчидан терисига сигмасди. Шу кундан эътиборан ҳеч ким унга ҳукм қилишига ҳақи йўқ. Ҳеч ким унинг азмига шак келтиролмайди. Икки озод инсон ўзаро аҳду паймон қилишиб, машаққатли йўлдан бирга дадил қадам босишади. У хаёлан отасига мурожаат қиларди: «Мен буни сизнинг талабингиз туфайли эмас, хоҳишим, бу қизнинг ҳамдардим бўлишига ҳаддан ортиқ муҳтожлигим туфайли қилдим.

Ишимнинг равнақи, келгуси қувноқ ҳаётим учун албатта қошимда шундай бир ишончли ва садоқатли суянчиғим бўлиши керак эди. Мен шу қиз билангина тинч яшай оламан. Ҳозирча ундан кўнглим тўқ. Турмуш кemasини ҳаёт гирдобларидан ишонч билан олиб ўтаётган дарға ўзи севган умр йўлдошига етишиши керак».

Бу бемаъни жумла билан у отаси ила хаёлий суҳбатини тамомлади. Жуда кўнгилдаги иш бўлди-да! Бўлажак қаллиғи жуда ақлли. Бугун умрида биринчи дафъа қиз зоти билан шундай яқин ўтирди. Қиз кириб келганда сигарета ушлаган қўли титраб турарди. Амина буни сезган бўлса керак, ўзини унга яқин қариндошдай, руҳан яқин ошнодай тутди. Бундан хурсанд бўлган Иброҳим ўйларди: «У қанчалик муниса, сўзларимга эҳтиром билан қулоқ солишини кўр. Мен унга кўнглимни ҳозироқ очишим керак. Ҳозир, шу фурсатда ёки ҳеч қачон!» Қизнинг опалари хонадан бир баҳона билан чиқиб кетишган ондаёқ йўталиб гап бошлади. Унинг овози нақадар жозибали, содда ва самимий эди! Қиз унга умр йўлдоши бўлишга рози.

У қандай қилиб Абу Нувос кўчасидаги суюкли қаҳвахонаси остонасида пайдо бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди. Саидни шу ерда кутишга қарор қилди. Шу вақт унинг эсига соҳилдан ўта туриб сув сатҳига қарамагани эсига тушди. Одатда унинг эсидан бундай

ишлар чиқмас эди, бугун бўлса бахти очилганидан ўзи-да йўқ хурсанд эди. Қаҳвахона ичкарисидан ташқарига кўз ташлаб, кўприк олдидаги тўсиқларни синчиклаб кўздан кечириб чиқди. У ерда бир бузилган жойгина аниқ кўриниб турарди: қопларнинг анчаси йиртилган, кўплари эса сувга тушиб кетай деб турарди... Худди бомбардимон бўлган кечикка ўхшайди-я. Иброҳим алоҳида бир столни танлаб, сигарет олди, қутини столга ташлаб, гугурт чақди. Энди унинг хаёллари бўлажак тўйга кўчди. Ажиб нарса-да тўй. Улфатларнинг барчаси ашаддий бўйдоқлар: Саид умр йўлдошини учратганича йўқ, ўзини замонавий Бодлер ҳисоблаган Шариф, ҳаётда бир мартагина севиш мумкин, деган ғояни умуман тарк этди. Ҳамид ёшликдан адашган кимса, Абдул-холиқ бўлса, биринчидан, ноёб гўзалликка, иккинчидан, ўткир ақлга эга бўлган қиз ҳақида орзу қилиб юради. Шулар ичидан биргина Иброҳим уйланишга қарор қилди.

Ростини айтса, бундан буён бўйдоқларга хос одатларни эсдан чиқариши керак бўлади, «Билқис»ни ҳам кўролмайдди энди. Начора, энди шароб тафтичи жонон нафасининг ҳароратига алмаштиради. Нима бўлса ҳам уйланиш эркак киши ҳаётида катта воқеа.

Уйлангандан кейин уни қандай янгиликлар кутяпти экан? Даставвал, унинг ҳаётида аёл зоти пайдо бўлади. Унинг хотини... Унга яқин бир одам. Бўйдоқлик қомусининг охириги саҳифасига мутлақо янги бир сўз ёзилади, ҳаёти ҳам бутунлай янгича кеча бошлайди. Амина сўнгги нафасигача ҳаётида йўлдош бўлади, вужуди унинг вужудига сингиб кетади. Муҳтожлик пайтларида маслаҳатгўй бўлади, аччиқ-чучукни баҳам кўради. У эса хотинига бемалол ичини ёради, ҳасратларни айтиб, дилининг чигалини ёзади, дардини енгиллатади, ўзгаларга сира айтиб бўлмайдиган сирини унга айта олади. Туллари эса Амина бағрида ётади. Мабодо уйга кечроқ қайтса, кўрпа-тўшаги иссиққина бўлиб туради. Эри ухламагунча у ҳам кўзига асло уйқу олмайди... Оҳ, оҳ оҳ... Столга чой қўйган бугдой ранг қўл унинг хаёлини чалғитди... Чойни ўзи томон тортиб, ҳўплашга улгурмаган ҳам эдики, қаршисида мўъжазгина, қизил ҳошияли бир китобчани кўкрагига босган Саид пайдо бўлди.

— Қанақа китоб экан?— деди Иброҳим у билан салом-алиқдан сўнг.

Чиройли қилиб безатилган китобчани олиб варақларкан, ундан таралаётган босмахона бўёғи ҳиди ди-могига урилди.

— Бай-бай! Мана буни чинаякам нашр деса бўлади! Қачон бизда ҳам шундай бежирим китоблар нашр қилинаркин-а?

— Туянинг думи ерга текканда.

Чўкиб келаётган оқшомнинг нимқоронғисида ҳам оп-поқ, силлиқ қоғоздаги ҳар бир ҳарф яққол кўзга ташланиб турарди. Иброҳим китобчани синчковлик билан кўздан кечирди, саҳифаларини бармоқлари билан авайлаб силаркан, ҳадеб бир сўзни такрорларди:

— Қачон? Қачон Ироқда ҳам шундай босмахоналар бўлади?

— Қўйсанг-чи. босмахонангни,— деди Саид қўлини чўзиб китобни оларкан.— Яхшиси, Марк Твен айтганларини эшнт:

«Миссисини ўзани миллатимизнинг умуртқа суягидир, ирмоқлари эса унинг қовурғалари, ҳар бир қовурға ўз ўрнида муҳим, лекин энг муҳими уларнинг умуртқа билан туташлигидир...»

— Бу гапларга нима дейсан?

— Ажойиб гаплар!

— Бу сўзлар бизга ҳам тааллуқли эмасми? Дажла билан Фрот миллатимизнинг умуртқа суяги...

— Тўғрироғи, унинг икки узун оёғи,— ўз кашфиётидан нашъа қилиб кулиб юборди Иброҳим.

— Кулма. Мен жиддий гапиряпман.

— Мен ҳам жиддий гапиряпман. Жамоатимиз шу сариқ сув касалига йўлиққанини сезмаяпсанми?

— Буни мен самолётдаёқ пайқаб қолган эдим,— деди Саид маъюс оҳангда.

— Абдулхолиқ сени хиёнатда айбляпти.

— Тўғри, мен ўзимга хиёнат қилдим. Буни бўйнимга оламан.

— Чўнтагини долларлар билан қаппайтирди, дейди.

— Йўқ, бошимни хаёлларга тўлдирдим. Биласанми, Иброҳим, бу кунларда нелар тўғрисида ўйлаб юрибман?

— Баъзи бир шартномаларга ўз муносабатингни ўзгартириш ҳақида.

— Йўқ. Мен Америка ҳарбий кучлари қўмондонлиги бизни, мухбирларни сувга ғарқ бўлиб кетган Бағ-

додни ҳаводан кўришга даъват этгани сабаблари бора-сида бош қотириб юрибман.

— Нега экан?

— Узинг бир ўйлаб кўр-чи.

— Мухбирларни ўзларига оғдириб олиш учун, кейин шартноманинг тўртинчи пункти афзаллигини уқдириш учун.

— Балки шундайдир, балки америкаликлар америкаликларига бориб, ҳар бир нарсадан, ҳатто бутун бир миллат фожиасини бир ўйин сингари томоша қилиш мумкин дегандир, бу сувга қанчадан-қанча уйлар йиқилиб, одамлар бошпанасиз қолган бўлса ҳам. Балки бунинг тагида чуқурроқ бир гап бордир? Юқоридан Бағдод манзараси шундай ғариб, тақдири аянчли, бечора ҳол бир аҳволда эдики, беихтиёр ўзимга ўзим савол бердим: наҳотки тилларда дoston бўлган, чуқур тарихга эга бўлган кўҳна Бағдод шу бўлса? Шу эски уйлар, харобалар чангу ғубордан иборат бўлса? Балки америкаликлар шуларни кўрсатиб, кўзимизни мошдек очмоқчи бўлишгандир? Гўё улар бизларга: мана кўринглар! Мана, сизлар фахрланган пойтахтнинг ҳоли. Юқоридан унинг манзараси нақадар кўримсиз ва аянчли, хунук. Шундай қолоқ ва онгсизсизлару, иттифоқдошларнинг ўзаро хавфсизлик тўғрисидаги шартномасига қарши исён кўтарасизлар. Яна мазкур шартноманинг тўртинчи пунктдан кулишларинг нимаси, дейишаётгандай. Самолётда учиб кетяпману, ўз-ўзимча хўрлигим келиб борардим.

Мен чидаб бўлмайдиган ҳақоратни бошимдан кечирдим. Учишга розилик берганимга ўзимни ўзим роса койидим. Менга қара, бир коммунист маҳбусдан хат олганимга икки ҳафта бўлгани йўқ ҳали. Хат мени қатиқ ҳаяжонга солди! Бугун бўлса мен америкаликлар вертолётида учдим.

— Абдулхолиқнинг гапи бўйича мустамлакачилар вертолётида.

— Бу ҳам камлик қилгандай, худди томларнинг устидан учиб кетардик.

Албатта, улар бизни барча нуқсонларни, жонажон Бағдоднинг ҳамма шароитларини, унинг сир-асрорларини кўрсатиш нияти билангина таклиф қилишган. Эсингдами, бурунги замонларда қозилар, сўфиларнинг халқни намозга чақириш учун минбарга чиқишларини ман

этишган экан. Негаки, юқоридан уйларнинг ичидаги ҳаракат яққол кўриниб турар экан. Энди бўлса Бағдоднинг бошдан-оёғи америкаликларнинг сурбет нигоҳлари олдида кафтдагидек яққол кўринмоқда. Марҳамат, жаноблар, вертолётингизга ўтиринг-да, сув босиб кетган шаҳарнинг манзарасидан мириқиб роҳатланинг.

Иброҳим кулиб қўйди. Саид шунақанги жўшқинлик билан куйиб-пишиб гапирардики, гўё минбардан нутқ сўзлаётгандай. Унинг нутқ ирод қилишида ҳеч қанақа ножўя ҳаракат учрамаса-да, ҳозир уни ҳовуридан бир оз туширадиган вақт келган эди.

Иброҳим ўзининг ёш дўстига қараганда анча босиқ ва тажрибалироқ эди. «Агар одам ҳаддан ортиқ гапириб юборса ва бор овозини ишга солса, демак, ўзининг ҳаққонийлигига бошқалардан кўра кўпроқ ўзини ишонтирмакчи бўлади»,— деб ўйларди у. Иброҳим худди шу бугун ўз қаллиғи олдида шундай қилган эди. Қисман фойдаси бўлди. У ҳар бир кишининг гапини жон қулоғи билан тинглар, айниқса, ўз дардини кимга айтишни билмаган Саиднинг ҳам гапларини тинглашга тайёр. Аммо энди бас! Уни азоблаётган ҳамма хаёлларни тарқатиб, келажакка ишонч ҳосил қилмоқ керак.

— Зарари йўқ,— деди Иброҳим пешанасини артар экан, кечки ҳаводан чуқур нафас олиб.— Сенинг анча кўзинг очилган, унча-мунча кўзга ташланмайдиган нарсаларни кўриб олдинг. Ишлар яқинда тўғри бўлиб кетади. Ал-Жамолийнинг кабинети албатта истеъфога чиқади. Улар сайлов ўтказишга мажбур бўладилар. Янги асосдаги сайловга албатта! Мен аминманки, прогрессив кучлар устун келиб, янги замон бошланади. Менинг аҳволим ҳам мустаҳкамроқ бўлади.— Иброҳим уйланишини дабдурустан айтишга уялди.— Биз адабий журнал чиқара бошлаймиз, унда сенинг ҳикояларинг чоп этилади, қўлимиздан келса биз ҳатто нашриёт ташкил этамиз. Шунда Дажла дарёсининг бошидан оёғигача кезиб чиқиш борасидаги орзуинг ушалади. Биз сени журнал ҳисобидан юборамиз.

Шу вақт Иброҳим ўзидан икки қадам нарида турган Шарифни кўриб, дарров гапнинг мавуини ўзгартирди:

— Мана, Шариф ҳам Бодлерни улоқтириб, ўз фикрига эга бўлган шоир бўлади.

Шарифнинг авзойи бузуқ эди. Иброҳимнинг бу башоратли сўзларига аҳамият бермади. Салом ўрнига у жойидан туриб баланд овозда деди:

— Умримда бунақа одамни кўрмаган эдим!

— Ким экан у?—шошиб сўради Иброҳим, унинг гап нима тўғрисида кетяпганини сезиб қолганидан кўрқиб.

Бироқ Шариф жавоб ўрнига қўлига стул олди-да, ажойиб томоша кўрсатди.

— Хумкалла, қоқвош! Тангри ҳам ўйламай-нетмай шу дидсизларга мол-мулк бериб қўйибди. Умримда бунақа тўнкасифат махлуқни кўрган бўлсам ўлай.

— Ўзи нима гап?— Саид гапга қўшилсанг-чи, дегандай, маънодор нигоҳ ташлаб сўради Иброҳим. Аммо Саид қовоғини солганча жим турарди.

— Анави қаҳвахона хўжайинининг гапини кўр,— тушунтира кетди Шариф чуқур тин олиб.— Мени кеча бу ерда чой ичиб, пулини тўламасдан қочдинг, деяпти. Мен унга, кеча ал-Боб уш-Шарқияга изимни ҳам босмаган эдим, десам ишонмайди. Бир биродарим билан гаплашиб турганимда кўзимни шамғалат қилиб қочиб қолдинг, дейди. Яна қайтиб келарсан деб ўйловдим, бедарак кетдинг, дейди тағин. Мен унга худони ўртага қўйиб қасам ичдим. Қани энди ишонса бу тўнка!

Иброҳим ўзича завқланиб кулди, юрагидаги ваҳима бир зумда тумандай тарқалиб кетди. У яна Саидга юзланиб, гапида давом этди:

— Депутатлар палатасига бошқа одамлар сайланади ва...— Шариф бетакаллуфлик билан унинг гапини бўлди:

— Яна сиёсат тўғрисидами?! Қандай халқ экан ўзи бу? Қалласида сиёсатдан бошқа нарса йўқ. Ўзи оч, касал-ку, кўнглида Гватемала ташвиши.

— Нафасингни ўчирасанми, йўқми, шеърбоз!— бирдан тутақиб кетди Саид.

Шариф Саидни энди кўргандай ўғирилди, унга узоқ тикилиб қолди. Иброҳимнинг юрагини ташвиш чулғай бошлади: бу яхшиликка бормайди. Аммо Саид ўртоғининг еб қўйгудек тикилишига парво ҳам қилгани йўқ. Бирпасдан кейин Шариф босиқ овозда деди:

— Бу читтаквойни бир чўқишда дабдаласини чиқариб юборайми, а?

— Тинч қўй. Кайфи бузуқроқ ўзи.

— Қайфи бузуқ бўлса, мен айбдорманми?

— Хўш, айт-чи, кеча қаерда эдинг?— фавқулодда кескин оҳангда сўради Саид ундан.

— Сен менга хўжайин эмассан. Қаерда юриб-туришимни сенга сўзлаб беришни ўзимга эп кўрмайман.

— Мен кўрдим... Пилдираб кириб келаётганингни...

Саид гапини охиригача гапирмади. Кўз қири билан Шарифга қаради-да, яна юзини ўгириб олди. Шарифнинг юзида ташвиш асари кўринмасди. Саид бир оз кутиб, шижоатланиб фикрини тўлиқ баён қилди:

— Сени ҳалиги жирканч кўча томон пилдираб кириб кетаётганингни кўрдим.

— Каззоб!— бақирди Шариф ва қўшиб қўйди:— Ўзингнинг виждонинг жирканч.

— Мен сени куппа-кундузи ўз кўзим билан кўрдим. Сен Ҳараж бозоридан чиқиб, худди ўша томонга кетдинг.

— Яхшиси, кўзойнагингни артиб ол.

— Кўзойнагим топ-тоза,— хотиржам оҳангда деди Саид.— Бундан тавқари, сенинг девдай қоматингни кўзойнаксиз ҳам бемалол кўрса бўлади.

Шариф энди йўл қилишга ўтди:

— Ха, мен таниш бир санъаткор аёл ёнига борувдим! Худо ҳаққи, ҳурлиқоми дейсан! Дунёнинг тенг ярмини берсанг арзийди.

— Ўзингни гўлликка солиш жонингга тегмадими?

— Сен бўлсанг юзингга қайрилиб қарайдиган бирор хотин юзини кўрмай дунёдан қуп-қуруқ ўтиб кетсан! Сенинг каламушга ўхшаган башарангга ким ҳам қарайман деб турибди.

Бу гапларнинг қанчалик оғир ботишини билган Иброҳим Саиднинг ёнини олди.

— Гулдек бола-ку, нега унақа дейсан?— деди Шарифга.— Агар синглим бўлганда уни ўзим куёв қилардим.

Саид қўлини чўзиб, қалтираб турган озгин бармоқлари билан сигарета пачкасидан сигарета олиб тутатди ва қаттиқ тортди. Кейин сигаретани оғзидан олди. Унинг пастки лабида кичкина қороз парчаси ёпишиб қолганди.

— Шариф,— жиддий тусда деди Иброҳим.— Сен кечирим сўрашинг керак.— Бусиз ҳам Шариф изн сўрамоқчи бўлиб турган эди. Юзидаги аввалги манман-

ликдан ном-нишон қолмаганди. У бирдан Саид томонга энгашди-да, уни маҳкам қучоқлаб олди ва мулойимлик билан деди:

— Ҳазиллашган эдим. Сенинг истаранг иссиқ. Хотинларнинг ҳаммаси калтафаҳм бўлади, эркакларнинг чиройини тушунолмайди. Шунинг учун ҳам улар хато қилиб, кўпинча фожиага гирифтор бўлишади.

БЕШИНЧИ НИДО

Овоз эшитилганда у боши остига кафтини қўйиб мудрамоқда эди. Мудроқда товуш унга ер қаъридан эшитилаётгандек туюлди. У девор томонга ағдарилиб, бошини кўрпага буркади. Лекин фойдаси бўлмади: овоздан аллақачон уйқуси ўчган, ҳолдан тойган бада-ни ортиқ ҳаловат топа олмасди. Лабларини ялади. То-моғи қақраб кетибди, қанча ютинмасин, оғзи қуп-қуруқ-лигича қолди. Устига-устак, сафроси қўзиди. Алам би-лан чаккасини тутганича, ерга ўгирилди. Шу онда нақ ёнида енгил шитирлаган товуш қулоғига чалинди; ди-моғига ёғ босган соч ва қатрон ҳиди урилиб, нафаси бўғилди. Бола чириллаб йиғлай бошлади. Хотинининг биқинига туртаркан, бўғиқ овозда хириллади:

— Овутсанг-чи!

Бола чинқирғи бир зум тиниб, сўнг яна баттароқ кучайди.

— Ҳалима, нима бўлди ўзи?

У жаҳл билан каравотга мушт туширган эди, пружиналар гижирлаб кетди.

— Овунмаса нима қилай?

— Тебратсанг-чи!..

— Икки соатдан бери тебратапман-ку.

У киприкларини зўрға очиб, тирсакларига тиралди. Урин чеккасида хотинининг қораси кўзига чалинди. Унинг ортида чироқ шуъласию бола чинқирғи...

— Нега йиғлаяпти?

— Билмадим. Кун бўйи қўлимдан тушмайди, кечала-ри эса йиғлагани-йиғлаган.

— Бир оз кўтариб юрсанг ухлаб қолармиди?..

— Қўлим темирдан эмас, ахир.

— Менинг бошим темирдан дейсанми?

— Сиз бир оз бўлса ҳам ухлаб олдингиз. Мен эса...
ё оллоҳ!

Хотинининг товушидаги оҳанг ёқмади. У ўшқирди:
— Сенга кўтар дедимми, кўтар-да! Мен эртага иш-
га боришим керак.

Хотини итоат билан болани қўлига олиш учун эгилганда нурни яна тўсиб олди. Унинг қадди-бас-ти ортдан тушаётган нурга бурканиб кўринарди. Бир нарсаларни шивирлаб болани бағрига қаттиқ босди-да, жон ҳолатда тебрата бошлади. Бир оздан сўнг бола чуқур тин олди. Аммо у хотини «ух» тортяптими, ўғли энтикиб нафас оляптими, билолмасди. Унга энди бир нарса аён эди: Ҳалима энди мутелик қилмоқчи эмас ва бу ниятини бундан кейин яширмоқчи ҳам эмасди. Илгарилари бундай қўпол гапиришдан ҳайиқарди...

Чўккан сукут Ҳамидга бир оз ором бағишлади. Кўз олдидан кечкурунги воқеалар кечди: у Саид, Шариф ва Иброҳимлар билан бильярдхона ёнидаги стол атрофида ўтирарди. Бирдан Шариф ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилиб, деди: «Ҳамма генийлар ёш ўлиб кетишади». Дўстлари унга эътироз билдириши ва киноя оралади: «Сен юз йил яшайсан!» дейишди. Улар бильярдхонадан радиода сўнгги ахборот берилгандан кейин чиқишди. Енгил насим ҳовурларини бир оз босди. Ҳамма уй-уйига тарқалди. У эса ёлғиз ўзи анчагача кўчани кезиб юрди.

Боланинг қаттиқ йиғиси уни ҳушига келтирди.

— Яна бошладими, Ҳалима?

Хотини ёнида енгил хуррак отибми ёки огир нафас олибми, ухлаб ётарди. Эрининг турткисидан чўчиб уйғонди-да, сақраб каравотдан тушиб, болани қўлига олди.

— Сув бериб кўр, балки чанқагандир.

Бир қултум сув бўлса, ҳозир ўзи ҳам йўқ демасди. Томоғи ҳамон қақраб ётибди, тили аллақандай гадирбудур, лаблари бир-бирига ёпишиб қолган эди. Бироқ графинда туравериб айниб қолган сув чанқоғини боса олмади. Чуқур нафас олди, яланг оёқ келиб, эшикни катта очиб юборди ва ташқаридаги қоронғиликка боли суқиб, тун ҳавосидан кўкрагини тўлдириб-тўлдириб нафас олди. Эшикни ёпгандагина уйнинг ҳавоси нақадар бўғиқ, нақадар дим эканлигини ҳис этди. Онаси бағрига тирмашган бола яна йиғи бошлашга куч йиға-

ётгандек, эптикиб турарди. Ҳамид соатига қаради, тўртдан йигирма минут ўтибди. Тонг бўзара бошлади. Кўчага чиққиси келиб, кийина бошлади. Ҳалима боласини бағрига маҳкам босганича, унга ҳайрон бўлиб қараб турарди. Туфлисини кня бошлаганидагина сўради:

— Кетяпсизми?

Ҳамид дарров жавоб бера қолмади. Шошилмай костюминини кияркан, деди:

— Соф ҳаводан нафас олмоқчиман.

— Тунда-я?

— Нимадир тинчлик бермаяпти.

Эшикка яқинлашганда, хотини сўради:

— Қайтиб келасизми?

— Йўқ, ҳаммомга борсаммикин, деяпман.

— Ундай бўлса, озгина пул ташлаб кетинг,— секингина сўради у.

Ҳамид унинг юзига тикилиб:

— Ўтган куни ярим динар олган эдинг-ку!

— Ўтган куни эмас, тўрт кун бўлди.

Ҳамид чўнтагидан чорак динар олди.

— Ойликкача ҳали анча бор.

Қоронғилик уни қучоғига олди. Қулоғига чигирткаларнинг чириллаши, кўринмас тун қушларининг сайраши урилди. Ҳаво очиқ, юлдузлар чарақлаб турарди. Қимсасиз кўча қоронғиликка чўмган. Фақат биргина чироқдан тушаётган нур кўчанинг бир чеккасини аранг ёритиб турарди. Ҳамид бўёқхона тепасидаги хира чироққа қараб юриб кетди.

Ростдан ҳам боя айтганидек, ҳаммомга борса бўлмай-дими? Эсига болалик йиллари тушди. Отаси уни нақ мана шу пайтда уйғотар ва уни ҳам бирга ҳаммомга олиб кетарди. У нестамайгина иссиқ ўриндан туриб, отаси орқасидан қоронғи, ўқтин-ўқтин жойларини нур парчалаб турган кўча бўйлаб қоқина-қоқина юриб борарди. У қўрқув ва совуқдан қалтирар, кўчанинг чироқ ёритиб турган жойларидагина қалтироғи бир оз босиларди.

Бир оз вақт ўтгач, Ҳамидга намоз ҳам ўқита бошлади. «Сенинг гуноҳингни нариги дунёга олиб кетмоқчи эмасман», деди. Ҳамид итоат билан намоз ўқий бошлади. Баъзан шайтон ундан баланд келиб, тушига ҳар хил нарсалар кирар, баъзан эса ихтилом ҳам бўлиб қоларди.

Бундай вақтлар у отасини уйғотиб, ундан уялиб ҳаммомга олиб боришни илтимос қиларди. Балки шунинг учун ҳам уни жуда ёш уйлантириб қўйишгандир.

Ҳамид бозорни кесиб ўтди. Дўконлар очила бошлабди.

Нурнинг сап-сариқ ялови ифлос сув оқаётган ариқларга тушиб турибди. Эшак майдаланган нимталар солинган аравагани очиқ дўкони ёнида сабрсизлик билан кутаётган қассоб олдига судрайди. Қассобни қара-я, ҳўппасемиз, оёқлари қийшиқ, қоп-қора бир махлуқ — нақ шайтоннинг ўзи.

У каппондан чиқиши билан яна осмонга қаради. Ҳозир у ичи ёритиб қўйилган шиша соққачаларни эслатарди. Бундайларни Ҳамид ёшлигида кўп ўйнаган. Унг ва чапга чўзилиб кетган кўчаларнинг барчаси тонг нури оғушида. Ҳамид бир муддат қаерга боришини билмай, тараддулланиб турди. Сўнг таваккал қилиб чапга, Ғози кўчасига бурилди.

У совуқ ва намли тонг ҳавосини тўймай шимирарди. Бағдодни бу қисми одамлар ташлаб кетган харобага ўхшайди. Ҳувиллаб ётган кўчанинг икки тарафида шарти кетиб, парти қолган уйлар. Кўчанинг бир томонидаги уйлар бузиб ташланган, лекин ўрнига ҳали янгилари қурилмаган эди. Ҳамидга буларнинг барчаси тушдагидек туюларди. Автомобилларнинг шовқини борган сари кучайиб борар, беихтиёр, ҳозир портлаш юз беради-ю, ортидан абадий тинчлик чўқади, дейиш мумкин.

Мана, у Ғози кўчасига ҳам етиб келди. Бу кўчадан машиналар сурон солиб физиллаб ўтиб турар, эндигина ёйилаётган тонг нурида улар ортидан тўқ зангори из қоларди. Ҳамид кўчани кесиб Фирдавсий майдонига йўл олди. Япроқларда шудринг милтиллади. Ерда ҳам сув излари; бу излар гоҳ бирлашиб, гоҳ айрилишиб, қаёққадир шошилишадди. Ҳамид бир оз юриб, такси тўхтатди ва ал-Боб ул-Муаззамга йўл олди.

У машинадан Халқ кутубхонаси олдида тушди. Тонг энди ёришган эди. Каттакон това биқиллаб турган кўча тамаддихонасида тик туриб нонушта қилди. Ҳамиднинг томоғи ҳамон қақрарди. Уни босиш учун бир шиша совуқ пиво ичгиси келди. Ал-Маърад маҳалласи томон юрди. Бу ерда баҳорни жуда аниқ ҳис қилса бўларди.

«Эҳ, қани энди бир шиша пиво бўлса...— ўйларди у, бироқ шу ондаёқ ўзига ўзи савол берди:— Наҳотки, шу

«сарик иблисга» бутунлай ўрганиб қолган бўлсам? Наҳотки, у мени ўзига имлагани-имлаган бўлса?! Наҳотки, ҳар кун оқшом бир қадаҳ шароб ичишга ружу қилганимдан дарак берса». Сўнг ўзига ўзи тасалли берди: «Бағдод оқшомлари шундай зерикарли, шундай воҳасратоки... Бу ҳаммага Абу Нувос замонидан маълум. Бу ерда шаробсиз тонг оттириб бўлмайди».

Ўз кўнглини топганидан мамнун Ҳамид, бугун ишхонада тоби қочганини баҳона қилишга қарор қилди. Ҳозир эса, у ал-Боб уш-Шарқияга бориб, бу ажойиб тонгда маза қилиб, бир тўйиб ичмоқчи бўлди. Соат еттига яқинлашиб қолганди. Ҳали қовоқхоналар ҳам, казинолар ҳам ёпиқ. Ҳали йиғиштириб-сидиришга ҳам улгуришмагандир.

Қишнинг шундай тонгларидан бирида ўзини қаерга қўйишни билмай, ал-Боб уш-Шарқияда тентираб юрганида, биринчи дуч келган казино эшигини қоққани ёдига келди. У эшикни то хўжайин уйқули кўзларини ишқаб, остонада кўринмагунча, ўн дақиқа чамаси тақиллатиб турган эди. Хўжайин эсноғини босиб, чаккасини қашиди-да, кўзларидан мудроқни зўрға қувиб, мингиллади:

— Марҳамат.

Ярим қоронғи зал ўртасига ўриндиқлар эҳром шаклида қалаштириб ташланган. Оёқ остида сигарета қолдиқлари-ю, апельсин пўстлоқлари ётарди. Ҳамид нима олиб келиш кераклигини айтгач, ўзига жой ҳозирлади. Ушандаги шароб таъмини ҳануз унутолмайди. Уша эрталабки ичимликда аллақандай жозибадор лаззат бор эди. Эҳтимол, ўшанда казинода якка ўзи фармонбардорлик қилгани учундир. Ёки бўлмаса, қишлиги, сукунат ва шафақлар сабаблидир?

Баҳор оҳанглари Ҳамидни асир этган. У сўл томонга бурилди... Қуёш аксини қўйнига яшириб олиб, сўнг уни парчалаб-парчалаб, ўткинчиларга кўз-кўз қилаётган дарё бўйида сайр қилиб юраркан, иттифоқо, тўғон ёнидан чиқиб қолди. Пастдан, камбағалларнинг ярим хароба кулбалари қатор бўлиб турган томондан тутун осмонга ўрлар, чумчуқлар чирқиллагани қулоққа чалинарди. Бу ерда тўриб жимгина атрофга боқиш, тонгнинг жозибали товушини тинглаш унинг дилига хуш ёқди. Бироқ ал-Боб уш-Шарқияга кетаётган автобусга кўзи тушиши билан яна шундай ичгиси келдики, чидаб туролмади. Энди

албатта у ўша эшикни яна бир бор қоқади-да, бугунги куннинг биринчи қадаҳини силқоради! Ҳамид автобус бекатига ошиқди, кўрган одам шу тобда уни охириги автобусга шошаётган йўловчи дерди. У иккинчи даражали ўриндиқлар орасидан олдинга ўтиб борди-да, автобуснинг ўртасида тўхтади.

Шундайгина қаршисида Салма ўтирарди. Тимқора сочлари елкасини тутиб кетган шокилалари бошининг қимирлашига монанд силкиниб турарди. Ҳамид қизга суқланиб қараб қолди. Ал-Боб ул-Муаззамдан сал ўтмай анчагина йўловчилар тушиб қолишди. Ҳамид энди Салмага яқинлашишга азм қилганда, қиз дераза ёнида ўтирган дугонаси билан хайрлашаётганини кўриб, ўзини тийди. Салма ўрнидан турди. Ҳамид нақ унинг елкаси орақасида турарди. Қизнинг сочларидан ва кийимларидан ажиб бир ҳид анқир, ўз жозибаси билан йигитнинг юрагидаги бўшлиқни тўлдираётгандек бўларди.

Автобус бирдан силкинди ва Ҳамид беихтиёр қизнинг елкасидан туртиб юборди.

— Кечирасиз,— тезгина деди қиз ўзи айбдордек.

— Эртанг хайрли бўлсин!— жавоб ўрнига деди Ҳамид.

Қиз ўгирилиб қаради. Унинг жиддий юзида ажабланиш аломатлари пайдо бўлди. Кўзлари икки гавҳар тошга ўхшарди.

— Саломалайкум!— хижолатомиз, зўрға деди қиз ва бошини қуйи туширди.

— Уйларингиз ҳанузгача сув остида ётиптими?— сўради Ҳамид.

— Ҳа, Аъзамиядаги амакимникига кўчганмиз.

— Оғир мусибат!!!

— Тангрига шукур, кўрпа-тўшакларимизни қутқариб қолишга улгурдик.

— Хайрият!

— Бошқалар бошига тушган кулфат олдида бизники унчалик эмас. Баъзилар уйлари сувга тўлганда зўрға уйғонишган-да!

Йигитга қизнинг тетик кайфияти ёқиб, унга далда бермоқчи бўлди:

— Ҳаммаси ўтиб кетади,— деди Ҳамид,— сувни ер шимиб олгач, чорбоғингиз ҳосилдор бўлиб, роса экин битадиган бўлади.

Салма кулиб қўйди. У автобусдан тушгач, Ҳамид ҳам унинг ортидан тушди. Шунда ҳам одоб юзасидан сўраб қўйди:

— Сен билан бирга бир оз юрсам майлими?

— Марҳамат.

— Мен кўнмассан деб ўйловдим,— бир оз сукутдан сўнг деди у.

— Кўнмассан! Нега?

— Тунов куни ресторанга бормаган эдинг-ку.

— Ҳали ҳам ўша эсингдами?— қиз мийиғида кулди.

— Албатта,— деди йигит кулгидан оғзининг таноби қочиб.— Аммо таклиф ҳамон ўз кучини сақлаб турибди.

Қиз кулиб унга қаради. Бир зум синовчан тикилиб турди-да, кўзларини ерга тикди.

УЧИНЧИ НИДО

У нариги тарафга ўтишдан олдин, атрофга зимдан назар ташлади-да, кейин шошиб, кўчани кесиб ўтди. У симёғоч орқасидаги витриналардан бирини томоша қилаётган бўлиб, атрофни яна бир оз кузатди. У, бу сафар ҳам Саид пойлаётган бўлмасин, деб қўрқарди. Ишқилиб, ўша бадфёълнинг кўз қири тушиб қолмаса бўлгани. Утган сафар унинг узоқни яхши кўра олмаслигини баҳона қилиб, қутулган эди. Аммо яна кўриб қолса, энди ҳар қандай вазу корсони фойда бермайди, эл орасида шармандаси чиқади!

«Зино қилиш-ку, аслида, айб эмас. Бироқ уни жамоатчиликдан яширсанг,— ўйларди у,— сени кечиришмайди. Кўпчилик, одатда, юзаки ҳукм чиқараверади. Айтайлик, бир иложсизликдан қиз шубҳали бир уйда истиқомат қиляпти! Бўлди, шунинг ўзи уни бузуқ дейиш учун етарли. Улар қизнинг юрагида нима борлигини билишмайди, билишни ҳам исташмайди. Қалбнинг кўрини ҳар хил дайди, бадбашараларга улашишга мажбур бўлганинг етмаганидек, сендан жирканаётганларини сезиб туришинг нақадар даҳшатли эканлигини улар англашармиди?..»

Оғзидан бодни кириб, шоди чиқариб, кўнгил очиш уйи эшиги олдида бир тўда йигитлар пайдо бўлишди ва тор кўчага бурилишди. Андак вақт уларнинг оёқ дупурлари ва ҳиринглашлари эшитилиб турди. Улар кўз-

дан йўқолишлари билан Шариф эшикни тақиллатди. Сабрия унинг товушини таниб, эшикни очди. Қиз Шарифнинг келишини билар, у ўзига оро бериб, эгнига оҳори тўкилмаган нимча кийиб олган эди.

— Эшикни тезроқ ёп, Сабрия,— уйга кираркан деди Шариф.

У тўғри сўрига қараб юрди. Ботинкасини ҳам ечмай сўрига ўзини отди. Оёқлари зирқирар, тинка-мадори қуриб, кўзлари юмилиб борарди. У хираликда баъқубалик Аҳмаднинг такасидан қолишмайдиган пашшаларни қувишга ҳам мадори етмай, зўрға қўл силкирди. Ҳозир агар бирор кимса бошидаги сочининг бир тутамини юлиб олганида ҳам, ўрнидан қўзғалмасди.

Сабрия Шарифга орқа тарафдан аста яқинлашди, унинг қовоқлари устига ўзининг тоза, майин совун ҳиди анқиб турган кафтларини қўйди. Йигит бемажол деди:

— Ким бу? Шаҳризодми? Бугун менга қизиқ эртак айтиб бермасанг, жонингдан умидингни узавер.

Қиз қўлини тез тортиб олди ва унинг устига энгашди. Йигит қизнинг нафасини аниқ сезиб турарди.

— Мен сенга эртак тўлдирилган сандиқмидим?

— Калима келтир, гофил банда! Тангри номи билан қасам ичаманки, бу тун сени малоикалар ёнига жўнатаман.

Шариф ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қиз унинг елкасидан тутиб қолди.

— Ўзинг кимсан? Ҳали мени ўлдирмоқчимисан?

— Мен Шаҳриёрман. Уни эшитганмисан?

— Йўқ. У ким бўлади?

— Эй гофил! Шаҳриёр доно ва жаҳлдор шоҳ бўлган. Сенга шунча ўргатганим билан фойдаси бўлмади.

— Сен-а? Ҳалигача ўқишни ҳам ўргатмадинг-ку!

— Мен мулла эмасман, мен шоирман. Сенга фалсафадан сабоқ бераман. Эрталаб очилиб, кечга бориб кўз юмадиган гуллар ҳақида сўзлаб бера қолай.

— Шунақа гул ҳам бўладими?

— Бор шунақаси. Бу дунёда шунчалар кўп ажойиботлар борки, улар тўғрисида сен ҳали ҳеч нарса билмайсан. Улар сенинг соч толаларингдан ҳам кўп.

Қиз сочларига қўл югуртириб, уларни пайпаслади ва ишонқирамай қайта сўради:

— Ростдан-а?

— Балки ундан ҳам кўпроқдир. Ахир сен сочларингни кестиргансан-ку. Бор-йўғи бир тутам сочинг қолибди.

— Тақимимга тушадиган сочларим бор эди, уни холам қирқиб ташлаган... Менга дунё ажойиботларидан бир оз гапириб бер.

Шариф кўзларини шифтга қадади, гипнозчидек сирли шивирлаб гап бошлади:

— Шундай бир шаҳар бор, унинг исми шарифи Париж. Яна Рим дегани ҳам бор. Булардан ташқари, Рио-де-Жанейро, Гоголулу, Москва... Яна бирини Ямайка дейишади,— деди Шариф бамайлихотир.

— Улар ҳам Бағдодга ўхшайдими?

— Йўқ. Улар ўртасида осмон билан ерча фарқ бор.

— Масалан, қандай?

— У ерларда одамлар учун севги ҳамма нарсадан қадрли, севилганларни қуритиб, қақшатишмайди.

— Севишганлар қуриши ҳам мумкинми?

— Бўлмасам-чи, уларни ҳижрон адойи тамом қилади. Севги уларнинг қалбига худди зулукдек ёпишиб олади-да, қонларини сўриб, адойи тамом қилади.

— Даҳшат-а, вой худойим-эй.

Қўрққанидан қизнинг кўзлари чақчайди. Йигит унинг қўлларидан тутди:

— Ташвишланма, азизим! Сенинг қалбингга севгининг йўли тушмайди.

Қиз унинг кўкрагига бир мушт урди. Тўсатдан тушган зарбдан Шарифнинг кўкраги оғриди, алаmidан қизни тарсакилаб юборишига оз қолди. Ўрнидан туриб Сабрияга қаради; Сабрия нарироқда унга қараб ўтирарди. Унинг вазоҳати худди бир бурда гўшт беришгану, кейин уни оғзидан тортиб олинган кучукка ўхшарди. Йигит унга қирғий қараш қилди.

— Сен менинг юрагимни қаёқдан биласан?!— деди Сабрия ниҳоят.

— Ҳали сенда юрак ҳам борми?!

Қиз яна мушт дўлайтирди.

Шариф унинг белидан қучиб бағрига тортди.

— Шаҳриёр ўз маъшуқаларининг биронтасига ҳам бундай эрк бермаган,— жаҳл билан деди у,— нима, бугун дор остига боргинг келиб турибдими? Нима бўлди сенга?

Қиз оғир «ух» тортди. Алам билан тўлганган эди, чакка томирлари бўртиб чиқди. Шариф уни бағридан бўшатди.

— Улим фариштасини кўрганмисан?

Қиз индамай, сўри остидан туфлисини излай бошлади. Унинг яноқлари қип-қизил, чакка томирлари ҳануз уриб турар, чиндан ҳам хафа бўлганга ўхшарди. Афсус, қизга қўполлик қилмоқчи эмасди. У қизнинг этагидан тортиб, ёнига ўтқазди-да, кулиб сўради:

— Хафа бўлдингми?

Сабрия уни итариб қўйди:

— Мени мазах қилгани уялмайсанми?

— Ҳазиллашдим-ку!

— Шу ҳам ҳазилми? Жуда бағритош одамсан.

— Агар ҳазиллашмаган бўлсам ҳудо урсин.

— Сени бирам сабрсизлик билан кутган эдимки...

Сен бўлсанг мени мазах қилганинг қилган.

— Қўйсанг-чи, маликам! Мен юрак азобларидан кулишга ботина олармидим. Ўзгалар дардига ҳамдард бўлишим мумкин. Агар у азоб душманганики бўлса ҳам... Ёнимга ўтир, қалбинг овозини тинглашга рухсат бер! Юрак уришини тинглашни жуда севаман. Шу билан бирга, қўрқаман ҳам. Қани, яқинроғимга кел-чи. Қанчалар нозик-ниҳолсан-а! Дийдорингга бир тўяй. Кўзларинг жилосини кўрсат-чи.

Қизнинг кўзларида жило кўринмасди. Кўзлар қоп-қора узун киприклар остида беркинганди. Қиз айтганини қилдирган ёш боладек мамнун илжайди.

— Мана, ярашиб олдик,— деди Шариф.— Кел, бир оз гаплашиб ўтирайлик.

— Нима ҳақда?

— Менга айтадиган гапинг йўқми?

— Бугун овқатландингми?

— Жуда ўладиган ерда эмасманки, мендан бундай нарсаларни сўрасанг. Эрталаб ҳолва билан асал тамадди қилдим. Бошқа бирор нарсани сўрай қол!

— Бизнинг дарёмиздек чуқур ва азим дарё борми ўша узоқ ўлкаларда?

— У ёқларда бундан бошқа ҳар турли ғаройибатлар кўп.

— Ғаройиботлар дейсанми? Масалан, нима экан улар?

— Парижда, масалан, шундай бир минора бор, у

устма-уст қўйилган тўртта мезанадан ҳам баландроқ.

— Ағдарилиб кетмайдими?

— Йўқ. Римда бўлса, аёллар бир хил атир сепишади. Уни ҳидлаган эркаклар йиғлаб юборишади.

— Бағдодда ҳам шундай атир борми?

— Афсуски, йўқ. Бундан ташқари, Венецияда кўчалар осмон сингари мовий сувга тўла бўлади.

— Ё, тавба,— ажабланди қиз,— унда машиналар қандай юради?

— У шаҳарда машиналар бутунлай йўқ. Одамлар қайиқларда юришади. Гонолулуда эса аёллар сочларига анвойи атиргуллар тақишади ва эркаклар азмига ҳеч қачон эътироз билдиришмайди.

— У ерда гуллар кўпми?

— Жуда-жуда кўп. Турли-туман ва анвойилари бор.

— Роса ёлғонларни сўзлаб, мени боплаяпсан-а.

— Худо сақласин! Ахир дунё бепоён-да. Сен эса, унинг бир бурчагида яшаяпсан. Бу бурчак шундай кичкинаки, агар дарё сал тўлқинланса, одамлар сув остида қолиб кетишади.

— У ерларда-чи? Одамлар сувга чўкишмайдими?

— Мутлақо, йигирма ёшдагилар эса ўлим нималигини ҳам билишмайди.

— Менинг эса ўн ёшли укам вафот этганди...

— Булардан ташқари, у ерда сенга ўхшаш танини сотадиган аёллар деярли йўқ...

— Менинг бундай бўлишимга зolim одамлар сабабчи.

Шариф қизнинг юзига узоқ тикилиб қолди, сўнг ғалати бир оҳангда сўради:

— Қандай қилиб бунчалик тубан кетдинг-а, Сабрия?

— «Тубан кетдинг», дейсанми? Бу нима деганинг?

— Қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолдинг? Бегона эркаклар билан ётасан...

Қиз бир оз сукутдан сўнг:

— Ҳа, энди... Тақдирим шундай экан!— деди хафа бўлиб.

— Нима учун бошқа аёлларнинг тақдири сеникидақа эмас?

— Бошқа аёлларнинг оналари меникига ўхшамаганда,

— Онанг жуда ёмонмиди?

— У мени сиқиб, сувимни ичмоқчи бўларди.

— Нега?

— Бунга ўзим ҳам ҳайронман.— Сабрия кўзларини шифтдаги бир нуқтага тикиб, узоқ жим қолди. Сўнг алам ва изтироб тўла овоз-ла гап бошлади.

— Нима учун шундай қилганини ким билади дейсан? Мен унга ҳеч ёмонлик қилмаганман. Биз оилада икки опа-сингил ва бир ўғил эдик. Онам укамни ниҳоятда яхши кўрарди. Бизлар ҳам уни суюб-ўргилардик. Укам тифдан вафот этгач, онамнинг меҳри синглим Фахрияга тушди. Мени эса, худди Азроилдек ёмон кўриб қолди. Нега? Ким билади, дейсан. Дастурхонга ўтирганимизда ҳар сафар менга: «Яна ҳаммасини еб қўйма, тўймагур. Синглинг есин», дерди. Синглим доимо янги кийимлар кияр, меники эса далва-далва бўлиб кетса ҳам, онам парво қилмасди. Онам Фахрияни бирга тўйларга олиб бориб, хотинларга мақтарди. Мен уйдан эшикка чиқмай, уларнинг кирини ювиб, супуриб-сидириб ўтирардим. Фахрия шатралик бир йигитга эрга тегди. Мен эса, пешанамдагини кутиб уйда қолавердим. Онам менга ҳар куни дағдаға қилгани-қилган эди.

— Худо сени менинг елкамга юк қилиб яратган экан, жувонмарг! Юзинг тўй кўрмайдиганга ўхшайди.

Мен бу хўрликка чидай олмай, онамдан ўч олмоқчи бўлдим ва ўзимга қаллиқ топмоқчи бўлдим. Кечқурунлари уйдан аста чиқиб кетардим-да, дарё қирғоғида сайр қилиб юрардим. Бу аҳвол бир инсофли, андишали йигит учратмагунимча давом этди. Ҳар ҳолда у бошда менга шундай туюлган эди. Мен у билан Бадрага қочиб кетдим. У бир куни иш билан Кут шаҳрига кетганича қайтиб келмади. Мен нотаниш шаҳарда, бегоналар орасида қолиб кетдим. Бу ерда на қариндош-уруғим, на бир меҳрибоним йўқ... Ниҳоят бир «меҳрибон» аёл топилиб қолди ва мени Бағдодга олиб келди. Бу ерда мана шу аҳволга тушиб қолдим.

Сабрия юзларини қўллари билан беркитиб, оғир хўрсинди.

— Онангнинг бағри тош экан!— деди Шариф.

— Йўқ. Булар барчаси тақдирнинг ўйини,— ишонч билан деди Сабрия.— Ҳар ким ўз пешанасидагини кўради. Ўзинг-чи? Ўзинг қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолдинг?..

— Қандай аҳволга тушиб қ-қолибман?

— ...Шоир бўлиб...

— Тубан тушдинг, демоқчисан-а?— у ҳам худди ўз таржимаи ҳолини айтиб беришга уялди шекилли, Сабриядек юзларини кафтлари билан беркитди.— Бизнинг ҳаётимиз бир-бирига ўхшайди, Сабрия. Биз оилада кўпчилик эдик: уч ўғил, уч қиз. Катта акамнинг оти Фулус, ўртанчасининг оти Ғабо, кичигиники Риё эди¹. Тўнғич опам Вусулия, ўртанча опам Лусусия ва кенжаси эса Хиёна эди². Онам уларни суйиб эркалар, ҳар куни пешаналарини силарди. Фақат менгина унга бегонадек эдим. У менга арзимаган нарсаларни ҳам раво кўрмасди. Кўпинча қайта-қайта айтадигани шу эди:

— Жонимга тегдинг. Кошкийди, кўзимга кўринмай, йўқолиб кетсанг, қутулардим. Очликдан ўлиб кет. Сени кўргани кўзим йўқ.

Мен унга ялиниб-ёлворардим:

— Ахир мени ўзинг туққансан! Бошқа ака-укаларимга қандай она бўлсанг, менга ҳам шундай онасан-ку!

— Хато қилган эканман. Одам Ота алайҳис-салом ҳам хато қилганлар дейишади. Мендан ҳам хато ўтган экан-да.

Шундан кейин «шоир» бўлмай, нима бўлар эдим? Ҳеч бўлмаса, «шоир» бўлиб, ундан қасос олай дедим.

Шариф юзларидан қўлини тортди. Сабрия унга меҳр билан кулиб қараб турарди.

— Нега куляпсан? Менинг қиссам кулгили кўриндими?

— Йўқ, кулгили эмас,— тўлқинланиб деди қиз.— Кўнглим анча таскин топди...

БИРИНЧИ НИДО

Қўшни хонадан аёл кишининг Иброҳимни телефонга чақирган овози эшитилди. Бироқ у редакцияда йўқ эди.

— Ибр... Иброҳим дейсизми? У йиғилишда эди,— дудуқланиб жавоб қилди Саид.

У трубкани қўйиб, хонадагиларга кўз югуртириб чиқди. У саросимага тушиб қолганлигини биров сезиб қол-

¹ Отлар рамзий бўлиб, уларнинг маънолари қуйидагича:— Фулус — пул, Ғабо — нодонлик, Риё — мунофиқлик, риёкорлик.

² Вусулия — мансабпарастлик, шуҳратпарастлик; Лусусия — ўғрилиқ, қароқчилик; Хиёна — диёнат.

мадимикин? Ходимлардан бири радиохабар қабул қилар, маҳаллий репортажлар билан шуғулланувчи мухбир эса, олди-қочди хабарлар ёзилган парча-парча қоғозларни киссаларидан қидирарди. Бурчакда ўтиришган учта меҳмон эса, хўриллатиб чой ичишарди.

«Афсус,— ичида ўзига-ўзи дашном берди Саид,— шошганимдан унга нима кераклигини сўрашни ҳам унутибман-а. Бирор зарур иши бўлса-я?»

Уша тиниқ аёл овози эса, ҳамон қулоғида жаранглар, унга ноаниқ қувноқлик олиб келгандек бўларди. Саид стол тортмасидан бир папка олди: у ҳозир зудлик билан мақола ёзиши керак. Мақоланинг плани қалин дағал қоғозга битилганича турарди. У ручкани олди-да, биринчи жумла устида ўйланиб қолди.

«Жамоатчилик мулоҳазаси писанд қилинмаяпти...»

Шундай бошласаммикин? Йўқ, буниси кетмайди.

«Янги министрлар кабинети зиммасига оғир масъулиятлар олмоқда...»

Йўқ, буниси ҳам бўлмайди.

Ироққа сув тошқини етказган жароҳатларни даволашга ҳали мамлакат тарихида мисли кўрилмаган буюк бир жарроҳ бел боғлади...»

Буниси ҳам бўлмағур нарса. Уқувчилар, хайрият, бирорта жонкуяр ҳам чиқаркан, деб хурсанд бўлишади-ю, гап замиридаги кинодан беҳабар қолишади. Ахир «жарроҳ» деганида, у яна бир лоф-қоф ураётган мақтанчоқ одамни назарда тутяпти-ку. Йўқ, бундай бошлаш маъқул эмас. Мақоланинг биринчи жумласида гап кўп.

«Қуруқ гап билан ишонч қозониб бўлмайди...»

«Зўр гапу, бироқ сийқаси чиққан-да,— ўйлади Саид.— Дунё яралгандан бери қўлланилади бу ибора. Бугун миянг жойидамасми, бола...»

Шунда кулгиси қистади. Кулгидан лабларини йиғиштириб, ручкани варақлар устига отди-да, стул суянчиғига ястанди. Илгари Қоҳира университетида ўқиб юрган вақтда ҳам шундай бўлганди.

Студентлик йилларида у лотин дарсини жинидан ёмон кўрарди. Маълумоти паст ёш ўқитувчиси эса, куйиб-пишиб такрорлатгани такрорлатган эди: «Ҳомо, ҳоминис, ҳомини, ҳоминим». Дарс охирида талабаларнинг тинка-мадори қурир, намоийшдан ҳозиргина қайтган одамдек хириллаб қолишарди. Бир куни Саид та-

наффус пайтида, тўсатдан дарсдаги шовқиндан шикоят қилиб, балога қолди. Шунда дўстлари:

— Эҳтимол, миянгни бир оз шамоллатгинг келиб қолгандир? Қани, юр биз билан,— деб уни бошлаб кетишди.

Улар университетга яқин маҳалладаги уйлардан бирига киришди. Ярим қоронғи ифлос хонада устида финжонлар қалашиб ётган стол турарди. Саидга ранги тамакига ўхшаган бир парча нарсани тутқазиб, уни конфетдек сўр дейишди. У йўқ дея олмасди, қўрқоқ дейишларидан чўчирди. Бундан ташари: қандайдир янги, ҳанузгача у кўрмаган, жуда қизиқ бир ҳодиса бўлади, деб айтишяпти. Ҳеч бўлмаса бош оғриғидан қутуларман, ўйлади у. У ҳалиги сирли ушоқни тили остига ташлади. У нарса оғзида эриб, йўқ бўлиб кетди ҳамки ҳеч нарса юз бермади. Саид бу ҳақда гап бошлаган эди, ўртоқлари:

— Мунча шошасан! Бирпас кут, кўрасан,— дейишди маънодор.

Шу пайт ялпизли чой олиб келишди ва ҳаммалари шошилмай чой ича бошлашди. Кейин уни Шубра ан-Намлдаги гуруннга олиб кетишди. У қизиқиш билан кутяпган аломат ҳодиса ўша ерда рўй берди...

Саидга чор атроф ғаройиб ва айни вақтда жуда кулгили кўрина бошлади: одамлар, уларнинг сўзлари, ўзи ҳам, радионинг товуши, ердаги ўриндиқлар, хуллас, нимага кўзи тушса, ўша тўхтатиб бўлмайдиган кулги қўзғатарди. Дастурхон ёзилди, Саид бир бурда нон олди-ю, оғзига солиб, кулиб юборди: нсм томоғидан лип этиб ўтиб кетган эди. У доим бирор нарса қилгиси келар, лекин унинг нималигини ўзи ҳам билмасди. Ана шу тушуниб бўлмайдиган истаклар бетўхтов алмашиниб турар ва амалга ошишни талаб қилишлари билан йиғитни қийнардди. Саид вақт қандай ўтаётганини сезмас эди.

Бирданига қўрқув ичиде қолди: юраги ёниб кетаётгандек бўлди. У ялиниб-ёлвориб, врач чақиришларини илтимос қилди. Дўстлари атрофини ўраб, унга бу фикрнинг сохталигини тушунтира бошлашди. Саид тутқаиб кетди:

— Юрагимдан чиқаётган тутунни кўрмаяпсанларми? Юрагим ловиллаб ёняпти-ку! Полиция билиб қолишидан қўрқяпсизларми? Майли, ҳамма нарсани ўз бўй-

нимга оламан. Ҳозир ўлиб кетганимдан кўра эллик йил турмада ётганим афзал.

Йигитлар кулишарди: «Соппа-соғсан, юрагинг ҳам ёнаётгани йўқ. Бўлмаса бунақа югуриб юра олармидинг?»

Кейин унга қандайдир бир суюқ нарса ичиришди.

Уни нималигини суриштирмай ичиб юборди. Бу нарса-ку сезилмай ўтиб кетди, лекин бир оздан сўнг Саид дўстларига бошқа нарсадан шикоят қила бошлади: «Билмай тилимни ютиб юборибман». Дўстлари уни яна юпатиб алланарсалар қилишди. Қандайдир бир қиз унинг сочлари, юз-кўзларидан силади.

Саид кечга яқин ўзига келди. У чарчаган, ҳориган ҳолда бу лаънати уйдан чиқиб бораркан, қўрқа-писа қадам ташларди; бугунги кечирган можароларидан одамлар огоҳ бўлиб қолишадигандек туюларди. Ижарага олиб турган уйи эшигини хўжайиннинг қизи очди. У ўзининг бир қанча қасидаларини ана шу сарви қомат, ниҳоятда кўҳлик қизга бағишлаган эди. Саид ўз қилмишидан уялиб кетганидан уйга киришга ботинолмай, эшик олдида туриб қолди. Қиз унга ажабланиб боқди.

— Вой худойим-эй,— деди ниҳоят,— сенга нима бўлди ўзи? Нимага кирмаяпсан.

Саид жим...

Саид хаёл суриб ўтирганида сайлов участкаларидан қайтган ходимлар овози уни ҳушига келтирди. Саид Иброҳимнинг иш ўрнига қаради: у ҳануз бўш эди. Радиода бир қўшиқчи ҳафсала билан қандайдир савти наво қиларди. Саиднинг кўнгли ёришиб, енгил тортди. У қўлига қалам олиб, энди ипакдек майин туюлаётган қоғозга тез-тез ёза бошлади. Фикрлар ўз-ўзидан қуйилиб келиб, бирин-кетин қоғоз бетига тушишди. Мақола ярим соатда тайёр бўлди. Бундан у беҳад севинди.

Терлаб-пишиб кетган Иброҳим ўчган сигаретини сўриб, хонага кириб келди.

— Йигилиш, афтидан, жуда қизгин бўлганга ўхшайди?

— Э-э, қаёқда, қуруқ гап. Бошдан-оёқ олиб қочиш.

— Дарвоқе, тўғри. Одатда арзимаган ишни ҳам роса кўпайтиришади.

— Нима исташади ўзи улар? Улай агар тушунган бўлсам.

Саид ҳам ҳозирги шароитга унча тушуниб етмасди. Бу қизғин, лекин роса чалкаш сайлов компанияси унинг ҳам бошини анча айлантириб қўйган эди.

Иброҳимнинг юзи сўлғин, атрофга бепарво боқарди. Сигарета лабларига ҳамон ёпишганча турар, ҳорғин кўзлари бир нуқтада тинчимасди. У қўлларини беихтиёр чўзиб, қоғоз олди.

— Ҳа, айтганча, сени бир қиз телефонда сўраган эди,— эслаб қолди Саид.

— Қачон? Анча бўлдимиз?— жон кирди Иброҳимга.

— Бир соатча бўлди.

У ўчган сигаретасини қайта ёндириб, Саидга ўгирилди ва ҳазил аралаш таңтанали оҳангда деди:

— Менинг никоҳдан ўтишимда қачон гувоҳ бўла оласан?

— Табриклайман. Қачон десанг, мен тайёрман.

— Ундай бўлса, буни узоқ кутмайсан.

— Тағин янги парламент мажлислари очилиш кунда бўлмасин?

— Эҳтимол ундан ҳам олдин бўлар.

Радиодан кимдир жуда мунгли оҳангда «Севгига бўлдим қурбон» ашуласини айта бошлади. Санъаткор шундай берилиб куйлардики, овозидан фақат жавобсиз қолган севгиси учун куйинаётгани йўқ, балки бирор энг қимматли нарсасидан ажраган одамдек фарёд чекмоқда дейиш мумкин эди.

Иккалалари жимиб қолишди. Ҳар ким ўз ўйи билан банд эди; Саид агар Иброҳим уйланадиган бўлса, менадан узоқлашиб кетади, деган хаёлда эди. Унинг хаёли хонага кир коржомали босмахона ишчиси кириб келганда бўлинди.

— Тайёр материаллар борми?— сўради у.

Саид ҳозиргина ёзиб тугатган мақоласини унга тутқазди.

— Бу жуда оз-ку!— деди ишчи бошини силкиб.

Иброҳим эҳтиётдан ёзиб, яшикка ташлаб қўйган мақолаларидан бирини олди:

— Мана буни ҳам ол.

— Мен ҳозир «жамоатчилик фикри» рубрикасига мақола ёзиб бераман,— деди Саид.

— Интервью олишга боришинг кераклигини унутмадингми?

— Сал бўлмаса, унутаёзган эканман!— деди Саид

соатига қараб.— Роса бир соат кечга қолибман-ку! Директор мени кутиб ўтирмагандир.

— Барибир бориш керак. Ҳеч бўлмаса, унга ўз ҳурматингни билдириб келасан.

— Бу нима? Буйруқми?

— Жаноби олияларининг фармонлари!

Саид истамайгина ўрнидан қўзғалди. У бунақа учрашувларни ёқтирмас эди. Бироқ бу ёғи «султоннинг» буйруғи бўлгач, қўлидан нима келарди.

ИККИНЧИ НИДО

Иброҳим кўзини очиши билан парда ортидан чарақлаб турган қуёшни кўрди. Бугун кеч уйғонди. Бунга кечаги ичган виноси сабабчи, албатта. Бу виноси қурғур кўнглини кўтарадими деса, аксинча, беҳузур қилди. Ўрнига чўзилганда соат чамаси ўн иккилар эди. Бир оз ухлаган бўлди-ю, сўнг кўнгли айниб, тинчи бузилди. Тонггача у ёқдан бу ёққа ағдарилиб чиқди. Тонгга яқин кўзи илинди. Мана, уйғонса қуёш анча кўтарилиб қолибди.

Устидан енгилгина кўрпани ирғитиб ташлаб, яланг оёқ стол олдига келди. Сигарета тутатди. Тутун томоғини бўғди, қаттиқ йўтал тутди.

«Шу чекишни ташлаганимда эди,— сигаретага ғазаб билан қараркан ўйлади у,— жуда бўлмаганда, эрталаб шу қурғурни оғизга олишдан ўзимни тийишим керак».

Аччиқ тамаки тутуни унинг ўпкасини ларзага соларди. У сигаретани жаҳл билан ўчириб, столдан узоқлашаркан, назари беихтиёр дераза пардасига тушди. Унинг гуллари шундай усталик билан тикилган эдики, кўрганнинг ҳаваси келарди.

«Қизиқ,— ўйларди у,— менинг тонгим сигаретадан бошланишига у қандай муносабатда бўларкин? Албатта, бу ёмон қилиқ, буни ўзим ҳам биламан. Ҳозиргача бепарво эди, афтидан. Бир кўнгил ёзиб гаплашиб ўтириша олмаган бўлса, қаёқдан эътибор берсин. Ёки ўзим ҳақимда қизга бир оғиз бўлса-да сўзлаб беришимга имкон бўлдимми? Айтгандай қиз ҳам ўзи ҳақида ҳануз чурқ этмади. Шу пайтгача биз таниш-билишлардек учрашиб юрардик, холос. Майли, булар барчаси арзимаган нар-

салар... бора-бора ҳаммаси эпақага келади. Энг муҳими бир тўхтамага келинганида».

Тажрибали одамларнинг айтишларича, уйланганда кишида бутунлай янги ҳаёт бошланармиш, у янги инсон бўлиб қолармиш. Дунёга келиб, энди кўз очган гўдак дастлаб кулишни ўрганеди, сўнг эса юришни, сўзлашни... Уйланган одам ҳам шу гўдакдек гап, аста-секин ўзгариб боради. Унда аста-секин янги одатлар, илгари умрида бажармаган янги бурчлар пайдо бўлади. Янгича фикр юрита бошлайди. Дунёқараши ҳам изчил бўла боради. Хотини ҳам аста-секин эр характерига тушуниб, унга кўника боради. Албатта, бу ўз-ўзидан юз бермайди: эр-хотин орасига совуқчилик ҳам тушади. Улар бир-бирларига суяниб қолишгач, ягона мустаҳкам оила пайдо бўлади.

Иброҳим қуёшга орқасини ўгирди. Хона олтинсимон ҳарир нурга чўмилган эди. Чорбурчак шаклидаги хона унча катта бўлмаса-да, бўм-бўш. Иброҳим бир неча маротаба, уни жиҳозлаш йўллариини ўйлади. Мана бу каравотни олиб чиқиб ташлаш керак, унинг ўрнига икки кишилик катта каравот қўйилади. Дераза олдида эса, кресло бўлади: унга ўтириб, оқшомлари газета ўқиш қандай мароқли. Ёзув столи ҳақида Иброҳим ҳали бир қарорга келгани йўқ. Яхшиси, бу столи чиқариб ташлайди-да, ҳамма ёзув-чизувларини редакцияда қилади.

Девор орқасидан отасининг йўталган овози эшитилди-ю, Иброҳимни ҳам йўтал тутди. Соат саккиз ярим Эўлибди! Унинг бўлса ҳали ишлари бошидан ошиб ётибди: соқол олиши, ювиниши, кийиниши, паспортини топиши керак...

Иброҳим столга ўтириб, тортмага қўл чўзди. Девор орқасидан бўғиқ йўтал товуши эшитиларди. Кўз олдида отаси намоён бўлди: бурнишан сўлгин юз, оқариб кетган қалин қошлар, доимо шубҳа билан боқувчи кўзлар, шолғомдек бурун...

— Ота,— кўз олдидаги сиймога мурожаат қилди Иброҳим,— мен бу қадамни онламинз учун, сизни ортиқ қийнамаслик учун қўйяпман.

У ҳам отасига бугун қилмоқчи бўлган ишини айтмаган. Отаси никоҳ уйда бўлишини қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар йиғилишини истарди. У ўзи тўрда ўтириб олиб, Иброҳимга ундай қил, бундай қил, деб ҳамманинг

олдида ёш боладек югуртиради. Ҳаммага шарбат ичиришади. Ҳамма нарса худди театр саҳнасидагидек, олдиндан белгилаб қўйилган тартибда боради. Уф... Уларнинг бу томошалари тамом бўлгунча Иброҳим неча марта терга ботади...

У яна бир «уф» тортиб ўрнидан турди, пардани тортиди. Деразадан уйга қуёш нури кирди-да, деворда, хона саҳнида, стол устида жилваланди. Иброҳимнинг кўнгли бир оз ёришди.

У қўлига соқол оладиган асбобларини олиб, йўлакка чиқди. Отасининг ярим очиқ эшигини олдидан ўтаётиб баланд овоз билан деди:

— Эртангиз хайрли бўлсин!

Бироқ ичкаридан ҳеч ким жавоб бермади. Иброҳим таажжубланиб, «саломимга алик ҳам олмади»,— деб кўнглидан ўтказиб ҳовлига чиққан эди, отасининг ҳовлида юрганини кўрди. Саломни қайтарди. Отаси одатдагидек, бир нарсадан шикоят қилаётгандек оҳангда алик олди:

— Саломат бўл! Сайловда тайёргарлик қандай кетяпти, ўғлим?

— Сайлов дейсизми?— шошилиб қайта сўради Иброҳим.— Чакки эмас. Ишлар аста кетяпти...

— Жиддийми тайёргарлик?

— Бўлмаса-чи, жуда жиддий. Бизнинг имкониятларимиз ёмон эмас — бирлашган фронтда ҳаракат қилияпмиз.

— Ҳатто парламентга ҳам кирмоқчидирсизлар?

— Халқ шуни истаса нима учун кирмас эканмиз?..

— Парламент — бу боёнлар уйи. Улар парламентни ўзлари учун ташкил қилишган. Ўз уйларини бировга бериб, қараб туришмаса керак...

Иброҳим отасининг ҳақ эканлигини биларди. Бироқ чол бу гапларни самимийлик билан эмас, балки мазах қилгандек бўлиб гапиргани унинг қитиқ патига тегди.

— Шароит ҳозир анча ўзгарган, ота. Ўттиз йил олдинги шароитга мутлақо ўхшамайди,— деди Иброҳим.

— Нимаси ўзгарибди? Ҳаммаси ўша-ўша-ку!

— Очиқ сайловлар ўтказишга кўнишгани уларнинг чекинишгани эмасми?

— Э-э!— жаҳлдан отасининг оқарган мўйловлари титраб кетганини сизди.— Бу оддий алдов, кўзбўямачи-

лик. Буларнинг ҳаммаси одамлар диққатини бошқа ёққа тортиш учун ўйлаб чиқарилган нарса. Моҳият қандай бўлса, ўшандайлигича турибди.

Отасининг сўнгги жумласи юзига туширилган тарсакидек туюлди Иброҳимга. У беихтиёр тишларини ғижирлатди.

— Моҳияти ҳам ўзгаради.

— Кўрамиз!

— Кўрамиз.

Иброҳим ювиниб, кийинди-да, чиқиб кетди.

Редакцияда сабрсизлик билан телефон жиринглашини кутиб ўтирди. Ниҳоят, телефон жиринглади. Иброҳим трубкани олди.

— Алло?.. Ҳали келгани йўқ... Хўп, айтиб қўяман.

Бундан кейин ҳам телефон бир неча марта жиринглади, бироқ ҳар сафар Саидни сўрашарди.

Саид остонада кўринганда, Иброҳим унга деди:

— Сенга бир неча марта холангни уйдан телефон қилишди. Қизи қаттиқ касал эмиш, касалхонага олиб боришинг керак экан.

Саиднинг ранги қув ўчди. Бироқ Иброҳим буни сезмади, ўз ташвиши билан банд эди. Нега телефон қилмади экан. Уни ўз айтганларига кўндиришган бўлишсачи? У ҳолда отаси голиб келиши муқаррар.

— Саид, эсингдами берган ваъданг?

— Эсимда. Бугунми?

— Ҳа. Бир соатдан кейин.

Роса бир ярим соатдан сўнг телефон жиринглади. Иброҳимнинг шак-шубҳаси ўринсиз бўлиб чиқди.

Маҳкамага кетаётганларида у Саиддан сўради:

— Отанг билан алоқанг қандай?

— Яхши. Нима эди?

— У сенга ўз сўзини ўтказишга ҳаракат қиладими?

— У вақтлар ўтиб кетган. Баъзан у ўзи қилган «ката бир хатоси»дан афсусланади.

— Сени бу дунёга келтириб қилган хатосиданми?— мазах қилди Иброҳим.

— Йўқ, мени мактабга юборганидан. Уқиш-ёзишни билмаганинда дурустроқ бўлар экан, дейди.

Иброҳимнинг кулгиси қистади. Саид эса, бепарво давом этарди:

— Бироқ шундай бўлса-да, қаҳвахонада ўтирганд; бирорта мақоламни мақташганларини эшитиб қолса уйг.

чошиб келиб, эрталабгача бўлса ҳам қайтишимни кутади. Остона ҳатлашим билан: «Баракалла, ўғлим! Сен билан фахрланаман. Мен саводсиз туғилган эдим, шу ҳолимча дунёдан кўз юмамман. Сен бўлсанг...» деб қўяди.

— Баъзан менинг отам ҳам шунга ўхшаш гапириб қўяди. Бироқ кўпинча у менга мактаб ўқувчиси билан гаплашаётгандек муомала қилади. Одатда барча оталар ўз ҳукмларини ўтказишни яхши кўришади.

— Ҳукмларини ўтказиш учун эса баъзан номаъқул ишлар ҳам қилишади.

— Ҳа, бу гапинг ҳам тўғри.

— Мана, бугун ҳам эрталаб отам билан бир оз тортишиб қолдим. У дунёда ҳеч нарса ўзгармайди деб, туриб олса бўладими?

— Оталаримиз содир бўлаётган ўзгаришлар ота-онанинг оиладаги мавқеини сусайтиради, деб хавотирланишади ва шунинг учун уларни тан олишни истамайдилар.

— Баракалла! Сенингча, шундай бўлгач, ота-оналаримизга муносабатимиз қандай бўлиши керак?

— Умуман, биз ўзимиз тўғри деб билган йўлдан кетишимиз керак, бироқ уларни иззат-нафсига тегмай, уларнинг ҳис-туйғуларини ҳурмат қилишимиз керак. Ахир улар бизни йўқдан бор қилишган, тарбиялашган, ўстиришган. Ойимнинг айтишларича, «қўлимизга қалам беришган». Оҳ, ота-она бечоралар тортган азобни фил ҳам кўтара олмайди. Бечоралар бир парча топган нонларини ҳам ўзлари емай, олти-етти, баъзан ўнлаб болаларининг оғизларига тиқишади, чидам, сабр-тоқат билан тарбия қилишади. Бу қаҳрамонлик эмасми, ахир?!

— Чинакам қаҳрамонлик!

Улар маҳкама идорасига яқинлашишди. Бу ерда уларни келин бўлмиш кутиб турарди. Иброҳим ҳовлиқиб кетди. Унинг ҳам худди шундай қаҳрамонлик кўрсатиш пайти яқинлашиб қолди. Ёшларни қоронғи бир хонага таклиф қилишди. Унда устига кўк мовут ёпилган узун бир стол турарди. Хона билан стол Иброҳимга алланарсани эслатиб турар, бироқ нимани эслатяпганлигини у топа олмади. Буни ўйлашга ҳозир вақти ҳам йўқ эди. Ҳамма расмиятчиликлар тугагач, Саид хурсанд бўлиб дўстини табриклади-да, шодон қучоқлади:

— Бу муносабат билан шарбат ичишимиз керак.— Кейин қулоғига пичирлаб қўшиб қўйди:— Озод, ҳур бўйдоқлик ҳаёти билан видолашув рамзи сифатида.

— Мен шарбат ичмайман, деб никоҳни уйда ўқитмаган эдим,— ҳазиломуз деди Иброҳим.— Сен эса мени шарбат ичишга мажбур қилмоқчисан.

— Ичамиз, албатта ичамиз. Ҳеч бўлмаса тamarҳиндий¹ шарбатидан ичамиз — унинг мазаси худди оилавий ҳаёт каби нордон ва ширин,— товушини бир оз пасайтириб деди Саид.

Бироқ тamarҳиндий шарбати ичиш уларга насиб этмаган экан. Шарбат сотувчи уларнинг истагини эшитиб кулди:

— Тamarҳиндий шарбати ичиладиган вақтлар аллақачон ўтиб кетган. Ҳозир ҳамма кока-кола ичади.

Улар ҳам бир стакандан кока-кола ичдилар. Саид яна шивирлади:

— Сенга айтсам, кока-кола ҳам ажойиб ичимлик!— Муздаккина кока-колани ичатуриб Иброҳимнинг эсига боя маҳкамада эслай олмаган воқеа тушди.

Никоҳ маросими ўтган қоронғи хонада, кўк мовут ёпилган узун стол атрофида трибунал судининг мажлиси борарди. Бу анча илгари, Вашаш лагериди Нуридин Маҳмуднинг² даврида бўлганди. Иброҳим икки қуролли қўриқчи орасида унинг тақдирини ҳал қилувчи судьянинг ҳукмини кутарди. Уша сафар уни афв этишди. Маҳкама хонасидан у ёлғиз ўзи қўриқчисиз қайтиб чиқди. Бу сафар эса ўшанга ўхшаш уйдан ёнида унга умрбод йўлдош бўладиган қиз ва содиқ дўсти билан ёнма-ён чиқди.

БИРИНЧИ НИДО

Саид каравотда қимирламай ётган, худди ҳозиргина сув остидан тортиб олингандек шишиб, кўкариб кетган қизалоқни кўрганида қўрқувдан ранги қув ўчиб кетди.

Она унга юзланди:

— Уч кундан бери йўтал ҳоли жонига қўймайди. Ҳозир бир оз тузукроқ. Бечоранинг ранг-рўйига бир қаранг.

Она чойшабни кўтарган эди, қизалоқнинг қорни ниҳоятда шишиб кетганлигини кўрди. Оёқчалари ҳам

¹ Тamarҳинд — иссиқ иқлимда ҳам ҳамisha кўм-кўк бўлиб ўсиб турадиган дарахт.

² 40-йилларда Ироқ ҳукуматини бошқарган.

шишиб, дўмбира бўлиб кетибди. Нафас олганда кўкраги кўтарилиб тушар, худди қорнида каттақон насос ишлаётганга ўхшарди. Ингичка бўйни кичкинагина бошини кўтара олмайдиганга ўхшайди. Афтидан, қизнинг вақти соати яқинлашиб қолганга ўхшарди. Саиднинг бу ердан қочиб кетгиси келди.

— Ўз ўрнидан тура оладими?— сўради у.

— Ҳа.

Она қизни уйғота бошлади. Саид хонага кўз югуртирди. Хона қоронғилиги устига зах ҳам эди. Учдан бир қисмини якки кишилиқ каравот эгаллаб турар, унинг ёнида болалар каравотчаси қўйилган эди. Нарироқда кийим шкафи. Хона ҳавоси бўғиқ ва оғир эди. Саид ўзини чақирилмаган меҳмондек, бировнинг уйига бостириб кириб келгандек сизди. Орқасига ўгирилган эди, илгичларда осилиб ётган пижама ва яна алланима балоларга кўзи тушди. Нафаси тиқилиб, бу уйдан қочиб чиқиб кетишдан зўрға ўзини тийди.

Қиз онаси ёрдамида энди ўрнидан турган эди, эшик тиқиллаб қолди.

— Бу Саттор бўлса керак,— деди она.

Сатторни кўриб Саиднинг кўнгли бир оз кўтарилди. У Сатторга юзланиб:

— Қизни тезда касалхонага олиб бориш керак,— деди.

— Албатта, албатта,— деди Саттор шошиб,— мен машина олиб келдим. Масжид олдида турибди. Кўча торлигидан бу ерга кела олмади.

Саттор қизчани кўтариб олди-да, йўлга тушди. У тез-тез юрар, қизнинг онаси ундан қолиб кетмаслик учун чопиб борарди. Саид бир оз орқароқда, ўткинчи аёлларнинг диққат билан тикилишларидан хижолат тортиб борарди. Ҳатто дурадгор ҳам аррасини қўйиб, уларга диққат билан тикилди.

Саттор қизни машинага ўтқазди. Кейин қаддини ростлаб: «Сизлар билан бирга касалхонага бора олмайман»,— деб узр сўради. Ҳозир ишхонада почта қабул қилиши керак экан.

Касалхонада қизча бир неча қадам босди, ҳолсизланиб ўтириб қолди; Саид чопганича, доктор Рауфни излаб кетди. Тақиб олган кўзойнаги унга рухсатнома вазифасини ўтарди. Касалхона жимжит, ҳамма ёқда дори ва ёқимсиз овқат иси анқийди. Саид йигирманчи хонага

кирмоқчи эди, семиз бир ҳамшира доктор Рауф йўқлигини айтиб, уни ичкарига қўймади. Саид йўлакда қолди. Йўлак поли бўғиқ сариқ рангга бўялган эди. Ҳовлига қараган деразадан қаралмаган, ифлос боғ кўриниб турарди. Замбилда бир аёлни кўтариб ўтишди, унинг оқ оралаган бир тутам сочи замбилдан осилиб борарди. Ҳовли томондан оғзида битта ҳам тиши қолмаган кишининг бўғиқ овози эшитилди. Кейин машина моторининг гуриллаши эшитилди.

Доктор Рауф ярим соатлардан кейин келди.

— Мени кутяпсанми?

— Ҳа, бўлмаса кимни бўларди?

— Биз докторларни бирор ерлари оғригандагина эслашади.

— Бу билан фахрлансангиз арзийди-ку!

— Билмадим. Бемор олиб келдингми?

— Яна ўша қизалоқни олиб келдим. Бечоранинг аҳволи жуда оғирлашибди.

Бурни устидаги мунчоқ-мунчоқ терни бармоғи билан суртиб, доктор узоқ жим қолди.

— Беморни бу ерга олиб кела оласанми?

— Шу ерда. Қабулхона олдида кутиб туришибди.

— Яхши. Олиб кир, мен айтаман, ичкарига киритишади.

Саид ташқарига, соф ҳавога чиқди. Ишнинг ярми деярли битди. Энди Ҳано билан Ҳалимани врач кабинетига олиб кириш керак эди. Бу иш унинг учун осон эмас эди — Саид касал қизни кўтариб келиши керак. Қизчанинг танаси, умуман оғир касалларнинг танаси юмшоқ бўлади. Бундан ташқари қандайдир бир ўзига хос ҳиди бўлади...

Қизча ёлғиз ўзи скамейкада ўтирарди. Ундан бир неча қадам нарида Ҳалима Ҳамид билан гаплашиб турарди. Саид беихтиёр ортига тисарилиб, ўзини девор панасига олди. Эр-хотин бир-бирларига жуда яқин туришар, Ҳалима эрининг қулоғига пичирлаб бир нимани уқтирарди. Ҳамид эса, боғ томонга қараганича, бир оёғини панжарага қўйиб ниманидир ўйларди. Уларнинг туришлари, ниманидир, фақат ўзларигагина тегишли ишни муҳокама қилаётган иноқ, аҳил эр-хотиннинг туриши эди.

Қандай қилиб уларнинг ички ишларига аралашиши мумкин... Умуман, бу ишларнинг унга нима алоқаси

бор? Бу касал қиз уларнинг боласи бўлса... Билганларини қилишмайдими?!

Қизча бир вақт Саидни кўриб қолиб, уни чақирди. Ҳамид орқага юзланди. Саид унинг олдига боришга мажбур бўлди. Ҳамид ғайри табиий жилмайди. Саид ортиқча гапни кўпайтирмаслик учун, салом-алик ҳам қилмасдан жиддий бир оҳангда деди:

— Тезроқ юринглар. Доктор бизни кутиб турибди.

Ҳамид қизи олдига келиб, энгашди:

— Узинг юра оласанми? Менга суяниб ола қол.

Қиз скамейкадан зўрға туриб, онасининг кўлидан ушлади. Қиз ҳарсиллаб оғир нафас оларди. Икки-уч қадам юриб, дармонсизланиб ерга ўтириб қолди. Саид дўстига зимдан назар солди. Ҳамиднинг йўғон лаблари ҳамон хунук тиржаярди. Наҳотки у қизини шартта кўтариб олмаса? Қизи уни бир марта ҳам «ота» деб чақирмади, у томонга қайрилиб ҳам қарамади. Эҳтимол қиз отасининг ҳаракатларидаги сунъийликни сезиб қолгандир. Афтидан, Ҳамид қизини кўтариб олгиси ҳам келмасди. Ҳалиманинг эса кучи етмайди. Саид нима қилишини билмай, қийин аҳволда қолди. Шу пайт, санитарлардан бири ўриндиқли аравача итариб ўтиб қолди. Саид унга бир дирҳам бериб, қизни аравачага ўтказди.

Рауф уларни вестибюлда кутиб турарди. У Ҳамидга бир назар ташлади-да, ичкарига таклиф этди:

— Марҳамат, киринглар.

Бу сафар Ҳамид қизини кўтариб, ичкарига олиб кирди ва курсига ўтказди.

— Сиз беморнинг отаси бўласизми?— сўради доктор.

Ҳамид тасдиқ ишорасини қилди.

— Ундай бўлса, сиз онаси билан шу ерда қоласиз.

Бироқ Ҳамид хонада қолмади. У вестибюлга, Саид ёнига чиқиб, ўриндиққа ўзини ташлади.

— Мана шунақа ишларни жиним ёқтирмайди,— ўзини оқлаган бўлди Ҳамид,— бу докторлару ҳамширалар қандай чидашаркин? Доимо беморлар ёнида, ўлим ёнида...

— Улар пайғамбарларга ўхшашади,— деди Саид.— Пайғамбарлар эса, инсон чекянган азоб-уқубатни биз оддий бандалардан кўра кўпроқ билишади.

— Балки шундайдир, лекин мен пайғамбарликдан кўра, оддий бандаликни афзал кўраман.

Саид Ҳамиддан бошқачароқ гап кутган эди. Ахир у Саидни бугун биринчи марта хотини билан кўрди. Саид унинг уйига кирганини билди. Нега бунчалик бепарво? На бир савол, на бир ажабланиш ва на бир шубҳа аломати бор... Гўё Саид Ҳамиднинг боласини касалхонага олиб бориши ҳам, докторлар олдида куйиб-пишиши ҳам табиийдек... Бунинг Ҳамидга мутлақо алоқаси йўқ-дек...

Узоқ давом этган сукутни Саид бузди:

— Ҳамид, бизнинг бу ерда эканлигимизни қаердан билдинг?

— Иброҳимга телефон қилган эдим, у Саид холасининг қизини касалхонага олиб кетди деди, нималигига дарров тушундим.

— Гап сенинг қизинг устида кетаётганини қаёқдан билдинг?

— Эрталаб Ҳалима билан сен ҳақингда гаплашган эдик. У сенинг олий ҳимматлигиндан жуда хурсанд.

Ҳамиднинг гапларида енгил истеҳзо бўлиб, бироқ у адоватсиз эди. Бу нимага ишора бўлиши мумкин? Бу Саид қилаётган биринчи холисона хизмати эвазигамикин? Ҳамид оиласи бағрига қайтди дегани эмасмикин?

Доктор Рауф кабинетидан чиқиб, Ҳамидга деди:

— Агар қизингизни касалхонада олиб қолсак, сиз розимисиз?

— Шундай қилиш зарур бўлса, мен нима дердим.

— Қизни албатта касалхонага ётқизиш керак,— дона-дона қилиб деди доктор,— қизнинг аҳволи оғир. Бунинг устига, қаттиқ шамоллаган. Онаси кечалари қаттиқ йўталиб чиқади деяпти.

— Кечаси билан ухлатмайди.

Ҳалима қизини ташқарига олиб чиқди. Доктор Саидни қўлидан ушлаб ичкарига тортди. Ўзлари холи қолишгач, Рауф дўстига деди:

— Бу банкнинг векселлар бўлимида ишлайдиган Ҳамид эмасми?

— Қайси бўлимидалигини билмайман, бироқ банкда ишлашини биламан.

— Мен у тўғрида баъзи гапларни эшитганман. Ҳали шу аёл унинг хотиними? Хотинига ўхшамайди-ку.

Саид индамади.

— Шундай зиёли одамнинг мана шунақа оиласи борлиги кишини ажаблантиради.

— Нима қилибди,— деди Саид,— ҳаётда шунақаси ҳам бўлиб туради.

Рауф Саидга бир тикилди-да, ёзишга тутинди. Эшик орқасидан эр-хотиннинг шивир-шивири эшитилиб турарди. Саид ўйлаб кетди.

Ҳалима учун, бу эҳтимол, кўз ёши тўкиб, эридан маънавий мадад олиш имкони туғилган ягона фурсатдир.

Ҳалима ростдан ҳам йиғлар эди. У гоҳ шивирлар, гоҳ ўзини тутолмай, ҳўнграб юборарди. Ҳамид бўлса, қўлидан келганча унга далда берарди. Доктор Рауф билан Саид йўлакка чиқишди. Ҳамиднинг афт-ангорида ўзгариш кўринмас, Ҳалиманинг кўзларидан шашқатор ёш оқарди.

— Биз беморни юрак касаллари палатасига жойлаштирамиз. Йиғламанг,— Ҳалимага деди Рауф,— қизчанинг кўнглини ўкситманг. Бу унинг учун ўз касалидан баттар таъсир қилиши мумкин. Тангрининг карами кенг, тузалиб кетади. Бир неча кундан сўнг уйга ўз оёғи билан кириб боради.

Бироқ қизалоққа уйга ўз оёғи билан кириб бориш насиб бўлмади. У касалхонада вафот этди. Саид буни Ҳамиддан эшитиб билди.

Қизчани касалхона мозорига кўмишибди. Чунки «у ерда унинг акалари бор» эмиш.

Саиднинг кўзлари қинидан чиқаёзди. Демак, бу оилада биринчи дафн эмас экан. Қандай мудҳиш! Саид Ҳамид билан юракдан бир гаплашиб олмоқчи бўлди.

ТҮРТИНЧИ НИДО

Сўлим июнь кунларининг бирида эрталаб Абдуллоҳлиқ креслода «ан-Нос» газетасини варақлаб ўтирарди. У биринчи саҳифага кўз югуртириб чиқаркан, бирданига шодлик билан хитоб қилди:

— Иш деган мана бундоқ бўлибди!

Хонасида гапини тингловчи ҳеч ким йўқлигидан у креслолар билан диванга мурожат қилди:

— Бу ҳали бошланиши!

У сайланган депутатларнинг исмларини қайта-қайта ўқиб чиқди. Парламентни бутунлай ўзгартириш-ку, уларнинг қўлидан келмас, аммо халқ сайлаган ўн икки ки-

шининг янгроқ овози парламент биносини ларзага солади ҳали. Улар реакцион депутатларнинг шиддатли қаршиликларига учраши аниқ. Илгариги қўйдек ювош сафдошларини кўмсаб, реакционерлар буларнинг пайини қирқишга анчагина ҳаракат қилиб кўришади. Яна ким билади, дейсиз. Ахир парламент аъзолари тарвуз бўлишмасаки, чертиб кўриб, ичидагисини билсанг... Ҳар ҳолда иш олдинга силжиди-ку.

Эшик орқасидан Азизнинг ким биландир кулиб гап-лашаётгани қулоғига чалинди. Абдулхолиқ қанчалик диққат қилиб қулоқ осмасин, бари бир уларнинг гапини эшитолмади. Бироқ Азизнинг қувноқ, самимий кулаётганидан завқланиб, илжайди. Бу мусаффо июнь тонгида унга ҳамма нарса бир олам қувонч бағишларди.

Шундай бўлса-да, Абдулхолиқнинг хаёлида бир-бирига қарама-қарши беҳисоб фикрлар гужгон ўйнар, ҳадик ва ҳар хил гумонлар баъзан уни безовта қилиб турарди. Бундай пайтларда у дўстлари ёнига интилар, ўзи ёлғиз қолишдан қўрқарди. Миясини шак-шубҳалар чулғаб олиб унга: «Хўш, шундай эмасми?» Ёки «Мана бундай эмасми?» деб азоб берарди.

Бугун ҳам бошида мудҳиш фикрлар тинимсиз гувиллар, ўша юракни сиқувчи умидсизлик оламига аёвсиз судрарди.

Абдулхолиқ ўша сув тошқини пайтларида ал-Жамолий кабинети истеъфога чиққанда ва ҳатто кейинчалик умумий сайловлар бўлишини эълон қилганларида ҳам шундай кайфиятда эди. Ўша кайфият уни ўзидан-ўзи бошланиб кетадиган шовқин-суронли митингларда ҳам тарк этмасди. Ад-Дафафир бозори ёнида бўлган митингга ўзи иштирок этганда... Бироқ бугун, шу ажойиб июнь кунда яна шубҳага тушишни у сира истамасди.

Бироқ на чора! Шубҳалар бари бир устун келди, яна ўша қовургани қайиштирувчи саволларни такрорлашди.

— Хўш,— дейишарди улар,— бу бўлаётган ишлар ҳақида нима дейсан?

— Менимча, буларнинг барчаси эътиборга лойиқ, жуда зўр ишлар!— қаршилик қилишга интилиб кўрарди.

— Буларнинг барчаси ишнинг ибтидоси-ку ҳали. Шундай эмасми?

— Албатта-да!— дерди Абдулхолиқ,— кўпчилик де-

путатлар парламент йўналишини ўзгартириб юборишга йўл қўймасликлари аниқ. Бироқ анови ўн икки депутат...

— Оббо хомкалла-ей!— дерди кўринмас бировнинг овози зимдан,— ўшаларингдан бирор иш чиқишига ишончинг комилми?

— Кўпчилик депутатлар бирор иш чиққанда ҳам бунга йўл қўйишмайди. Бироқ улар исташадими, йўқми, улуғ иш бошланди.

Абдулхолиқнинг боши бу савол-жавобларга чидаш беролмай ғувилларди. У ўрнидан ирғиб турди ва даҳлизга чиқиб, Азизга деди:

— Мен тиш докторининг олдига бориб келаман.

У бўлиб ўтган воқеалар кишилар онгида, ишлари ва кайфиятларида ўчмас из қолдирганига имонни комил эди. Абдулхолиқ кўчада ўткинчиларнинг ўзаро гапларига қулоқ солиб уларнинг юз ифодаларига диққат билан тикиларди. Бироқ ҳар доимгидек қаерларгадир шошиб, нималарнингдир ташвишида тиним билмай югуриб кетаётган ҳамшаҳарларининг юзларида уни тўлқинлантираётган ҳодисага танг қолдирарли даражада бепарволик ва маза-матрасиз ҳазил-ҳузуллардан бўлак ҳеч нарса топмади.

Абдулхолиқнинг кўзи газетафуруш бир уй деворининг тагига ёйиб ташлаган янги газеталарга тушди. Уларнинг сарлавҳалари катта-катта ҳарфлар билан битилган. Албатта, уларда шу ҳақда ёзилган, нимадир аста-секин пишиб етиляпганлиги аниқ. У яна йўловчиларга тикилди. Ҳамон одамлар ўша-ўша уйқусирагандек, кўзлари ярим юмуқ, ҳеч нарсага эътиборсиз, бепарволик билан унинг ёнидан ўтиб боришмоқда. Ун икки депутат сайланган бу ажойиб июнь наҳори уларда ҳеч қандай таассурот қолдирмагандек... Улар бемаъни ўтмишдагидек яшашади. Баъзилари унинг синовчан тикилиб турганини кўриб, гўё: «Нега тикилиб қолдинг, жосусмисан?» дейишаётгандай туюларди.

Хаёлидан нари кетмаётган ўша товуш яна кинояомуз дерди:

— Мана кўрдингми? Уларнинг бу ҳодисалар билан ҳеч қандай ишлари йўқ. Ҳаммалари ҳам бойқушдек, ўз инларига кириб биқиниб олишни истайдилар. Улар ҳамма нарсага шубҳа билан қарашади. Ҳеч нарсага ишонишмайди.

Яна ўзига-ўзи далда бермоқчи бўлди:

— Уларнинг асаблари жойида эмас. Ўзинг ҳам улардан қолишмайсан, шак-шубҳага ботасан. Шундай эмасми?

Шу хаёллар билан Абдулхолиқ полиция идораси олдидаги майдонга етиб келганини ҳам билмай қолди. Икки ой олдинги ўша ғалаёнлар пайтида бу ерда қум солинган қоплар тахланган юк машиналари турарди. Ушанда ўзини жамоатнинг бир бўлагидек ҳис қилар, халқнинг умумий хоридаги бир овоздек биларди... Йўқ! Нима дейишса, дейишаверишсин, сув тошқини ўз ишини қилди. У ал-Жамолийни ҳукумат тепасидан ағдариб ташлади. «Икки томонлама шартнома» исканжасида қолиб халқ олдида обрўсини бутунлай йўқотиб қўйди... Сайловдан олдинги ишлатилган ҳийла-найрангларга қарамай, мажлисга ўн икки халқ вакили сайланди. Бу ғалаба эмасми? Абдулхолиқ яқин келажакнинг момогулдуракли садосини аниқ эшитиб турибди.

У бошланғич мактаб ёнидан ўтиб борарди. Мактаб ҳовлисида, болалар шовқин-сурон кўтаришади. Келажак мана шуларники. Ҳозир бор овози билан: «Ҳой болалар, Ернинг нафасини сезяпсизларми? Сизга янги ҳаёт кел-япти. У қандай бўлиши ҳали маълум эмас, бироқ ишонинг: у ажойиб ҳаёт бўлади!» деб уларга хитоб қилгиси келди.

Болалар уни тушунишармикин? Эҳтимол, тушунмас ҳам, ҳечқиси йўқ. У ҳали бу янги ҳаёт туғилаётгандаги тўлғоқ азоблари ҳақида уларга китоблар ёзиб беради. Мана шу ўн икки кишининг парламент биноси эшикларини катта очиб, ичкарига кириб боришининг ўзи унинг «руҳи» маълум даражада ўзгарди дегани-ку. Ҳали кўп нарса аниқ эмас, албатта. Ҳар кимда ҳар хил хаёл. Депутатларнинг ҳар бирида ҳам ўзгача ақл, ўзгача хаёл...

У редакция биносига яқинлашиб қолганида унинг эшиги олдида қатор тизилишган машиналарга кўзи тушди. «Француз Миллий Жамияти «Мирабо ва Робеспьер»нинг вакиллари... америка машиналарида келишибди», деб ўйлади.

Эшикка яқинлашиб келиши билан димоғига таниш босмаҳона бўёғи ҳиди урилди. У ичкарига кирди ва зинадан пастга тушди. Ҳозир бу жой редакцияга эмас, худди карвон саройга ўхшарди. Абдулхолиқ ғала-ғовур

қилиб юрган, ўтирган, турган одамлар орасидан зўрға ўтиб, Иброҳим ўтирадиган хонага кирди. Иброҳим атрофдаги тўс-тўполонга эътибор бермай, ўз ўрнида нималарнидир ёзиб ўтирарди.

— Менга қара, бундай тўс-тўполонда қандай қилиб ёзиб ўтирибсан?— деди Абдулхолиқ Иброҳимнинг олдига яқинлашаркан.

— Биз журналистларнинг тақдирини шунақа. Ҳарбий журналистлар уруш майдонида ҳам ёзишади-ку!— деди Иброҳим у билан саломлашиб.

— Бу манзара ҳақиқатан ҳам уруш майдонини эслатади,— кулиб қўйди Абдулхолиқ.

Одамлар билан гавжум бу бино ҳозир ари уясига ўхшарди. Уруш пайтида ҳарбий штаблар шунақа бўлади. Бундай тўс-тўполонни Абдулхолиқ умрида энди кўриб туриши. Бирдан унинг кайфияти кўтарилиб, ўзидан ўзи кулгиси келиб кетди. Аллақандай бир ғайри оддий, ҳаммани ҳайратда қолдирадиган бир иш қилгиси келди.

Иброҳим эса жим. Лабларида ўчиб қолган сигарета, ёноқлари хом пишган нонга ўхшайди. Юз ифодасидан маъюсликдан бошқа ҳеч нарсани уқиб бўлмасди. Абдулхолиқ буни ўша кўчада кўрган одамларнинг бепарволиги деб тушунди. У энди бир гуруҳ халқ вакилларининг парламентга сайланганига суюнмай ҳам қолди.

Шу пайт радиодан Иброҳимни чақираётган товуш эшитилди. У шартта ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди. Бундан Абдулхолиқнинг жаҳли чиқди. Тошдан садо чиқса чиқадики, бу нусхадан гап чиқмайди. У бугуннинг ташвиши билангина яшайди. У иш қилади-ку, натижаси билан қизиқмайди. Худди ёлланиб ишлаётган мардикорга ўхшайди. Абдулхолиқ уни сув тошқини пайтида курашга тортмоқчи бўлганини эслади. Ушанда ҳам юз ваз-корсон кўрсатиб, ўзини четга олиб қочган эди.

Абдулхолиқ тўсатдан олдида турган Саидни кўриб қолди.

— Э, Саид! Сен ҳам шу ердამидинг?

— Олдинда турганимга беш минутдан ошиб қолди. Қайси денгизда сузиб юрибсан?

— Сизларнинг шалағи чиққан сув ости кемангизга тушиб, хаёл денгизда сузиб юрибман,— деди Абдулхолиқ.

Саид ҳорғин бир қиёфада креслога ўтирди. Унинг ранги унниқиб кетган, фақат бурнининг учи билан кўз-ойнаги йилтирарди, холос.

— Парламент мажлисининг очилишига борасанми?

— Сен-чи?

— Албатта бораман. Ахир бу тарихий воқеа-ку.

— Депутатлар виқор билан ўз жойларини эгаллашларини кўргинг келяптими?

— Мен бирор марта ҳам парламент мажлисида қатнашмаганман.

— Нимасини кўрасан — худди театрнинг ўзгинаси, фақат артистлар ўз ролларини сахнада эмас, залда бажаришади.

— Жуда пессимист бўлиб кетибсанми?

— Аксинча, мен ўта оптимистман. Лекин бу оптимизм анави ўн икки депутатнинг сайланганлигидан эмас, балки яқингинада қилт этган шабада эсмаган жонсиз кўрфазда кичик бўлса-да тўлқин бошланганидан. Кучли шабада эсяпти! Биласанми, бу қачон бошланди? Ўша тошқиндан кейин.

— Ҳа, энди.

— Бу қандай аҳмоқона гап!.. «Ҳа, энди»... эмиш! Наҳотки денгизнинг тўлқинланаётганини кўрмаётган бўлсанг.

— Мен гапларингга тушуниб турибман.

— Яхшиси, индамай қўя қол. Гапингдан, бирон нарсадан шубҳа қилаётганга ўхшайсан.

— Йўқ, ундай эмас! Худо ҳаққи.

— Ер ларзага келяпти, сезяпсанми? Фақат ростини гапир, ростини. Одамлардаги ўзгаришни кўряпсанми? Бу мен анчадан бери айтиб юрган ўша янгилик аломати.

— Яқинда аҳвол ўзгарса керак.

— Албатта. Негаки, бундай ҳаракатсиз бўлиши мумкин эмас. Ҳаракатсизлик ўлим демакдир!

Саид бош силкитиб маъқуллади:

— Ҳақ гап.

— Йўқ, сен ростини айт, гапларимга тушунаяпсанми?

— Жуда яхши тушунаяпман.

— Нега бўлмаса Иброҳим тушунмайди. Индамасдан ўрнидан туриб чиқиб кетди...

— Иброҳимнинг ўз ташвиши бошидан ошиб-тошиб ётибди. Оилавий ташвишлар...

— Уйланганига энди бир ҳафта бўлди-ю, оилавий ташвишлар билан банд бўлиб қолибдими?

— Ҳамма гап уйланишида-да! Уни уйларидан ҳайдаб юборишибди.

УЧИНЧИ НИДО

Шариф жуда хурсанд, ўзини фаройиботлар оламида юргандек ҳис қилар, бу оламга кириш ҳар кимга ҳам насиб қилмаслигини ўйлаб, завқланарди. У шоҳи кўйлагини кийди (бу кўйлакни Иброҳим тўй муносабати билан совға қилган эди), бўйнига Ҳамиддан олган галстугини тақди, чўнтагида кеча Саиддан олган икки дирҳам... Ҳамма нарса жойида

У сартарошхона олдидан ўтаётиб ойнага қаради. Сартарош соч олдирмоқчи шекилли, деб ўйлаб, ўрнидан тураётган эди, у жўнаб қолди. Шу вақт хаёлига Сабрия келди. У ҳозир бундай «майда-чуйдалар» ҳақида ўйла-мас, назарида бутун оламини забт этгудек эди. Лекин олам — тор, хаёлан бутун оламини кезиб чиқди-да, медицина факультетида ўқийдиган маъшуқаси ёдига тушди. Бугун қандай бўлмасин ўша қизни топиш ва унинг кўнглини овлашга қарор қилди. Оҳ, қани энди ўша фаришта уни бугунги поклик байрамида кўрса эди. У беихтиёр ал-Боб ул-Муаззам майдони томон юриб кетди. Уша маликани у биринчи марта шу майдонда кўрган, шунда қиз кўзлари билан унга «орқамдан юр», деб ғамза қилган эди.

У ал-Боб ул-Муаззам майдонидаги автобус бекатига етиб келди. Диққат билан майдонни кузатди.

Ал-Боб ул-Муаззам ажойиб жой-да,— ўйлади у.— Одамлар сал эътиборлироқ бўлишганда, бу ер қарамақаршилиқлар уяси эканлигини дарров пайқаб олишарди. Марказий турма-ю, Ташқи ишлар министрлиги, қабристонуну Халқ кутубхонаси, томошахонаю жиннихона, болалар ва қизлар мактаблари, болалар касалхонаси, табиат музейи... Булар ёнма-ён жойлашган. Одамлар бу ерда хаёл суришади, ўйнаб-кулишади, туғилишади ва ўлишади. Унинг маҳбубаси мана шу улкан оламда кичкина бир нуқта. У ўз асабларини гўзаллигини асраши, фикри-зикри дарсада бўлиши керак. Шундай экан, унинг бекатга бир оз кечикиб келганини Шариф нечун ке-

чирмасин?! Шариф майдондан чиқиб, у ўқийдиган факультет томонга йўл олди. Жиннихона ёнидан ўтаётганда, кимдир уни чақирди. Шариф ўгирилиб қараса, таниш одами...

— Сенмидинг, Қарим! Ҳозиргина сени ўйлаб турувдим-а.

Улар қўл қисишди. Қарим илжайиб сўроққа тутди:

— Бизнинг оламимизга сени қайси шамол учирди?

Шариф бир оз ўйлаб туриб, қўпол жавоб берди:

— Сени баъзан сеҳр ва гўзаллик водийсига учириб турадиган шамол бугун мени бу ёққа учирди.

Қарим баъзан шеър ёзиб турарди. У қаҳвахоналарда кўпинча беш дўстнинг столига келиб ўтирар, шеър ёзиш усуллари ҳақида маслаҳат олишни баҳона қилиб, уларнинг дастурхонига шерик бўларди.

— Мен ҳар қалай хизматингдаман,— деди Қарим хижолатомиз.— Умид қиламанки, водийингизга борганимда сизлар ҳам худди шундай...

Шариф унинг нимага шама қилаётганини пайқаб, унинг сўзини бўлди:

— Дастурхонимизга минг марта шерик бўлганимда ҳам сендан шоир чиқмайди.

— Нега энди?

— Биласанми, шеър ёзиш ва табобат бир-биридан жуда узоқ ва ҳатто қарама-қарши тушунчалардир. Врачларни касал, дард қизиқтиради, шоирларни эса гул. Врачлар ўтакетган реалист, шоирлар эса ҳаддан ташқари хаёлпараст бўладилар.

— Агар инсон ҳар икки сифатни ҳам ўзида мужассамлаштира олса-чи? Бу ёмонми?

— Бу камдан-кам ҳолатларда ажойиб ҳодиса бўлади. Кўпинча эса аҳмоқликдан ўзга нарса бўлмайди. Масалан, сенда дейлик...

Қаримга бу гап жуда алам қилди:

— Жаноб Шариф, илтимос, мени бундай ҳақоратланманг!

— Яхши, ҳозир бунақа гапларни қўя турайлик.

Улар бир неча қадам жим юриб боришди. Орадаги жимликни Қарим бузди, бутунлай бошқа оҳангда деди:

— Медицина факультетигами ё бирор беморни кўрганими?

— Медицина факультетига касал кўргани.

Карим ажабланиб, унга қаради: афтидан ҳеч нарса тушунмаган эди. Шариф эса, уни янада чалғитиш учун атрофга бир оз аланглаган бўлиб, қўшиб қўйди:

— Сизнинг оламингиз касаллар олами бўлиши билан бир қаторда, гўзаллик олами ҳамдир.

Карим ниҳоят гапнинг маъзини чақди:

— Демак, гўзалликни зиёрат қилгани келяпган экансиз-да!

— Асил шоир гўзалликсиз яшай оладими? Нега қадимги шоирлар водийларни кезиб юришган? Африка сичқонини қидириб юришибдими?

— Эҳтимол, ўз фикру хаёллари билан бўлиб...

— Жим бўл! Агар аёллар бўлмаганда, умуман ҳеч кимда ҳеч қачон фикру хаёл бўлмасди.

— Мана бу самимийликка қойилман!— оғзининг таноби қочиб деди Карим,— сиз билан гўзаллик истаб Саҳройи Кабирни айланиб чиқишга ҳам розиман.

Улар медицина факультети олдидаги хиёбонга етиб келганларида, Шариф фармонбардорлик қилди:

— Қани, югуриб бориб, Салим Моҳирни топиб келчи!

— Хўп бўлади. Сен анови ерда ўтира тур.

— Мен билан ишинг бўлмасин. Тезроқ бор!

Салим Моҳир Шарифнинг ишончли одами бўлиб, севгилсининг юриш-туриши ҳақида Шарифни хабардор қилиб турарди. Шариф скамейкага ўтирди. Хиёбон чиройли қилиб безатилган, ҳамма ёқ гулларга тўла. «Менинг суюқлим,— хаёл суриб кетди шоир,— шу ердан ўтади, мана шу гулларнинг ҳидидан ҳидлайди. Мен ҳам ўша ҳидларни ҳидляяпман, севгим нафас олган ҳаводан нафас оляпман. Қанчалар бахтлиман-а! Минг афсуски, отам мени олтинчи синфга етганимда мактабга юбормай қўйди. Уқшимни давом эттирганимда мен ҳам шу ерда ўқиётган, дарслар тугагач, коридорларни тўлдириб гурунглашиб кетаётган анови йигит-қизлар тўдасида юрган бўлармидим... Бироқ... бироқ ким билади, у ҳолда шоир бўла олмасмидим?»

Ён томондан қувноқ кулгилар эшитилди. Бир гала студент қизлар қий-чув кўтариб, хиёбонга кириб келишарди. У қизларга бир-бир қараб чиқди, бироқ улар орасидан ўз севгилсини топа олмади. Шариф ўрнидан туриб йўлкадан юриб кетди. Севгилсини шу қизлар орасида бўлганида биринчи марта уни абосиз кўрган бўлар-

ди! Қизиқ, у қандай кийинаркин. Қизиқ, Қайс ибн Зурайх¹ ҳам ўз севгилиси қандай кийинишини билганмикин?

Кимдир унга салом бериб ўтди:

— Ассалому алайкум, устоз Шариф!

У ўзини эшитмаганга солди. Ниҳоят, Каримнинг ўзи томонга чошиб келаётганини кўрди.

— Салим ўн дақиқалардан сўнг келади. Анатомияси бор экан. Юр, скамейкада бир оз ўтириб турамыз.

Орқадан яна қувноқ кулги кўтарилди. Яна бир тўда қизлар чувиллашиб, бир-бирларини туртишиб, қиқирлашиб ўтиб кетишди; Шариф қуриб қолган лабларини ялаб шивирлади:

— Қизларнинг орасида қолиб кетдик-ку!

Карим баланд овоз билан уларни чақирди. Бироқ қизлар қайрилиб ҳам қарашмади.

— Қўявер,— қўл силтади Шариф,— уларга кўзим учиб тургани йўқ.

— Бир оз чақчақлашиб ўтирамыз, дегандим-да.

— Юрак тепишларини эшитиб қолишимдан қўрқибди.

— Уларни танийсанми, дейман.

Назаримда уларни ал-Боб ул-Муаззамда кулишиб туришганини кўрганман,— деди Шариф, сўнг маънодор қилиб қўшиб қўйди,— уларнинг орасида яна бир қиз бор эди... Олло таоло яратган барча жонзотлар ичида энг гўзали...

Бироқ бу сўзлар ҳамсуҳбатида унчалик таассурот қолдирмади. Шариф хаёлчан бир оҳангда давом этди:

— Юлдузлар ўртасидаги ой деса бўларди.

— Ажойиб шоирона ўхшатиш,— лоқайдлик билан деди Карим.

— ...У менга тикилиб турарди. Кўзларида бутун ер куррасидаги барча эҳтирос жамулжам бўлгандек эди.

— Ажойиб!

Шарифнинг бу лоқайдликдан жаҳли чиқди, сўнг тўсатдан сўраб қолди:

— Сен уни танимайсанми? Ўзи аҳо кийиб юради.

— Уларнинг ҳаммаси аҳо кийиб юришади. Отинима?

¹ Қадимги араб шоири, «Лайли ва Мажнун» афсонасининг қаҳрамони Мажнун номи билан Шарқда машҳур бўлган.

— Отини сенга айтолмайман. Фақат қаерда яшаши-ни айтишим мумкин. Уларнинг уйи Оқ Саройнинг орқасида.

— Ҳа, танийман,— деди Карим,— оқишдан келган, лўпигина, кўзининг остида тўқ қора холи ҳам бор.

Шариф нима дейишини билмай қолди. Карим Шарифнинг суюклисини ундан кўра яхшироқ билар экан.

— Ушанинг ўзи эмасми?— сўради Карим.

— Эҳтимол.

— У қиз унашиб қўйилган.

— Нима?! Юм оғзингни,— Шариф унинг башарасига шапалоқ тортиб юборишига сал қолди.

— Худо ҳаққи, унашиб қўйилган. Бўлажак куёв — студент. Лондонда ўқияпти.

— Демак, у бошқа қиз экан,— ўзини қўлга олгандек бўлди Шариф.

Бироқ у ич-ичидан зил кетди. Томоғи қуриб қақшаган, олаётган нафаси ҳам унга аллақандай ётдек, заҳарлидек бўлиб туюларди.

— Эҳтимол, шундайдир,— дерди ўз-ўзига алам билан,— у ҳолда менинг севгим шами муҳаббат достонидан бир байт ўқиб улгурмасимданоқ сўнади. Балки бошқа қизни айтаётгандир. Мен унинг холини кўрмаган эдим. Қоп-қора абосини-ю, билаги ва тирсагини кўрганман, яна абосидан чиқиб турган қоп-қора сочини кўрганман. Юзини менга ўгирганда эса, аъзойи баданим титраб, кўзим тиниб кетган пайт эди.

Салим келди, табассум билан сўрашиб бўлгач, Шарифнинг қулоғига шивирлади:

— Оҳу кўзингни қўмсаб қолибсан-да?

Бу ҳазилдан Шарифнинг ичи бир оз ёришгандек бўлди:

— Бунча хаяллаб қолмасанг, роса куттириб қўйдингку.

— Бизда анатомиядан муҳим дарс бор эди. Қани, бу ёққа юр-чи,— Салим Шарифнинг қўлидан тортди.

— Шошмай тур, Карим билан хайрлашиб олай. Хўп, дўстим, хайр. Саломат бўл.

— Биз мурдалар билан нималар қилишимизни кўришни истайсанми?

— Истамайман, қўлимни қўйиб юбор.

— Юр, мен сенга умрингда кўрмаган бир ажойиб нарсани кўрсатаман.

— Керак эмас, истамайман,— Шариф Салимни тўхтатиб, унинг кўзига тикилди-да, жиддий оҳангда сўради:

— Менга қара, у унаштириб қўйилганми?

— Ким айтди буни сенга?

— Карим...

Салим бир оз сукутда қолди.

— Билмайман. Аниғини айта олмайман. Шунга ўхшаган бир гап эшитгандек бўлган эдим... Бироқ сен бу гапларга ишонма!

— Ишонмайман ҳам!— қизишиб деди Шариф.— Осмон узилиб, ерга тушса ҳам ишонмаган бўлардим. Мен ўз туйғумга ишонаман.

— Бунчалик ҳаяжонланаверма. Буни бир суриштириб кўриш керак. Қизларнинг ҳаммаси ҳам унашиб қўйилишини орзу қилишади.

— Бунинг устига, у йигит Лондонда экан... Мен эса у билан бу ерда, битта шаҳарда яшайман, иккимиз ҳам бир автобусга минамиз.

— Бу сенинг ҳуқуқларингдан бири.

— Куляпсанми?— яна Салимнинг қўлидан силтаб тўхтатди Шариф.

— Нега ундай дейсан? Чин кўнгиладан айтяпман.— Салим унинг қўлтиғидан олди.

— Қаерга олиб бормоқчисан мени? Қўйиб юборсанг-чи!

— Юр, юравер. Бундай имкониятни бошқа тополмайсан. Ахир сен ҳамма нарсага қизиқасан-ку.

— Ҳозирдан бошлаб мени ҳеч нарса қизиқтирмайди. Ростдан ҳам у унашилган бўлса-чи?

— Бу миш-миш сени бунчалик ларзага солмаса?

— Агар бу гап мишмишлигини билмаганимда, аллақачон юрагим ёрилиб кетган бўларди.

Шариф ҳолсизланиб, хиёбон панжарасига суялиб қолди.

— Йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас,— деди у,— мен дўстларимдан қарзга пул оламам-да, Лондонга бориб, у аблаҳни дуэлга чақираман.

— Сенга айтдим-ку, ишонма деб.

— Лаънати Қарим! Қайдан олди бу гапни?

— Унинг турган-битгани ғийбат.

— Яна «шоир бўламан» дейди. Шоир бўлмоқчи бўлган одам бошқа бир шоирнинг юрагига ханжар санчадими?! Бундай ёмон одам қандай шеър ижод қилар экан?

— Сен у қиз тўғрисида ижиклаб сўрайверганингдан кейин таъбингни тирриқ қилмоқчи бўлган-да.

— Тўғри, мен ундан ўша қиз ҳақида сўраган эдим. Бу менинг хатоим. Баъзан элакка ўхшаб кетаман: ҳеч сир тутишни билмайман.

— Кўп ўйлама, катта сирлар элакнинг тешигидан ўтмайди.

— Менинг унга бўлган муҳаббатим кичик сирми?

— Йўқ, ундай эмас. Балки бир оз мақтанмоқчи бўлгансану кейин...

— Баъзан асабларим бузилиб, иродамни йўқотиб қўяман.

— Юр, юравер. Ҳозир асабларингни метиндек маҳкам қилиб оласан.

— Асабни бақувват қиладиган доринг борми?

— Бор. Жуда зўри.

— Қанақа дори экан у?

— Юравер, кўрсатаман.

Шоирнинг миясига жойлашиб олган ўша машъум хабар унинг бутун фикри-зикрини эгаллаб олганди. У паришонхотир, Салимга эргашиб кетаверди. Улар бир ёпиқ эшик олдига етиб келишганда, Шариф ўзига келди.

— Қаерга олиб келдинг мени?

— Ичкарига кир, фақат секнироқ гапир.

— Ичкарида нима бор?

— Мурдаларни ёриб кўришяпти.

— Бунинг менга нима кераги бор?

— Мурдани не аҳволга солишларини бир кўриб қўй. Мушақларини арралашади, ичак-чавоқларини сугуриб олишади, юрагини бурда-бурда қилишади, бош суяқларини синдиришади.

— Бас! Етар! Бу гапларингни эшитгим йўқ.

— Баъзан жасадни бўлак-бўлакларга ажратишади. Сўнг ҳар бир бўлакни алоҳида ўрганишади. Бўлакларни махсус ваннага солинса, улар худди сунъий аъзолардек қотиб қолади.

— Сизлар жаллодсизлар!

— Жасадлар кўп. Уликхонада тўлиб-тошиб ётибди. Биз бугун бир аёлнинг жасадини бурдаладик, у...

— Тўхтасанг-чи. Оғзингни юмасанми-йўқми?

— Менимча, чиройли қиз бўлганга ўхшайди.

— Бўлди деяпман!— қичқириб юборди Шариф ақли ҳушини йўқотиб.

— Нега бунчалик асабийлашасан? Ахир бу ҳар бир инсоннинг қисмати-ку!

Шариф қўлини Салимнинг қўлидан тортиб олди.

— Сенингча мен ҳам жасадимни сенларга бериб қўяманми? Асло! Бугун шунчалик меҳр билан ювиб-тараганим мана шу жасадимни сизларга қиймалатиб қўяманми?

Салим худди қассобдек очиқ қилиб:

— Қаерга қочиб қутулардинг, сен ўлган бўласан,— деди.

— Ҳеч қачон,— деди Шариф ва гўё ўзининг абадий тирик бўлишига ишонтирмоқчидек қаддини ростлаб, унинг юзига тик қаради.

— Мен ўлимдан кучлиман. Мабодо ўлганимда ҳам, менинг баданим тошдек қаттиқ бўлади, унга сенларнинг ҳеч қандай арранг ўтмайди. Қўйиб юбор! Илтимос, мен кетай. Сен жинни экансан. Мен сени студент деб ўйласам, сен жинни экансан! Қўйиб юбор деяпман!

БЕШИНЧИ НИДО

Тунги Бағдодни жаннатнинг ўзи дейсиз. У узун кунни далада, аёвсиз қиздираётган қуёш тафтида ўтказиб, оқшом тушгач, кийимларини ечиб, Дажлада бирор соатча чўмилган ва қирғоққа чиқиб сувдаги аксига қараб сочини тараб ўзига оро бераётган қишлоқ қизига ҳам ўхшаб кетади.

Ҳамид тунги Бағдодни жуда севади. У узоқ тун оғушида дўстлари билан Дажла бўйида чақчақлашиб қолади, бирин-кетин бўшалаётган қадаҳлар ва борган сари авжланиб бораётган жозибадор қўшиқлар таъсирида жўшиб-жўшиб маъшуқаси Салма билан вақтини қандай ўтказгани ҳақида кўпириб сўзлайди. Ичкиликдан, мудроқдан тили сўзга келмай, киприклари ёпилса, очилмай қолганда, боши қўрғошиндек оғирлашиб қолганида судралиб, уйда ухламай уни кутиб ўтирган хотини томон йўл олади. Хотини сўнгги пайтларда каравотнинг бир четида кафтларини иягига тираганича ҳар тун уни кутиб ўтирарди. Ҳамид келиши билан у ёлғиз қолиб, қўрқаётганини айтарди. Бу уйда ҳамма нарса унга марҳум қизини эслатиб турарди: кичик каравотча-ю, қизча-

нинг уст-бошлари, ҳатто хонадаги ҳид ҳам... барчаси, барчаси! Тунлари эса, қизининг йиғлаган товушларини аниқ эшитаётгандек бўлади. Бу гал Ҳалима томга чиқадиган зинада ўғилчасини бағрига босганича, пиқиллаб йиғлаб ўтирарди.

— Ҳой, нега у ерда ўтирибсан? Чаён чақдимми?..

— Қошкийди чаён чақса! Улиб, бу дунёнинг ташвишларидан қутулган бўлардим.

Ҳамиднинг боши айланиб, кўзи тиниб кетаётган эди. Оёқ остидаги зиналар ҳам кўзига элас-элас чалинарди. Охири уч зинадан зўрға ўтиб оларкан:

— Бу ёққа кел,— деди.

Томда Ҳалима яна гина аралаш ўз тақдирдан нола қилди:

— Бу зулмат уйда ёлғиз ўзим... Ҳано бу уйнинг шами эди. Ҳеч бўлмаса мен билан сўзлашиб ўтирарди-ку... Уйнинг шами ўчди энди... Ичкарига киришга қўрқаман. Ҳамма ёққа касаллик ин қурганга ўхшайди. Ҳар бурчақда ўлганлар руҳи изғиб юришибди. Шу ерда ўлган учта боламнинг руҳлари... Тунлари барчаси тирилиб келиб, ҳовлида чопиб юришганга ўхшайди. Қаравотимиз суянчиқларига чиқиб олишиб, назаримда нуқул имлашганимлашган. «Бу ёққа кел, бизнинг ёнимизга кел», деб чақиривади.

— Ваҳима қилма!— уни босмоқчи бўлди Ҳамид.

— Бу уйда яшаб бўлмайди. Яшай олмайман! Ўзим ҳам ўлиб қоламан.

— Улсанг, жойинг дўзахда бўлади. Бас қил, уйқум келяпти.

— Ҳеч бўлмаса, Қарбалодаги аммамникига кетай. Бизларга раҳмингиз келмайдими? Ёлғиз мана шу ўғлим қолди.

— Эрталаб гаплашамиз, ҳозир уйқум келяпти.

У уйғонганида ҳали тонг отмаган эди. Осмонда бир неча юлдуз милтиллаб турарди. Ёнида хотини боши билан кўрпага бурканиб олиб ёмон туш кўраётган одамдек, баъзан хўрсиниб, баъзан энтикиб-энтикиб нафас олиб ухларди. Айтганча, кечқурун нималар деяётган эди. Қелганида ялмоғиз кампирдек букчайиб зинада ўтирган эди. Аммасиникига кетмоқчи эди шекилли. «Уйимизда арвоҳлар юрибди», дедими?..

Тонг ота бошлаганда ўғилчаси уйғонди. Ҳалима уйғониб, уни аллалашга тушди.

— Алла қил! Ал-ла-а-а!

Бу оҳанг унинг қулогига шундай ўрнашиб қолдики, Ҳалима аллақачон аллалашни бас қилган ва бола ухлаб қолган бўлса ҳам анчагача унга эшитилиб тургандек бўлди. Сўнг Ҳалима унга нималарнидир гапирётганини эшитди. У эса, томоғида сафро аччиғи, лаблари ёпишиб қолган, бўғзи қалампир сепиб қўйилгандек жазиллаб оғриганидан индамай ётаверди.

Оёғи исиб кетди, кўрпа орасидан совуқроқ жой қидириб чўзган эди, Ҳалиманинг болдирига тегиб кетди. «Қуруқ суякнинг ўзи-ку. Балки касалдир. Мен бўлсам у билан бир кўрпада ётибман», хаёлидан ўтди Ҳамиднинг. Нафаси сиқилиб устидан кўрпани отиб ташлади.

Эрталаб у Ҳалимага икки динор берди.

— Автобус бекатини биласанми? Ёки кузатиб қўяйми?

— Биладан,— деди хотини,— уч марта борганман.

Ҳамид барвақт уйдан чиқди ва Боб уш-Шарқияга йўл олди. У ерда нонушта қилди. Бир стакан вино ичгиси келди. Бош оғриғи бир оз босилса, Салма билан бўладиган суҳбати ҳам кўнгилдагидек бўлади. Одатда у Салма билан гаплашса, нуқул тили тутилгани тutilган. Бир оз ичиб олса-чи, шайтон ҳам гапдан адаштира олмайди.

Ҳамид бирор очиқ майхона излаб кетди. Илдам одим отаётганини кўрган кимса, уни чўлда булоқ қидираётган чанқоқ кишига ўшатиши мумкин эди. Ниҳоят «Орифли» кинотеатри яқинидаги очиқ майхонага кўзи тушди. У ўтиришга ҳам сабри чидамай, тик турганича қадаҳни симирди. Вино аъзойи баданига енгиллик ва қандайдир илиқлик бағишлаб томирларига ёйилди. Яна ичгиси келди. Бироқ иш вақти яқинлашиб қолган эди.

Банкдаги янгиликни эшитиб, Ҳамид ақлидан озаёзди: Салма таътилга чиқиб кетибди. Буни ҳеч кутмаган эди у. Бунинг устига қайтиб келганида уни бошқа бўлимга ишга ўтказишар эмиш. У ўз ишхонасига кириб, ўйга ботди: Салманинг хоҳиши билан шундай қилиш-яптими ёки бошлиқларнинг буйруғими бу? Ҳар ҳолда, Салманинг хатти-ҳаракатларидан бундай нияти бөрлиги сезилмаган эди-ку. Аксинча, ҳар сафар Салма унга бирорта ўз машинкасида ёзган қоғозларни олиб келганда, жўрттага шундай фавқулодда яқин турардики, қизнинг атир-упасидан анқиган аломат ҳид, нақ шаробдек, бо-

шини айлантириб қўярди... Қайфияти бузилди, нимадандир пушаймон, қайсидир бир ишни бошлаб, охирига етказмагандек... Лекин нимадан пушаймон, нимани охирига етказмади — буни ўзи ҳам аниқ билмас эди. Бу аҳволда у ишлолмас эди. «Онамни кузатиб қўяман»,— деб бошлиқларидан рухсат олиб, ишхонадан кетди.

У бу жинкўчаларда ярим кечаси ёки тонг отарда тенгираб юриб ўрганиб қолган. Бироқ, ҳозир қуёш аллақачон уйларнинг деворларини, йўлакларни аёвсиз қиздира бошлади. Дўконлар очилган, қандолатфурушлар, баққоллар бақириб-чақириб харидорларни чақиришарди. Ана, балиқчи думлари саватдан чиқиб осилиб турган, тангалари офтобда ялт-ялт қилиб бораётган балиқни кўтариб кетяпти. Мактабга буриладиган тор кўча бошида бир тўда ўқувчилар қандолатфурушни ўраб олишибди. Ҳамид болалик йилларини эслади. Мана, у мактаб формасида уйга чопиб кетмоқда. Бирор нарса тановул қилиб олиш учун катта танаффусда ҳар донм уйига чопарди. Яна у мактабга қайтади. Йўл-йўлакай Уллувада ишловчи отасига тушлик ташлаб ўтиши ҳам керак.

Қуёш арши авжига минди. Туш бўлди. Ҳамид аynи шу пайтда кўп йиллар бурун рўй берган бир воқеани эслаб қолди. Ушанда ҳам қуёш шу тобдагидек қиздирар, деворлар кун тафтидан товланарди. Ҳамид кўча ўртасида додлаб, йиғлаганича, уйига чопиб келмоқда эди. Сават кўтарган қўшни бир аёл уни тўхтатиб:

— Нима бўлди сенга, ўғлим? Нега йиғлаяпсан?— деб сўради.

— Қирол Ғози ўлибди,— деди Ҳамид ҳўнграб. Хотин эса, жавраб кетди.

— Башаранг қурсин, тирранча. Мен отанг ўлиб қолибдим, деб ўйлабман-а.

Ҳамид ўшанда йиғидан тўхтаган эди. Шашқатор ёш оқиб турган кўзлари бирпасда қуриб қолган эди... У ўзини ҳеч катта бўлмагандек, ҳамон ўша вақтдагидек ҳис қилди. Мана, ҳозир уйига чопиб боради. Онаси ошхонада унга овқат тайёрлаётган бўлади... Мана, у уйга қайтади-ю...

Ўз ўйлари билан банд Ҳамиднинг қулоғига таниш овоз эшитилди. У тор кўчага бурилиши билан бир аёл ва бир эркакка кўзи тушди. Аёл унинг хотини эди.

Ҳалима боласини кўтариб олган, ёнида қандайдир

бир эркак Ҳалимининг эски чамадонини кўтариб борар эди. У нималарнидир Ҳалимага уқдирар, Ҳалима эса тасдиқ ишораси билан унга бош ирғарди. Ҳамидни улар тўсатдан кўриб қолишди. Ҳар иккови ҳам бир зум унга ҳадик билан қарашди. Иккови ҳам бир-бирига ўхшаш, озғин, суяклари бўртиб чиққан. Хотинига тиккиди.

— Ҳа?!— деди у ниҳоят саволомиз.

— Бекатга энди кетяпман,— деди Ҳалима ва ёнидаги кишига қараб олди.— Тангри ёрлақагур Саттор мени кузатиб қўймоқчи бўлди.

— Кимдир уни кузатиб қўйиши керак-ку,— гапга аралашди Саттор,— аёл кишининг ёлғиз ўзи бекатга бориши...

Ҳалима эса, унинг сўзларини таъкидлашга тутинди:

— Узим ҳам ит азобига тушиб келаётган эдим. Агар Саттор учраб қолмаганда, билмадим ҳолим не кечарди.

Ҳамид бир оз юмшаган бўлди:

— Кузатиб қўяйми десам, «йўқ» дегандинг-ку.

— Ишингизга кечикиб қолишингиздан чўчигандим,— айбдор оҳангда деди Ҳалима.

Ҳамид фикрини чалғитмай, ўйлаб олиш учун жим қолди.

— Эртароқ йўлга чиқса бўларди-да. Энди бола жуда қийналиб қолади. Ўзи ҳам нимжонгина,— деди Саттор.

— Эрталабдан бери йиғлайди, ҳеч овута олмаяпман,— деди Ҳалима зорланиб.

— Нимага йиғлайди?— сўради Ҳамид.

— Билмадим. Эҳтимол, қорни оғриётгандир... Ҳеч нарсага ақлим етмаяпти, худди жиннига ўхшайман.

— Болалар бир сабаб бўлмаса йиғлашармиди?— кўлни кўрган донишмандек гапга якун ясади Саттор.

У ўзини эркин тутар. Ҳамиднинг назарида ҳозир у Ҳалимага Ҳамиддан ҳам яқинроқ одамдек кўринарди. Ҳамиднинг қони қайнаб кетди, у чамадонни ўзига тортди. Саттор эса, чамадондан айрилгиси келмайгина кўлини бўшатди.

— Майли, раҳмат сенга, Саттор,— деди Ҳамид куруққина қилиб,— бу ёғига ўзим кузатиб қўяман.

Улар бир неча қадам қўйган бўлсалар-да, Сатторнинг юзи ҳамон кўз олдидан кетмасди. Ниҳоятда ғам-

гин, аламнок... Бу дунёдаги энг қимматли нарсасидан ажратиб қўйишгандай...

Ҳалима бўлса, ҳамон бидирларди:

— Илойим омон бўлсин, Саттор. У бизни кузатиб қўйиш учун ишидан рухсат сўраб келди-я. Мен бўлсам, энди нима қилсам экан деб, бошим қотиб турган эди.

— Жим бўл! Етар!

Хотинининг бегона бир эркак ҳақида шундай илиқ гапириши Ҳамиднинг гашига тегди.

У Сатторни илгаридан, «Қотирхона» маҳалласида яшаб турган вақтларидан бери биларди. Бироқ сўнгги пайтларда кам кўришишарди. Ҳамид оиласи билан ал-Маслуб маҳалласига кўчиб ўтганидан кейин хотини билан Саттор бундай иноқ бўлиб қолганликларидан бе-хабар эди. Бугун-чи? Ҳалима Саттор билан илгаридан ваъдалашиб олган бўлса ҳам эҳтимол. Шунинг учун ҳам эрининг кузатишини истамагандир. Кутилмаган тўқнашувдан улар қандай эсанкираб қолишди-а! Сатторнинг бўлса, сира чамадонни қўйиб юборгиси келмайди. Кўнглида уни бекатгача кузатиш истаги бор эди. Эҳтимол Қарбалогача бормоқчи ҳам бўлгандир. Улар ўртасида яширин алоқа бўлиши ҳам мумкин. Нега бўлмаса Ҳалима мени кўрганда, хурсанд бўлиш ўрнига, нақ Азроилга учраб қолгандек, ранги қув ўчиб кетди.

Ҳамид бўлиб ўтган ҳодисаларни жамламоқчи бўлди: дастлаб уларнинг уйида ғалати бир тарзда Саид пайдо бўлди; у Ҳалимани талоқ қилишга Ҳамидни роса ундади, мана энди хотини билан Сатторнинг яқинлиги ошкор бўлди: ҳар куни Ҳалима ёлғизлигидан цикоят қила-вериб, жонидан безор қилади; ниҳоят, аммасишикига кетмоқчи бўлиб қолди. Яна... яна... Ҳамид газабдан титраб кетди. Ҳалимани ярим йўлда қолдириб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ тишини тишига қўйиб, бекатгача кузатиб борди.

Ҳалимани автобусга ўтқазиб юборгач, у бояги шакшубҳалар ҳақида ўйлаб кетди. «Ҳа, бу нарса равшан...» Бир соатдан сўнг қатъий қарорга келди. Икки соатдан кейин Ҳалиманинг аммасининг адресига хат жўнатди. Хатда Ҳалимани «талоқ» қилганини ёзган эди.

Орадан уч соат ўтар-ўтмас у майхонада, олдига бир қадаҳ вино қўйиб ўтирарди.

БИРИНЧИ НИДО

Иброҳим ал-Боб уш-Шарқияда бўлмаганига анча бўлди. Дўстларининг дашномига у энди оиласи борлигини, хотини уйда ҳар куни уни кутиб ўтиришини баҳона қиларди. Бу сўзлар Саидда ғалати бир туйғу уйғотарди, гўё Иброҳим эски дўстига хиёнат қилаётгандек туюларди.

Иброҳимни отаси уйдан ҳайдаб юборгач, у кичкинагина бир уйни ижарага олди, уй-рўзғор анжомлари сотиб ола бошлади. Энди у редакциядан роппа-роса соат саккизда чиқиб кетар, эрталаб эса соат ўнга занг урганда етиб келарди. Саид дўстида содир бўлаётган ўзгаришларни диққат билан кузатиб борарди: Иброҳим энди ҳеч қачон соқоли қирилмаган ҳолда кўчада кўринмас, доимо дазмолланган кийим киярди. Анча тўлишиб, ўйчан, ҳаракатлари ҳам аллақандай вазмин, босиқ бўлиб қолди. Ундан бирор нарса сўраб қолишса, шошилмай ўйлаб жавоб беради. Бўйдоқлигидаги тезкорлиги ва чаққонлигидан асар ҳам қолмаганди. Кўзларидан бахтли экани кўриниб турар, бироқ бу бахт озод, беғам-беташвиш кишининг бахти эмас, балки ўз орзусига эришган, сеvimли кишисига тобе, унинг амр-фармонига мунтазир ва у учун ҳар қандай ишга тайёр кишининг бахти эди.

Бугун кун бўйи Иброҳим телефон ёнидан жилмади; у жиринглаши билан трубкани олади. Ниҳоят, кутган одами чақирди шекилли, ўрнидан туриб: «Ярим соатдан сўнг кинотеатр ёнида бўлишим керак», деди. Чиқиб кета туриб, эшик олдида тўхтади-да, Саидга:

— Газета деярли тайёр бўлди. Агар материал етмай қолгудек бўлса, анави папкадан бирорга мақолани танлаб оларсан ёки «Жамоатчилик фикри» бўлимини бир оз кенгайтирасан,— деди.

Саид яқиндагина кинода кўрган Ямайкадаги пиво сақланадиган ертўлаларга ўхшаш эски, нимқоронғи ертўлада ёлғиз қолди. Бу ёлғизлик ҳисси радиодан диктор дунёдаги воқеа-ҳодисалар, баъзи мусибатлар ҳақида ҳеч қандай ҳис-туйғусиз, лоқайд бир товуш билан гапира бошлаганда айниқсан кучайди. Радиодан сўнгги ахборотларни ёзиб оладиган ёш ходим гапга аралашмас, қулоғига наушник тақиб олиб энкайганича бутун вужуди билан ахборот эшитар ва олдидаги қоғозга тез-тез ёзиб оларди.

Саид ўрнидан туриб кетди, ўша йигитчадан сгарета сўраб олиб тутатди-да, бу оқшомни қандай ва қаерда ўтказиш тўғрисида ўйлаб хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Иброҳимни уйда хотини кутади, уни эса ҳеч ким кутмайди. Уйига борса хонасида қўнғизлару чаёнлардан бўлак ҳеч нарса йўқ. Ҳар сафар хонасига кириб чироқ ёққанида, уларнинг думларини гажак қилишиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб юришганини кўради. У эшик олдида улар ўз инларига бекиниб олишларини кутиб туради. Бир вақтлар отаси чаёнларнинг жазосини беришга ишқибоз эди: бир-бир тутиб, шишага соларди-да, устларидан қайноқ сув қўйиб юборарди. Энди эса ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган. Ҳозир балки қуянчиқ касали тутиб, таида¹ терга ботиб ётгандир.

Саид ҳам томга кўчиб чиққан. Хонаси ҳозир бўм-бўш, фақат бир бурчакда чанг босган қўпол қўлбола стол, тўғрисидаги бурчакда тумбочка туради, устидаги радиони ҳар оқшом ўзи билан томга олиб чиқиб кетади. Инглизча луғати ва «Жиноят ва жазо» китоби ҳам томда.

Саид яшайдиган уйнинг томига ҳозир олти оила кўчиб чиққан. У ер-бу ерига ўчоқлар қурилган. Қўшниларининг уч-тўртта мушуги ҳам шу томда яшайди. Атрофдан йўтал товушлари, узук-юлуқ гап-сўзлар эшитилади. Енгил шабада эсади.

Саид шуларни кўз олдидан бир-бир ўтказиб тураркан, орқасидан босмахона ишчисининг овози эшитилди:

— Устоз, материал етмай қолди.

— Яна қанча керак чамангизда?

— Бир ярим устунга етадиган материал керак.

Саид папкани очиб «Басралик мухбиримиздан» деган мақолани олиб узатди.

Ҳарф терувчи мақолани қўлига олиб чамалаб кўрди-да: «Ётиб қолса керак»,— деб чиқиб кетди. Саид енгил тортди, чунки иш энди тугаган, редакциядан кетса ҳам бўларди.

Автобусда Саид кўҳликкина қизнинг ёнидаги бўш жойга ийманибгина ўтирди. У кондукторга ўзининг журналистлик ҳужжатини кўрсатишдан ийманиб, билет олди. Қизнинг баданидан кишини гангитиб қўядиган бир ҳарорат таралиб турарди. Саиднинг хаёлига бу ҳарорат-

¹ Бағдодда уйларнинг томи текис қилиб қурилади. Ёзда аҳоли кун ботиши билан томга чиқиб олади ва тунни ўша ерда ўтказишади.

дан юракларни ёниб, ундаги ўтни ўчириш учун шаробга қўл чўзувчи ёки бошқа бир аёл елпинишига очиқувчилар келди. Наҳотки у ҳам бир кун бориб уйланса ўшаларга ўхшаб қолади? Ҳозирча бу тўғрида ўйламай тургани маъқул. Бу жуда қийин масала, бугун ўқиган инглизча китобида ёзилганидек, «боши берк кўча».

Саид ал-Боб уш-Шарқияда тушиб қолди. Дарёга акси тушиб товланиб турган ранг-баранг рекламаларни кўриб Саиднинг кўнгли бир оз ёришди. Бағдоднинг нури-анворга бурканиб, одамлар билан гавжум бу бурчагида ҳамма нарса уйланиш, оила бола-чақа ҳақидаги фикрларни одамнинг хаёлидан чиқариб ташлайди. Бу ерда озгина пул сарфлаб қанчадан-қанча «дўст» орттиришинг мумкин, шовқин-сурон билан, ғала-ғовур билан ҳузур-ҳаловатни, сархушликни куйлаётган одамлар хориға қўшилишинг мумкин...

«Билқис» нимтатир ёғду ичида, турли рангдаги чироқлар атрофни элас-элас ёритади. Саид чеккароқдаги алоҳида айвонча томон энди бурила бошлаган ҳам эдики, қандайдир кучли қўл елкасидан тортиб тўхтатди. Угирилиб қараса, Ҳамид экан.

— Бу ёққа юр-чи, сотқин!

Саиднинг бурнига «гуп» этиб ароқ ҳиди урилди.

— Абдулхолиқни қидириб юрувдим,— деди Саид Ҳамид билан ёнма-ён уч-тўрт қадам ташларкан.

— Бугун мен билан ўтир. Сен билан бир гаплашиб олмоқчиман.

Унинг ғирт мастлигини сезган Саид қандай қилиб бўлса ҳам ундан қутулмоқчи бўлди:

— Абдулхолиқни кўрмадингми? Менга у жуда зарур эди-да.

— Соат учдан бери шу ерда ичиб ўтирибман. Ҳеч кимни кўрганим йўқ. Бир ўзингмисан?

— Ҳа. Иброҳим уйига кетди.

Ҳамид эгаллаб турган кичкинагина стол энг чекка бурчакда эди. Унинг устини ифлос ликопчалар, ярим шиша ароқ, овқат қолдиқлари эгаллаганди. Ҳамид анчагина ичиб олган кўринади, юзи ва тирсагига очиқ қўлларида тер томчилари йилтирарди. Саид ўтириши билан Ҳамид ундан нима ичишини сўради.

— Ҳозир ўзим буюраман,— деди Саид,— бир оз дамимни ростлаб олай.

Ҳамид унга тикилиб қараб қолди. Икки томчи си-

мобдек милтиллаб турган кўзларида ишончсизлик, нимадандир гумонсираш акс этарди. У қандайдир жуда муҳим нарса ҳақида гапиргиси, бироқ қандай бошлашни билмаётгани кўриниб турарди.

Саид кўзлари билан официантни қидириб, Ҳамидга бепарвогина қилиб деди:

— Хўш, нима дейсан, гапира қол.

Ҳамид яна бир неча лаҳза жимгина Саидга тикилиб тургач, аниқ-аниқ қилиб деди:

— Бугун ҳаммаси тамом бўлди... Талоқ қилдим!

Саид ўзини эшитмаганга солиб, унга энгашиброқ сўради:

— Нима дединг?

— Бугун унинг талоқ хатини жўнатиб юбордим, деяпман...

Кейинги жумлани ниҳоятда секин шивирлагандек қилиб айтди. У ҳатто «хотинимни» дея олмади, «уни» деди, холос.

— Жўнатиб юбордим, дедингми?— Саид ҳайрон бўлди,— бирга яшамаётган эдингизларми?

Ҳамид бир оз жим қолди, сўнг қўлини маъносиз силкиб тушунтирди:

— Қарбалодаги аммасиникига кетган эди... орқасидан талоқ хати юбордим.

Саид нима дейишини билмай қолди. У ҳозир ўзини тунов кунини Ҳамиднинг уйига киргандагидек ҳис қилди. Бемор қизнинг оғир-оғир нафас олишини эшитаётгандек ҳам бўлди.

— Қалай? Энди хурсандмисан?

— Нимадан хурсанд бўлишим мумкин?

Саиднинг кўкрагини нимадир сиқаётганга ўхшади. Уни яна ўша машъум воқеа гирдобига тортишмоқчи. У бу гирдобдан қутулиш учун озмунча ҳаракат қилганмиди?

— Менимча,— деди у,— бу сен учун ҳам, у учун ҳам жуда маъқул иш бўлибди. Барибир иккинги ҳам бир оиладек турмуш кечирмаётган эдингиз!

Ҳамид истеҳзо билан хахолаб кулди.

— Маҳкама қозисига ўхшаб гапирадиган бўлиб қолибсан,— деди у.— Қани, муҳтарам бўйдоқ, марҳамат қилиб айтсинлар-чи, оилавий турмуш нима дегани экан?

— Ҳеч бўлмаганда, ресторанларда ўтказадиган вақтининг чорагини уйда ўтказишинг керак эди. Мен сен-

га Иброҳимга ўхшаб ишдан чиқиб, тўғри уйга боришинг керак эди, деяётганим йўқ.

— Иброҳим бутун умр шундай бўлиб қолади, деб ўйлайсанми? Сиз бўйдоқлар жуда қизиқсизлар, турмуш нима эканлигини ўзингиз билмай оилали одамлар учун қонун-қоидалар чиқарасизлар.

Саид секин жавоб берди:

— Бўйдоқлар бу ҳақда орзу қиладилар.

— Бу эзгу орзулар уйлангунингизгача, холос. Уйлангунингиздан кейин, ўша ўзингиз ўйлаб чиқарган қонун-қоидаларга қарши исён кўтарасиз.

— Бироқ ҳамма уйланганлар ҳам сенга ўхшаб яшашмайди-да.

— Бошқалар билан нима ишим бор менинг. Ҳар кимнинг ўз йўриғи бор.

— Сенинг йўриғинг оилангни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, кайфу сафо қилиб юриш экан-да?

— Сен оила деб атаётган нарсанинг мен ҳали мактаб ўқувчиси эканимдаёқ отам бўйнимга осиб қўйган қадоқ тош.

— Болаларинг-чи? Уларнинг дунёга келишига сен сабабчи эмасмисан?

— Улар отам қилган жиноятнинг оқибати. Буни худонинг ўзи биларди: биронтаси ҳам тўрт йилдан ортиқ умр кўрмади. Фақат Ҳаногина тўққиз йил яшади.

— Бунга сен айбдорсан.

— Мен?..

— Сен уларни ўз ҳолига ташлаб қўйгансан. Ота бўлиб бошларидан силамагансан.

— Улар яшаган уйда ўзим ҳам яшадим, ҳозир ҳам ўша ердаман. Улар очликдан ўлганлари йўқ. Кўриб турибсанки, мен соғ-саломатман.

У ёнидаги бетондан қилинган панжарага зарб билан мушт туширди, ароқдан қўйиб, бир кўтаришдаёқ симириб юборди.

— Сенга айтсам, кўпгина оилалар бизникига ўхшаш шароитда яшашади. Жин чалмайди уларни. Бирор касалга чалиниб қолишса, йиллаб ўша хасталик билан курашадилар. Энг муҳими, озга қаноат қилиш, сабр-қаноат — инсоннинг бебаҳо фазилатидир. Ҳалима ҳам қаноат қиларди. Болаларидан биронтаси дунёдан ўтса, бир-икки кун йиғи-сиғи қиларди-ю, кейин кўникиб кетарди. У ҳеч қачон менинг қаерга кетаётганимни, нима-

лар қилаётганимни суриштирмасди. Мен ўз ҳаётим билан яшардим, у эса ўз ҳаёти — уй ишлари билан банд эди: биз бир-биримизнинг ишимизга асло аралашмас эдик. Мен ўзимни уйланмагандек ҳис қилардим. Мана, ҳамма нарса бирданига ўзгарди-қолди. Менга тик қараб гапирадиган бўлиб қолди. Мана, қизининг вафотига икки ҳафтадан ошиб ҳам қолдики, йиғлашдан тинмайди. Қулоқ-миямни қоқиб қўлимга берди. Ақлини еб қўйибди. Буларнинг ҳаммаси биров унинг сабру қаноатини ўғирлаганида! Бу — балки сендирсан.

— Мен?..

— Ҳа, сен айбдорсан. Сен... — Ҳамид қўлини бигиз қилиб унга ниқтади.

Саид унга жавоб беришга лаб жуфтлаган ҳам эдики, уларнинг олдига официант келиб қолди. У бир шиша пиво ва салат буюрди. Радиодан шўх музика садоси эшитилди. Радионинг товуши шундай баланд эдики, улар анча вақтгача ҳеч нарса гапиролмай ўтирдилар. Музика садолари бир оз пасайгач, Ҳамид сўради:

— Йигирманчи марта сўраяпман сендан, унинг беморлигини қаердан билиб қолдинг?

— Қимнинг беморлигини?

— Ҳанонинг-да.

— Сенга айтган эдим-ку, қўшнилардан деб.

Ҳамид яна Саидга узоқ, синовчан қараб қолди, сўнг ароқдан бир қултум ютиб, деди:

— Саттордан, демоқчимисан?

Саид бир дам ўзини йўқотиб қўйди:

— Қайси Саттор?

— Сатторни танимайсанми?

— Йўқ.

— Почтальон, узун бўйли, мўйловдор, оғзи катта, устки лабида холи бор.

— Танимайман.

— Асло танимайсанми?

— Мунча ёпишиб олмасанг? Билмайман дедим-ку, бўлди-да!

Ҳамид бошини қуйи солди. Орага жимлик чўкди. Официант буюртмани олиб келди. Саид ўзига пиво қўйди.

— Аниқ билмайман-ку, бироқ кўнглим бу ишда кимнингдир қабиҳлиги борлигини сезиб турибди,— деди Ҳамид столни муштлаб.

Саид ҳеч нарса демади. У ўзини суд ҳайъати олдида-гидек ҳис қиларди. Нима деса ҳам Ҳамид ундан ўзига қарши далил сифатида фойдаланади.

— Хўп, майли. Бироқ ажралиш ҳақидаги фикр кимдан чиқди?

— Билмадим,— Саид бир оз сукутдан сўнг қўшиб қўйди:— Мендан бўлса ҳам, эҳтимол. У билан яшайверганинда, сен шундайлигингча ўзгармай қолишингни билардим-да.

— Сен гўдаксан, Саид.

— Ташаккур!

— Қандай қилиб бир аёлни эридан ажратмоқчи бўлинг? Қўлида боласи бўлса, боқадиган одами бўлмаса... Еки ўзинг унга уйланмоқчимдинг?

— Жинни бўлма!

— Бу очиқ-ойдин-ку! Мана, мен уни талоқ қилдим. Ким боқади уни энди? Қариндош-уруғларидан кими борлигини биласанми?

— Мен ҳеч нарса билмайман.

— Бўлмаса, нега бу ишга ундагандинг?

— Мен сени бу ишга ундаганим йўқ... Лекин... Уни талоқ қилсанг яхши бўлишини тушунган эдим.

— Саттор тушунтирганмиди бунини?

— Мен ҳеч қандай Сатторни танймайман дедим-ку, сенга.

— Бўлмаса, ким сенга бунини ўргатиши мумкин? Айтсанг-чи? Нимадан қўрқяпсан? Мен сира ҳам ачинаётганим йўқ-ку! Қўрасан ҳали, икки ой ўтар-ўтмас, Бағдоднинг энг гўзал қизига уйланиб оламан! Ҳозир мени алдаяпсан, бунини сезиб турибман.

— Унисини билмадим-ку, лекин ҳозир ҳам ишончим комилки, сен унга ҳақиқий эр бўлмагансан, гўё ёлғондака эрдек, вақтинчадек...

— Сен кимсан ўзи, менга бу гапларни нима учун гапиряпсан?

— Дўстингман.

— Менинг уйимга дарчадан кириб келган дўстми?

— Мен сенинг уйингга дарчадан кирганим йўқ.

— Қирдинг, сенга алоқаси бўлмаган ишга аралашдинг. Ким сени менинг ҳаётимнинг икир-чикирига аралашишга мажбур қилди? Менинг уйимга эшикданми, тешикданми киришга ким рухсат берди сенга?

— Мен ёрдам бермоқчи бўлдим...

— Сендан ёрдам сўраган эдимми?

— Ўзингни, дўстларингни алдаб юришингга чидолмадим. Нуқул «бўйдоқман», деб кўкрагингга урардинг. Аслида эса, оиланг бор экан. Оила бўлганда ҳам шундай бахтсиз оилаки...

— Бироқ мен сенинг икир-чикирларингга ҳеч қачон аралашган эмасман-ку! Ҳатто қаерда ва қандай яшаётганингни ҳам билмайман.

— Марҳамат, ҳаммасини айтиб беришим мумкин. Сўрайвер!

— Мени бу нарсалар қизиқтирмайди ҳам. Ҳар ким ўзи истагандек ҳаёт кечиради. Ҳар ким ўзи истаган шаробидан ичади.

— Бутун ҳаётинг мазмуни — шаробда!

— Сен эса фариштасан! Шишангни бўшатиб бўлдингми?

— Яна бир шиша буюраман.

Ҳамид Саиднинг шишасини олиб икки қўли билан чайқатди. У маст бўлиб қолган эди. Саид жанжалга айланаёзган бу ўтиришга барҳам бермоқчи бўлиб, қўзғалди. Бироқ Ҳамид уни қўйиб юбормади.

— Сен оиламни буздинг.

— Сенда оила йўқ эди-ку, нимангни бузишим мумкин эди? Мана шундайлигича, ресторанлар, ароқ дўконларидан нари кета олмай умрингни ўтказасан.

— Букри чўлоқдан кулибди. Бу нағма қаердан чиқди? Ўзинг ҳам тўнғиздек ичасан-ку!

— Етар энди! Маст бўлиб қолдинг.

— Вой-бў! Тиллари чиқиб қолибди-ку! Ё ўзларини ёзувчи деб билиптиларми? Ха-ха-ха...

— Мен ҳеч қачон ёзувчиликни даъво қилган эмасман.

— Бир-иккита арзимаган мақолача билан одам ёзувчи бўлиб қолар эканми? Мақолаларингни ўқисам, кулгидан ўзимни зўрға тутиб ўтираман. Ҳаммаси ғализ.

— Тентакнамо гапларингни ортиқ эшита олмайман.

Саид ўрнидан турди, Ҳамид ҳам кутилмаганда қўзғалди.

— Йўл бўлсин сенга?

— Кетаман.

— Ҳеч қаёққа кетмайсан. Утир, мени бир оз овунтир!

— Қўлингни торт!

Ҳамид бирданига гапнинг оҳангини ўзгартирди:

— Кўрдингми, шунчаки гапдан қандай жаҳлинг чиқ-
япти. Яна билдирмай туриб зимдан берган зарбанг учун
миннатдор бўлишимни истайсан. Қани, ўтир-чи!

— Утирмайман.

— Пивоингни ичиб бўл.

— Йўқ, ичмайман. Бўлди энди, кетаман.

Улар юзма-юз туришарди. Ҳамид унинг қўлларидан
ушлаб олган, ҳатто нимтатир қоронғида ҳам бўйин то-
мирлари бўртиб чиққани кўриниб турарди. Саид газаб-
дан титраб кетди. Бироқ иш жанжалга айланмаслиги
учун тишини тишига қўйиб ўтирди. Унинг боши ғувил-
лаб айланарди.

Нима учун бу қадар кучсиз?! Агар бақувват бўлга-
нида ҳозир ўзининг ҳақ эканини бошқача йўл билан ис-
ботлаган бўларди. Ҳамид ҳам у билан бундай гаплашма-
ган бўларди, Саид келтираётган далил-исботларга диқ-
қат билан қулоқ соларди...

ТУРТИНЧИ НИДО

Тушдан кейинги уйқудан уни парда ордидан эшити-
лаётган баланд товуш уйғотиб юборди. У тирсагига ти-
ралиб, бошини кўтарди. Аъзойи бадани терлаб кетганди.
Нимтатир қоронғи хонада у ёқ-бу ёққа аланглаб ҳали
ётиш олдидан ишлатиб қўйган вентиляторни қидирди. У
ўрнида йўқ — парда орқасига олиб кетишибди.

— Мен билан биронтасининг иши йўқ, — ўйлади у. —
Иссиқдан куйиб-ёниб кетсам ҳам парво қилишмайди.
Фақат ўзларининг роҳатларини ўйлашади.

Каравотнинг бошига илинган сочиқни олиб, терини
артди. Нима ҳақда бунчалик куйиб-пишиб гапиришяпти?
Ҳукумат парламенти тарқатиб юборгани ҳақидами?
Ёки Бағдод устида яна Нури Саид шарпаси пайдо бўл-
гани ҳақидамикин? Ёки Ироқда яна бир фалокат юз бе-
рибдими? Урнидан туриб пардага яқинлашди. Диққат
қилиб қулоқ солди. Солиқлар ҳақида гаплашишаётган
экан! У шартта бурилиб пардадан узоқлашди. Ақлдан
озганлар! Шундан бошқа гапни билишмайди. Эртаю кеч
шу гап, ўтирсалар ҳам, турсалар ҳам солиқ ҳақида га-
пирадилар. Уйқудан уйғониб то яна уйқуга кетгунлари-
ча: «Ҳукумат қачон солиқларни бекор қиларкин», — деб
уззукун сафсата сотишади. Ана ўшанда булар бойиб

кедиб, ҳаётларининг қолган қисмини роҳат-фароғатда ўтказишар эмиш...

Абдулхолиқда мана шундай одамсифат махлуқлар ҳақида бир китоб ёзиш истаги туғилди. Марсель Пруст ҳам шундай қилган. Таассуротларини ёзиб, йиғиб бориши керак. Лекин қаерда сақлайди ёзган нарсаларини? Ўзининг алоҳида хонаси, лоақал ёзув столи билан китоб-дафтар жавони ҳам йўқ-ку! Прустнинг эса, айтишларича, каттакон уйи бўлган экан. Ўша уйда дунё шовқин-суронларидан беркиниб олиб, истаганича ёза берган. Истаган вақтида дўстларини уйига таклиф қилган. Абдулхолиқнинг эса, ўз хонаси ҳам йўқ. Умуман, ҳеч нарсаси йўқ. Шу пардалар билан ажратилган бўлма ҳам унга вақтинча берилган. У бир бечора мусофирдек, дайди одамдек... Шундай шароитда бирон нарса ёзиб бўладими?

Абдулхолиқ сочиқни олиб яна юз-баданларидаги терни артди-да, кийиниб, пардани тортди. Чиқиб, ўтирганларга базўр салом берди, улар чойга таклиф қилишди. Абдулхолиқ чой ичмаса ҳам, терга ботиб кетаётганини баҳона қилиб, ташаккур айтди. Ўтиб бораётиб, жамоатга диққат билан қараб чиқди. Ҳаммалари ўзларининг одатдаги жойларида ўтирардилар. Тепакал киши бу гал ҳам чироққа яқин ўтириб олиб, одатича, газетадаги одамларни ишдан олиш ва тайинлаш ҳақидаги мақолани, эҳтимол, ўнинчи мартадир, ўқирди. У бу мавзуда гаплашишни севар, ишдан бўшатирилганлардан кулиб, тайинланганларга ҳасадини яширмасди. Мана, у армия офицерлари учун очилган дўконлар ҳақида гапира бошлади. Уларда энг яхши инглиз пойафзали уч динор турар экан... Унинг ёнида пакана, шалпанг қулоқ, бурни катта семиз бир киши ўтирарди. Абдулхолиқ бу кишини ҳам танирди. У беш йилдан бери Ташқи ишлар министрлигига ишга ўтишга ҳаракат қилади. Мақсади — ҳукумат ҳисобига чет мамлакатларга бориш эди. Шу беш йил ичида бу бефаросат одам бир оз озиш учун нималар қилмади, ҳатто Труменнинг хотини шу усул билан йиғирма килограмм озган экан, деб беш йилдан бери деярли тузсиз овқат ейди. Бироқ бунинг ҳам нафи тегмаётгани кўришиб турибди: семирса семирдики, озмади. Абдулхолиқ у билан гаплашиб ўтирганида унга озмасликни насиҳат қилган бўлур эди: «Озсангиз, шундай катта қулоқ билан бурунни кўтариб юришга кучни қаердан

оласиз?»— деган бўларди. Унинг ёнида эса, қизини унаштириш учун анча вақт тузукроқ мансабдаги куёв қидиртириб юрган чол ўтирибди. Ахири муносибини топиб, тўйни ўтказгач, уни уйдан ҳайдаб юборишди. Сабоби, бир пайтлар у оппозиция газеталаридан бирида куёви ҳақида қандайдир танқидий мақола бостириб чиқарган экан. Абдулхолиқнинг кўзи эри қаноф келтириш баҳонаси билан Покистонга кетганича қайтиб келмаган аёлга ҳам тушди. Бу аёлнинг бирдан-бир иши «Покистонда нима гап», деб суриштириб юриш бўлиб қолган. У ерда вабо тарқалганини эшитганидан бери жуда ташвишланиб қолган. Кези келганда бу аёл Покистон — Ироқ икки томонлама савдо шартномасини маъқуллаб, мақтаб турарди. «Ироқда жут етиштириб бўлмайди. У фақат Покистон билан Ҳиндистонда ўсади. Жутни бу ерда ўстириш учун беҳуда уриниб ўтирмай, ўша ёқдан олиб келавериш керак», дерди у. Абдулхолиқнинг атрофидагилар мана шулар ёки шуларга ўхшаш одамлар эди. У шулар билан яшашга, улар билан бир ҳаводан нафас олишга мажбур эди. У қачон бўлмасин, булар ҳақида китоб ёзади. Албатта ёзади! Бироқ бунинг учун алоҳида, ўзигагина тегишли бошпанаси бўлиши керак.

Кўча ҳавоси ҳам уйникидан дуруст эмас экан — унда машина тутуни-ю, одам баданидан чиққан тер ҳиди анқирди. Абдулхолиқ Раас ал-Қарияда автобусдан тушди. Ар-Рашид кўчасига аста-секин оқшом қоронғиси чўкяпти. Бу ерда Ироқдаги одам зотининг барчаси йиғилгандек, кўча бамисоли дарё ўзани-ю, одамлар сув оқимидек туюларди. Машиналарнинг шовқини, чанг-тўзон, тутун. Абдулхолиқ шу оқимга қўшилиб ўткинчиларга туртиниб-суртиниб юриб кетди. У одамларга қарамас, ҳеч кимни кўрмас ва кўришни истамас эди: бу бепарво махлуқларни ҳеч нарса қизиқтирмайди, тўлқинлантирмайди, ҳеч ким ҳаракатга келтиролмайди, деб ўйлаб борарди у. Сув тошқини, ундан кейин сайловлар бўлганида «мана энди одамлар ҳаракатга келади», деб ўйлаган эди. Қаерда дейсиз! Яна ўтириб олишди. Худди қўғирчоққа ўхшайдилар. Юқоридагилар уларни қандай хоҳласа, шундай ўйнатишарди. Туф-э!

Абдулхолиқ, ниҳоят, кейинги пайтларда келиб туришни одат қилгани швейцарча услубда қурилган қаҳвахонага етиб келди. Ҳар сафар ўзи ўтирадиган ўрин бўш эмас экан. Официант йигит унга айбдор бир қиё-

фада қараб турарди. Абдулхолиқ қўли билан «сен айбдор эмассан-ку», дегандек ишора қилди-да, қаҳва келтиришни буюрди. Қулайроқ жой излаб атрофга аланглади. Ичкаридан кимдир ингичка қўлини кўтариб уни чақираётганини кўрди. Ялтираб турган кўзойнакни кўриб, чақираётган одамни таниди: бу Саид эди.

— Редакциядан қочиб қолдингми?

Саид унга ёнидан жой кўрсата туриб деди:

— Мени Иброҳим қувиб юборди. «Журналист енг йиртиб, столга тирсак тираб ўтиравермайди. Кўчага чиқиб янги материаллар изла», деди. Мен эса...

— Биламан: сен журналист эмас, ёзувчи бўлишни истардинг. Бу сенинг эски ашуланг. Горькийга тақлид қилишни йиғиштир. Яхшиси, инглизча бирор китоб олиб ўқи!

— Уқияпман, ҳозир «Жиноят ва жазо»ни ўқиб тугатай деб қолдим.

— Фолкнерни ўқи!

— Мен уни ёмон кўраман, на нуқтаси бор ва на вергули.

— Унақа бўлса, югуриб юриб газетангга материал изла.

Саид чуқур уҳ тортиб, шикоят қила кетди:

— Бугун қанчалик қийналганимни билсанг эди. Сув тошқини натижалари билан қизиқиб, қишлоқ хўжалик бўлимига борган эдим, мудирни соат учгача кутсам бўладими! Туз ҳам тотганим йўқ. Кейин «соат тўрт яримда келади», дейишди. Бориб яна кутдим. Соат олтигача ҳам келмади. Кечгача овора бўлдим у ерда. Кейин фаҳмла-сам, мудир бирор ортиқча сўз айтиб қўйишдан қўрқиб, мендан қочиб юрган экан. Афтидан, улар бизнинг «ан-Нос»имиздан нақ «ал-Қоид»дан қўрққандек қўрқадиган бўлиб қолишибди.

— Соддалигингни қара-ю! Тошқин бўлишига ўша мудир ҳам айбдор-ку! Демак, сен ундан жиноятининг натижалари ҳақида гапириб беришни талаб қиласан.

— Жуда унчалик эмас. Ҳар ҳолда, унча-мунча иш қилиб қўйишди-ку...

— Нималар қилишди? Парламентни тарқатиб юборишганини айтяпсанми? Ясан-тусан қилиб, парламент мажлисини кўргани бордингизлар. Улар эса, сизнинг устингиздан кулиб, нақ бурнингиз олдида парламент эшигини қулфлаб кетишди.

— Гапларингдан биз бир тарафу, сен бошқа тарафга, биздан бошқа тоифага ўхшайсан.

— Йўқ, улар мени алдай олмайдилар.

— Уша куни хурсандлигингдан ўзингни кўярга жой тополмай, бизнинг редакцияга кириб келганингни унутдингми?

— Ушанда мен бу ўн икки депутатнинг сайланишидан эмас, бошқа бир нарсадан хурсанд эдим. Бу сайловлар мен кутаётган буюк ўзгаришларнинг бошланишидек туюлган эди.

— Янглишган экансанми?

— Шунақага ўхшайди,— деди Абдулхолиқ чуқур «ух» тортиб.

У официант қўйиб кетган қаҳвани олдига тортиди, бироқ ичгиси келмади. Кўнглидаги бор гапларни Саидга айтиб бермоқчи бўлди. Лекин Саид унинг ички оламини тушунмай, масхара қиладими ёки бошқаларга ҳам айтиб кулги қилиб юборадими, деб кўрқди. Улар бу ўйинга аллақачон киришиб кетганлар, Абдулхолиқ эса ҳамон сиртдан кузатиб турибди. Сўнги фикрини Саидга айтди.

— Нега мунча файласуфлик қиласан, Абдулхолиқ,— деди Саид елкасини қисиб,— оддий нарсалар устида ҳам бунчалик чуқур фикр қиладими киши?

— Сен эса ҳамма нарсани соддалаштирасан. Сенинг назарингда тарих газета репортажидан ортиқ нарса эмас.

— Эҳтимол, тарих нималигини чиндан ҳам билмасман. Аммо гап парламент ҳақида кетаётган бўлса, имконият бор эди, бордик.

— Ҳайдаб юборишгани-чи?

— Улар янги овозни, ҳақиқатни эшитишга ожизлик қилишди.

— Буни мен илгаридан биламан.

Абдулхолиқ яна ўйга ботди: «енгил сабо»— жуда яхши нарса, албатта. Бироқ у кифоя қилмайди. Бўрон керак, бўрон! Ҳаётни таг-туғи билан ўзгартириб юборадиган бўрон керак. Қачон бўлади шундай бўрон? Ким кўтаради уни?

Нозиккина товуш уни чақириб қолди. Қайрилиб қараса, лобар бир қиз унга табассум қилиб қараб турибди.

— Келинг, келинг!— ўрнидан турди Абдулхолиқ,— даврамизга марҳамат қилинг!

— Раҳмат,— деди қиз қувноқ оҳангда.— Боядан бери анави ерда сизларга қараб ўтирган эдим. Нима ҳақидадир қизгин баҳслашаётганингиз учун олдингизга келолмай тургандим.

— Сиз Саид Аҳмад билан таниш бўлсангиз керак?

— Йўқ. Бироқ «ан-Нос» газетасида босилиб турадиган мақолаларини ўқиб тураман.

Саид ўрнидан туриб, қиз билан саломлашди. Қиз дарҳол Саиднинг мақолалари ҳақидаги таассуротларидан гапириб кетди. Абдулхолиқ бу суҳбатга аралашмаса ҳам қиздан кўз узмасди. Қиз ниҳоятда кўҳлик, сарвқомат, истараси иссиқ эди. Бир неча дақиқа у-булардан гаплашиб ўтиришгач, қиз кечирим сўраб, даврани тарк этди ва ўз столлари томонга кетди. Саид билан Абдулхолиқ бир муддат жим қолишди. Сўнгра Абдулхолиқ Саиднинг қўлидан ушлаб сўради:

— Менга қара, сени ҳам ток уриб олгандек, бўлдимми?

Саид бошини силкиб сўради:

— Қим ўзи?

— Унга кўнгил қўя кўрма, доғда қоласан. У бир фалсафа докторига унашиб қўйилган. Айтишларича, у ҳозир Америкада экан.

— Жуда гўзал экан!

— Бунинг устига одамшавандалигини айтмайсанми. Агар унашиб қўйилган бўлмаганида, қандай қилиб бўлса ҳам ўзим унга уйланишга ҳаракат қилардим.

Орага яна жимлик чўкди. Икковлари ҳам ўз хаёллари билан банд бўлиб ўтирган эдилар, кимдир баланд овоз билан:

— Эркаклар жамоасига саломлар!— деб уларнинг диққатини ўзига жалб қилди.

Бу Шариф эди. У рухсат сўраб ҳам ўтирмай, буларнинг столи олдига ўтирди-да, дағал овозини барала қўйиб гапира кетди:

— Биласизларми, мен бизнинг ироқликлар нега бунчалик учига чиққан революционерлар эканликларининг сабабини тушунганга ўхшайман.

— Шундай денг? Шеъриятимиз даҳоси илтифот қилиб бизни ҳам бундай огоҳ қилмасмикинлар!— кинояомуз деди Саид.

— Сабаб, ироқликларнинг икки гуруҳга — эркаклар ва аёллар жамоаларига ажраб яшашларида!

— Хўш, унда ўзлари нима учун революционер эмаслар?

— Мен сизларга минг марта айтганман-ку, менинг маъшуқам бор, деб! Мен аёллардан ажраб яшаётганим йўқ.

— Секинроқ гапирсанг-чи,— деди Абдулхолиқ унинг қулоғига шивирлаб.— Маъшуқаларинг ҳақида бунча шов-шув кўтармасанг! Бу ерда бир қиз ўтирибди, у бизни жуда яхши танийди.

Шариф атрофга аланглаб қаради. Сўнг афсуслангандек бўлиб:

— Э, шунақамиди?— деди.

— Бунақа қаҳвахонага кирганинда нима ҳақда ва қандай гапиришни билишинг керак.

— Бундан бу ёғига билганим бўлсин. Оҳ, аёллар! аёллар! Киришим биланоқ бу ерда ўзгача бир ис анқиётганини сезган эдим. Агар ҳамма қаҳвахоналарда икки-учтадан аёл ўтирганида одамлар жуда одобли, маданиятли бўлиб қолардилар. Бўлди, бошқа гапирмайман, гапирсам ҳам аввал ўйлаб, кейин секин, шивирлаб гапираман. Назаримда, у қиз менинг гапларимни эшитаётганга ўхшайди...

— Гапларингни қаҳвахонадагиларнинг ҳаммаси эшитяпти.

БЕШИНЧИ НИДО

Қиз у кун бўйи кута-кута тоқати тоқ бўлаёзган бир пайтда, иш кунни тугаб қолганида келди. Сарвқомат, хипча бел... Эғнидаги одмигина кўйлаги кўкракларининг бўлиқлигини, оёқларининг келишганлигини кўз-кўз қилаётгандек, лаблари бир нарса демоқчидек бўлиб хиёл очилган. Ундаги таралаётган муаттар ҳид кишини гангитиб қўядиган даражада ёқимли. Қизнинг чеҳраси шундай очиқ, лабларидаги табассум шундай самимий эдики, Ҳамиднинг хаёлидан «атайлаб шу вақтда, хонада ҳеч ким бўлмайдиган вақтда келган», деган фикр ўтди. «Ҳечқиси йўқ, кутганим бекор кетмабди-ку», деб қўйди ўзига-ўзи.

— Хўш?— деди қиз хонага кириб.

— О, марҳамат! Ўтир.

Қиз унга шундай яқин келдики, ҳатто қўлидан ушлаб ўзига тортса ҳам монелик қилмайдигандек туюлди.

— Сумкамни стол устида қолдириб келаверибман, олиб келсам бўлар экан,— деди қиз ўтириб.

— Ичида бирор махфий нарсa бормиди?— ҳазиллашди Ҳамид.

— Тугмачалар бор. Ишонасизми, бугун бозордан ўтиб кетаётиб, шундай ажойиб тугмачаларни кўриб қолдимки, асти қўйверасиз. Беш-олтитасини сотиб олдим.

— Тилладан ясалганми?

— Суякдан.

Қизнинг ҳазилга ҳазил билан жавоб бераётгани уни яна ҳам хурсанд қилиб юборди.

— Сенга олтин тугмалар муносиб.

— Раҳмат,— деди қиз.

— Ростини айтяпман. Шу чиройли қўйлагингга жуда ярашарди-да!

— Қўйлагим эскиб қолган-ку,— деди қиз уялинқираб ва этагини тиззасига тортиб қўйди.

— Бир турли аёллар борки,— сўзларига жиддий оҳанг берди Ҳамид,— ҳар қандай кийим кийсалар ҳам ярашаверади.

— Ташаккур,— деди қиз ерга қараб ва қўшиб қўйди:— Уринсиз мақтаб, нега мени уялтиряпсиз?

Бироқ гапи оҳангидан хафа бўлмагани сезилиб турарди.

— Одамлар баъзан ҳақиқатни айтсанг хижолат тортишади!

— Сиз билан сира баҳслашиб бўлмайди,— деди қиз.

— Бу баҳслашадиган мавзу ҳам эмас.

Қиз соатига қаради.

— Суҳбатимиз шу зайлда кетаверса, банкда икковимиздан бошқа ҳамма кетиб қолса ҳам гапимиз тугамайди.

— Шошяпсанми, дейман?— сўради у.

— Ун минутдан кейин иш куни тамом бўлади. Менга айтадиган бирор гапингиз бормиди?

Қиз бу гапни шундай жиддий оҳангда айтдики, у ҳали-вери мақсадга кўчиш нияти бўлмаса ҳам ноилож «ҳа», деди.

— У ҳолда қулоғим сизда.

Фикрини бир жойга жамлашга ҳаракат қилиб, олдидаги қоғозларга кўз тикди.

— Нима ҳақида сўзламоқчи эканлигимни билиб турган бўлсанг керак?

— Йўқ.

— Билмайсанми?— деди у ҳаяжондан овози титраб.

Қизнинг гапи ростми-ёлғонлигини билиш учун унинг юзига қаради.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ,— деди қиз унинг кўзига тик қараб.

— Мен сени... айтайлик, сенга бўлган муомаламдан ҳеч нарса сезмаяпсанми?

— Сиз хушмуомала одамсиз.

— Бу хушмуомалаликнинг ўзигина эмас.

Қиз жим.

— Иш бундан кўра жиддийроқ. Сен менинг қалбимга ўрнашиб олдинг ва... ва...— у қандайдир бир ғайри табиий шуур билан «таваккал» деб кўнглидагини айтиб қўя қолди:— Сен менинг умр йўлдошим, хотиним бўлишингни истайман.

Умрида биринчи марта ўз юрагининг уришини аниқ эшитаётгандек бўлди. Қўкрагида кичкинагина болғача гурсиллаб уриб турганга ўхшарди. У жавобни кутиб, қандайдир қоғозни ҳадеб ғижимларди.

Қиз ниҳоят бошини кўтарди. Унинг лаблари титрарди.

— Буни жиддий айтяпсизми ёки ҳазиллашяпсизми?

— Ҳазил?! Бу мутлақо жиддий гап.

Қиз юзини бурди.

— Мен бошқа бирор гапингиз бўлса керак, деб келган эдим.

Ҳамиднинг юраги «шув» этиб кетди. Гўё қандайдир қора тўлқин кўтарилди-ю, қизни узоқ-узоқларга суриб кетди... У қизнинг юзига тик қаради: Салманинг юзи жиддий, афтидан, тошюраклик билан яна нимадир демоқчи эди. Бироқ Ҳамид яна «таваккал» қилиб сўради:

— Бу мавзуда сўзлашиш сенга ёқмайdimи?

— Мутлақо.

Қизнинг бу қадар аниқ ва қатъий жавоби уни хавотирга солди.

— Нима учун бунчалик тошюраксан?

— Сиз мени гўдак, деб ўйлайсизми?

— Қизиқ, нега бундай фикрга боряпсан?

— Қандай қилиб менга бу гапларни гапиришга журъат этдингиз? Мен ўйинчоқ эмасман-ку сизга!

— Бу қадар жаҳлинг чиқади, деб ҳеч ўйламаган эдим.

— Мен бунни ўзимга ҳақорат деб тушундим.

— Мени шунчалик назарингга илмайсанми?

— Гап бунда эмас.

— Нимада бўлмаса? Кўнглингга нима гап келганини ҳеч тушунолмаёпман.

— Кўнглимдаги гапни очиқ айтдим. Бу мавзуда бошқа сўзлашмаймиз.

Ҳамид ўзини йўқотиб қўйди. У Салмадан бундай, қизларга хос бўлмаган қатъийликни кутмаган эди. Салма ўрнидан турди, у ҳам ортидан қўзғалди. Агар ҳозир қиз мана шундай жаҳли чиққан ва хафа ҳолда чиқиб кетса, унинг бу ердаги ҳаёти бутун умрга заҳарланган бўлади. Салма билан яна гаплашиб олиш имконияти бўлмайди: қиз ундан ўзини тортиб юради. Бунинг устига, нега Салма бу даражада ғазабланганлигининг сабабини тахминан бўлса ҳам билолмасди. Қизнинг йўлини тўсиб, қалбининг туб-тубигача яралаган киши товуши билан деди:

— Агар икковимиздан биримиз ҳақоратланган бўлсак, бу сен эмас, мен бўлишим мумкин. Албатта, сен рад қилишга ҳақлисан, бироқ бундай оҳангда ва ҳеч бир сабабини айтмай рад қилишинг...

— Сабабини билмайсизми?

— Йўқ,— тушкун оҳангда деди у. Шундай деди-ю, ўйлаб қолди: «Балки тунлари ресторанларда ароқ ичиб юришимни билиб қолгандир». Ўзича бунга жавоб ҳам тайёрлаб қўйди.

— Чунки сиз жуда ҳам орсизлик қилиб менга ёлғон гапиряпсиз!

Салма ҳар бир сўзини чертиб-чертиб, дона-дона қилиб гапирарди.

— Ёлғон сўзлаёпманми? Сенга бўлган пок ҳис-туйғуларим орсизлик бўлдимми?

— Гап ҳозир ҳиссиётда эмас, ахлоқда кетяпти,— деди қиз Ҳамиднинг юзига тик қараб.

Ҳамиднинг бу мавҳум гаплардан жони ҳалқумига келиб кетди. Ахир у Салмага нисбатан бирор-бир ахлоқсизлик қилгани йўқ-ку! Бироқ ниҳоятда босиқлик билан деди:

— Гапларингга ҳеч тушунолмаёпман.

Салма унга юзланиб, тик боқаркан, ғазаб билан деди:

— Кўп хотинликни эътироф қиласизми?

— Нега шундай деб ўйлайсан?

— Ундай бўлса, нега менга уйланмоқчисиз?

Ҳамид тушундики, қиз у ҳақда ниманидир билади. Аммо нимани билар экан? Бирор ошиқча гап қилиб ўз тилидан илиниб қолишдан қўрқиб талмовсиради:

— Мен жуда ҳайрон бўлиб қолдим.

— Сиз оилали эмасмисиз?

— Йўқ.

— Ёлғон, ғирт ёлғон! Шундай муҳим бир масалада ҳам ёлғон гапиряпсиз. Мендек бокира қиз билан шундай муомала қилишга нима ҳақингиз бор?

— Сенга қасам ичиб айтаманки, уйланган эмасман.

Қизнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Афтидан, уни бурда-бурда қилиб ташлашга тайёр эди.

— Нимани ўртага қўйиб қасам ичасиз?!

— Сени. Ўз ҳаётимни.

Унинг овози шундай ҳасрат-надоматли чиқдики, бу худди қалб фарёдига ўхшарди. Салма унинг кўзларига тикилиб қолди, у гўё илгари ўзи эшитган гапнинг ростлигига шубҳаланаётган эди.

— Ростини айт, нималарни ўйлаб юрибсан менинг ҳақимда? Ахир мен уйланмаганман, ишонсанг-чи! Орномусим ҳаққи, қасам ичаман!

Шунда қиз бирданига сўраб қолди:

— Сиз доктор Рауфни танийсизми?

— Доктор Рауф? Таниш исмга ўхшайди.

— У менинг холаваччам бўлади. Қизингизни даволаган врач. Уни касалхонага «ан-Нос» газетасида ишлайдиган бир журналист олиб борган...

Ҳамидни яшин ургандек бўлди. Нима дейишини билмай қолди. Бу гапни инкор қилиб бўлмасди. Унинг тили тутилиб қолганини кўриб, қиз қўшиб қўйди:

— У менга сиз ҳақингизда гапириб берган эди.

— Бу жуда эски гап-ку,— гўлдиради Ҳамид.

— Унчалик эмас. Бир ойгина бўлди бу гапга.

Ҳамид яна гангиб, нима дейишини билмай қолди. Бундай бахтсиз тасодифни у мутлақо кутмаган эди. Салма эшикка томон йўналгандагина у эс-ҳушини йиғиб фақат:

— Вақти келиб, менга зулм қилганингни биларсан,— дея олди.

УЧИНЧИ НИДО

У стол устига шишани «тақ» этиб қўяркан, деди:

— Бу менинг жаллодим бўлади.

Сабрия унинг елкасига қўлини қўйиб, кўзига тикилди.

— Тушунмадинг-а?— деди у Сабрияни каравот томон бошлар экан.— Ҳозир тушунтириб қўяман.

— Агар одам жумадан бошқа кунлар ҳам эрталаб ароқ ича бошласа, тубсиз чуқурлик томон юмалаб кета бошлаган бўлади. Сени у чуқурлик ёқасига қашшоқлик судраган, мени эса мана бу шиша олиб кетади. Қани, ул-бул олиб кел-чи!

— Нима олиб чиқай? Помидор бўладими?

— Эҳ, хомкалла! Қувғиндаги шоирни қандай меҳмон қилиш кераклигини ҳалигача ўрганмадингми?

Сабрия кулиб ўрнидан туриб, боши билан унинг елкасига худди сузаётгандек қилиб бир туртди-да, ич-карига кириб кетди. У қизнинг орқасидан қараб туриб ўйлади: «Бу махлуқ ҳеч кимга маъшуқа бўлишга ярамайди. Айниқса мендек шоирга. Бироқ мен у билан гаплашганимда унга эмас, ўзимга, ўз қалбимга мурожаат қиламан».

Сабрия бир неча помидор ва битта узун, сигирнинг шохига ўхшаб кетадиган бодринг келтирди.

— Туз қани? Қадаҳ-чи? Совуқ сув қани? — деди Шариф сабрсизлик билан.

Сабрия унга тилини чиқариб кўрсатиб қўйди-да, яна қайтиб кетди. «Ҳечқиси йўқ, бугун Сабрияга унинг кимлигини тушунтириб қўяман. Мен Бодлер сингари тўғри келган фоҳиша билан дон олишадиганлардан эмасман».

— Бугун нашъанг пастроқ кўринади?— унинг ёнига ўтира туриб сўради Сабрия.

У кулиб юборди:

— Сен жуда ҳам сезгир экансан-ку! Бу хусусда-сенга кўп одам тенг келолмайди.

— Кўп ўқийсан-да, гапларингга ҳеч тушунмайман. Тўйга борган кар одамдай бошимни қимирлатиб ўтира-вераман. Жўнроқ қилиб гапирсанг-чи, ахир.

— Соддароқ, демоқчимисан?— Шариф қадаҳига ароқ қуяркан, сўради:

— Совуқ сув қани?

— Орқангда, кўзада!

У ўгирилиб кўзачани олди, жирканиб ҳидлаб кўрди.

— Демак, сенингча, оддийроқ қилиб гапиришим керак?

— Ҳа...

— Сенинг таъбиринг билан айтганда, нашъам паст, ўзимнинг таъбирим билан айтсам, аламзадаман. Аламзада одам оддий бўлолмайди. У думи минг қулоч келадиган бир афсонавий ҳайвонга ўхшайди.

Шариф ароқни бир кўтаришда ичиб юбориб, қўлига бодринг олди. Бироқ уни оғзига солишдан олдин сўради:

— Ювганмидинг?

— Ювганман, ювганман.

У бодрингдан бир тишлади-да, Сабрияга диққат билан қаради. У Шарифга ўша афсонавий ҳайвонни кўриб қолган одамдек ҳайрат билан тикиларди. Кўзлари гўдакларникидек дум-думалоқ, бурни, кичкинагина лаблари ҳам гўдакларникидек. Қулоқларига исирга тақилган бўлиб, улар боши қимирласа тебраниб турардилар. Сабрия шу туришида унга ўзи истаган кўйга солиши мумкин бўлган қўғирчоққа ўхшаб кетди. У шундай содда, шундай лақма кўринардик, Шариф беихтиёр: «Бошқа эркалар билан қандай муомала қиларкин?»— деб ўйлади. Сабрия сира ҳам ўзининг айёрлиги, маккорлиги билан Бодлерни хонавайрон қилган серхархаша фоҳиша аёлларга ўхшамасди.

У Сабрияни қучиб ўзига тортди-да, ёноғидан ўпиб қўйди. Сабриядан «Сфинко» совунининг ҳиди келарди. Шариф тўнғиллади:

— Шу совун билан ювинмагин, деб сенга неча бор айтаман?

— Бошқаси йўқ-да.

— «Жамол» совунидан сотиб олсанг бўлмай-дими?

— Усиз ҳам жамолим жойида,— ноз билан деди Сабрия.

— Сен жўжасан!— у Сабриянинг қоп-қора сочлари орасидан қулоғини топиб пичирлади:— Сен Бодлерни илҳомлантирган бемор шеър маликасан.

— Яна ўша Бодлерингни эслатдингми?— норози оҳангда деди Сабрия.

— Нега уни ёмон кўрасан?

— Мен фақат сени севаман,— Сабрия нозик қўлла-ри билан унинг бўйнига осилди.

— Барибир, Бодлерни ҳам севишинг керак. Бироқ сенда Бодлер лаънатлаган бир туркум аёллар билан ўхшашлик бор. Шунинг учун ундан қўрқасан.

Сабриянинг жаҳли чиқди:

— Нега қўрқар эканман?! У ким бўлибдики, мен ундан қўрқам?!— У бошини мағрур силкиб Шарифдан нари сурилди.

Уй кийимида, упа-элик суришга ҳали улгурмаган Сабрия Шарифнинг кўзига мактаб ўқувчисига ўхшаб кўринарди. У ҳозир ўқитувчисидан хафа, чунки берилаётган дарс унга қийинлик қиляпти.

«Ярашиб олиш керак», ўйлади Шариф. У яна ароқ ичди. Кайфи оша бошлади:

— Негадир, Сабрия, мендан ҳеч нарса ўрганмаяпсан. Бу балки менинг хатоимдир. Биринчи кўрганимда қандай нодон бўлсанг, ҳозир ҳам ўшандайсан.

Сабрия ўтирган ўрнидан бир қўзғалиб қўйди. Жаҳл билан унга нимадир демоқчи бўлди. Бироқ ўзини босиб, секингина деди:

— Мактабга кириб ўқишимни истайсанми? Умримда мактаб остонасига қадам қўймаганман.

— Мен шоирнинг ўй-хаёлларини, у кўрадиган тушларни тушунишингни истайман.

— Тушни кечаси кўрасан.

— Мен уйқуда кўрадиган тушларни айтаётганим йўқ. Кундузи ухламай ҳам туш кўриш мумкин. Кўз олдинга ўзинг истаган нарсани келтирасан. Шундай қилиб, кечираётган оғир ҳаётингни ширин хаёллар билан безашинг мумкин... Патли одам ҳақида эшитмаганмисан, Сабрия?

— Патли одам, дедингми? Эшитгандай бўлувдим, шекилли...

— Бизнинг қишлоғимизда бир одат бор: байрам кунлари жуда ҳам бадбашара, хунук одамни танлашади-да, бутун баданига оқ патлар ёпиштиришади. Бўйни, лабларини қизилга бўяб, жуда чиройли қилиб қўйишади. Болалар унинг кетидан эргашиб юришади, унга қараб туриб кўз олдиларига ҳар хил нарсаларни келтиришади, хаёллар суришади. Хаёл — ҳаётнинг қаноти. Хаёلسиз ҳаёт хунук бўлади, таъмсиз, рангсиз ва ҳидсиз бўлади. Ҳаёт қанотидан айрилса, бадбашара ҳайвонга ўхшаб қолади. Уни бўяб, оқ патлар ёпиштириб безаш керак. Қани, айт-чи, сенинг ҳаётинг гўзалми?

— Қандай қилиб у гўзал бўлсин?

—Менинг ҳаётим ҳам қариб бужмайган маймундек бадбашара. Шунинг учун ҳам доим уни хаёл билан бешага интиламан. Сен-чи? Хаёл сурмайсанми? Бу уйдан кетиб, бўлажак бахтли онларингни кўз олдинга келтирмайсанми?

— У кунлар ҳақида кўп ўйлайман...

— Ана кўрдингми, ҳамма хаёл суради. Хаёлсиз ҳаёт йўқ. Агар бирор кимса одамларга хаёл суришни тақиқлаганида эди, одамлар эртаси куниеқ ҳалок бўлган бўлишарди. Мен-чи? Мен шоирман. Бутун ҳаётим хаёл суришдан иборат. Хаёлимда ҳар кун ҳар хил кошоналар қураман, ҳар бир кошонамга битта-биттадан ҳурлиқо жойлаштираман.

У бир кўтариб қадаҳни бўшатди-да, бодрингдан тишлаб, курс-курс чайнади.

— Оч бўлсанг керак-а?— ташвиш билан сўради Сабрия.

— Мен очманми? Мен шоирман. Завқ-шавққа, ҳароратга тўламан, нафасимдан жон кириши мумкин. Хаёлимда ҳамма нарсам бор. Аслида эса ҳеч нарсам йўқ.

— Менга ўхшар экансан-да.

«Сенда лоақал сотишинг мумкин бўлган баданинг бор-ку», демоқчи бўлди-ю, лекин бир оз ўйлаб бошқа гап гапирди:

— Балки сендан ҳам баттарроқдирман. Чунки одамлар қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлган нарсаларнигина қадрлашади. Ейиш, кийиш, эрмак қилиш мумкин бўлган нарсаларнигина тан олишади. Қалблари эса... Шоир кийим ёки пойафзал сотувчи эмас. Шоирнинг ўзида киядиган кийими йўқ. У ҳаммани яланғоч, қандай бўлса шундайлигича кўришни истайди. Шунинг учун ҳам жамият уни ёмон кўради. Одамлар ўзларининг нопок виждонларини ялтироқ кийимларга ўраб яширишни истайдилар. Иложи бўлса қалбларини, виждонларини бутунлай йўқ қилиб ташласалар.

Сабрия унинг елкасига бошини қўйди.

— Рост айтасан. Одамларда виждон йўқ...

— Ҳа, Сабрия, уларда виждон йўқ. Сен уларни мендан кўра яхшироқ билсанг ҳам эҳтимол. Уларнинг истаги...

— Биладан, биладан,— унинг гапини бўлди Саб-

рия.— Улар ўзларидан кўра заифроқ одамни кўриб қолсалар, сўнгги бурда нонни ҳам тортиб оладилар.

— Офарин, ақлингга баракалла! Мен Бодлерни севаман, сен бунга ажабланмай кўя қол! Чунки у одамларни қандай бўлсалар ўшандайликларича, безаксиз ва упа-эликсиз тасвирлайди. У «оқибат-натижа ўлим бўлганидан кейин ясан-тусаннинг, упа-эликнинг нима фойдаси бор?»— дейди. Сен ҳеч қачон ўлим тўғрисида ўйлаганмисан?

— Мен ҳали ёшман.

— Мен ҳам ёшман, лекин ўлим тўғрисида кўп ўйлайман.

— Кўй, душманинг ўлсин.

— Йўқ, Сабрия, бу жуда жиддий масала.

Шариф «уҳ» тортиб, яна қадаҳни тўлдирди. Сабрия уни тушунмаётганини кўриб, яна ўзини ғариб, ёлғиз ҳис қилди. Олдидаги қадаҳга тикилганича яна хаёл суриб кетди. Қимдир эшик қоққанини ҳам эшитмади. Фақат Сабрия ўрнидан туриб, бориб эшикни очаётганидагина кимдир келганини фаҳмлади. Қора або ёпинган семиз бир аёл эшикдан вайсаб кириб келди:

— Нима бало, эрталабдан эшикни қулфлаб олибсан? А-ҳа,— деди у Шарифни кўриб.— Бу ким? Нима, сен бу ерда майхона очдингми?

Хотин Шарифга қаради. Шариф ҳам унга кулиб қараб турарди. Бироқ аёлнинг чеҳраси очилмади. У қовоғини солганича қўшни хонага кириб кетди. Сабрия ҳам бўйинини эгганича унинг кетидан кетди.

— Мен сенга уйни нимага бериб қўйибман?— қўшни хонага гап бемалол эшитилиб турарди,— ўртоқларинг келиб, ароқ ичиб ўтириши учунми?

— У ҳозир кетади.

— Бу туя ким ўзи?

— У жуда яхши йигит. Хушмуомала...

— Ароқни ҳам сен олган бўлсанг керак?

— Йўқ. Ўзи олиб келди.

— Эртагаёқ уйни сотиб юбораман. Сен тўқликка шўхлик қиляпсан. Қайси фоҳиша эрталабдан эшикни бекитиб ўтиради? Ёки бойлигинг ошиб-тошиб кетдимми? Қимдан ўргандинг бу қилиқни? Шундай катта уйни бир ўзингга ташлаб қўйган бўлсаму, сен бўлсанг бекитиб олиб ўтиришингни қара. Эртагаёқ лаш-лушларингни кўтариб жўна. Қим ўзи у?

— Холажон, худо хайрингизни берсин, ҳозир кетади, дедим-ку!

— Пул бермадими?

— Беради, хола. Беради.

— Мен бир кўриб қўяй ўшанингни.

Семиз хотин яна остонада кўринди.

— Қимсан, йигит?— егини шимариб туриб сўради у Шарифдан.

Шариф кулиб деди:

— Бир эркакман-да, кўрмайпсанми?

— Эркак бўлмай қуриб кет,— ўшқирди аёл,— нимага бу қизни ишдан қўйяпсан? Қани, ўрнингдан тур-чи.

— Қаёққа бораман?— деди Шариф.

— Ё бу қиз билан ичкарига кир-да, унинг ҳақини бер, ё туёғингни шиқиллат. Сафсата сотишдан фойда йўқ.

— Сенинг ишинг нима,— тутақди Шариф,— керак бўлса, ўзи айтади.

— Тур, деяпман сенга! Бу қизда нима ишинг бор ўзи?

— Биз дўстмиз.

— Бундан унга бир мирилик наф борми? Ароқни ҳам унинг ҳисобига ичаётган бўлсанг керак?

Шарифнинг қони қайнаб кетди:

— Ким билан гаплашаётганингни биласанми ўзи?

— Ким бўла қолдинг? Полиция бошлиғимисан?

Шариф Сабриянинг шипшиганини эшитди:

— Холажон, у шоир!

— Нима?

— Бо...лдер... Эсингиздами, кинода кўрган эдик-ку!

— Шуни кинода кўрсатишган эдими? Кинодаги одамлар келадиган бўлиб қолишдими сенинг олдингга?

Шариф чидаб тура олмади.

— Жуда ҳам нодон экансан,— деди у ғазаб билан.

— Ўзинг нодонсан. Сени катта қилган ота-онанг ҳам нодон, билдингми? Полицияни чақирайми ёки ўзинг яхшилиқча жўнаб қоласанми?

— Мен кетдим. Бундай шаллақи хотин билан пачакилашиб ўтиришни ўзимга эп кўрмайман.

У аёлга нафрат билан бир қараб қўйди. Аёл ёқалашмоқчидек қўлларини мушт қилиб турарди. Шариф унинг олдидан ўта туриб:

— Ташаккур, миннатдорман,— деди.

— Миннатдорчилигингни онангга айтасан,— деди хотин.

ИККИНЧИ НИДО

Панжара ортидаги ягона хурмо дарахтини ҳисобга олмаганда, тўртбурчак бу ер бўлагиди тангадек соя берадиган биронта ҳам дарахт йўқ эди. Уша хурмо ҳам панжара ортидан, қўшнинг, тўғрироғи, хўжайиннинг ҳовлисида. Хурмо шохлари орасидан мевалар чамбарани осилиб турарди. Чор атрофда яккам-дуккам ўсган ўтлар ердан бошларини зўрға кўтаришиб туришар, улар орасида шўралар кўзга чалинади. Ҳовлига кирган одам дафъатан «бу ерда ҳеч ким турмас экан», деб ўйлаши мумкин. Улар бу ерга биринчи бор келишганида ҳовлини ахлат босиб ётарди. Ҳовлининг бир чеккасида уч хонали уйнинг шифтларига, деворларига ўргимчаклар ин қурган, қўнғизлар ғужғон ўйнардди.

Иброҳим хотини билан ҳовлини айланиб юришибди. Иброҳим тўкилган хурмолардан бир нечасини олиб хотинига узатди:

— Қуёш бу ерни шундай қиздирыптики, биронта ҳам микроб тирик қолмаган. Ювиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ма, еявер.

Ўзи ҳам бир дона хурмони оғзига солди. Ҳовлига яна бир кўз югуртириб хотинига деди:

— Бу ерни ўзим обод қиламан, кўрасан ҳали! Дарахт экаман, мана бу бурчакни эса,— у қўлини чўзиб кўрсатди, узумзор қиламан. Бутун ҳовлини ўн марта бўлса ҳам чопиб, ҳосил беришга мажбур қиламан. Хўжайин тузук одамга ўхшайди, ёрдам беришга ваъда берди.

— Буларнинг ҳаммаси учун унга пул тўлаш керак бўлар?— сўради хотини.

— Қўрқма, у бизнинг газетамизнинг мухлисларидан экан. Бизни қийнаб қўймас.

Аёл кулиб юборди:

— Мебель сотувчилар орасида мухлисларингиз йўқми?

— Топилади! Фақат шошилма, ҳаммаси жойида бўлади. Ахир хўжалик дўконидан мухлис топдим-ку!— Иброҳим жилмайиб хотинига ўгирилди.— Сайлов кампанияси даврида ўша оддийгина хушёқим одам Сафофир майдонига митингга келган барча ёшу қарини шарбат билан меҳмон қилди. «Тўй қиляпсизми?»,— десам, «ҳа»,— деди у кулиб.— Депутатларни парламентга ниқоҳляпмиз».

Эр-хотин қаҳ-қаҳлаб кулиб юборишди. Улар уй томонга юра бошлашди.

— Ҳар ҳолда, ҳозир чой қайнатиб, ичишга бўлса ҳам етарли асбоб-анжомимиз бор-ку,— деди Иброҳим жилмайиб.

— Чой қўйиб қўйганман, ўн минутлардан кейин тайёр бўлади.

— Кел, скамейкани олиб чиқамиз-да, чойни ҳовлида ичамиз,— деди Иброҳим.

Улар бўм-бўш бир хонадан иккинчисига ўтишаётганида Иброҳим хотинини тўхтатиб, деди:

— Бу ер меҳмонхонамиз бўлади. Ёруғ, кенг хона. Диван сотиб оламиз, икки-учта кресло ҳам. Гиламни эса, истасанг, эртагаёқ олиб келамиз. Бир дўстим бор, қарзга бериб туради.

— У ҳам газетангиз мухлисими?

— Йўқ, шунчаки дўстим.

— Олишдан олдин тақасини тайёрлаб қўймоқчимисиз, дейман?

— Тўғри айтасан. Ҳозир ёз. Гилам унчалик зарур эмас.

Улар иккинчи хонага ўтишди, у ҳам бўм-бўш эди.

— Бу хона эса,— деди Иброҳим,— менинг иш кабинетим бўлади. Кичкинагина, шинамгина кабинет бўлади. Яқинда Исмоилдан ёзув столи олиб келаман... Китоблар учун жавонларни эса ўзим ясайман. Икки-учта стул қўйиб қўямиз. Ажойиб иш кабинети бўлади. Тикув машинангни анави ерга қўйишинг мумкин. Мен редакцияга кетганимда иш тикиб ўтирасан. Бўш вақтимда сенга инглиз тилини ўргатаман.

— Кошки эди, ўргана олсам...

— Қўрқма, уч ойда ўргатиб қўяман.

Улар учинчи хонага киришди. Бу хона уларнинг ётоқхонаси эди. Унда катта ёғоч каравот, гардероб, китоблар лиқ тўла этажерка ва битта скамейка бор эди. Улар скамейкани ҳовлига олиб чиқишди. Иброҳим ўтириб сигарета чекди, хотини эса чой дамлаш учун ичкарига кириб кетди. Иброҳим тупроқлари ўйнаб ётган боққа тикилиб қолди. Унинг бир бурчагига ботаётган қуёшнинг зарҳал нури тушиб турарди. Кўчага олиб чиқадиган кўк эшик олдида боғни суғоришга мўлжалланган водопровод ўрнатилган. Боғ эса сувсизликдан қовжираб ётибди, уй эса ташландиқ, харобазорга ўхшайди. У бу ерни албатта обод қилади. Энг олдин уй анжом-

БИРИНЧИ НИДО

Саид ўзини руҳан эзилган ҳис қилди. Дунёдаги барча нарсалар унга бемаъни, бефойдадек туюларди. Ҳаёт ўз мазмунини йўқотиб, узлуксиз уқубатга айлангандек, гўё Саиднинг руҳий ва маънавий бойликларини тортиб олаётгандек... Ҳис-туйғулар пайдо бўлиши биланоқ йўқоларди, орзу-умидлар чипакка чиқиб, режалар ўзидан ўзи бузилиб кетарди. Вақт эса ўтиб бормоқда, уни қайтаришнинг, жилла бўлмаса, тўхтатишнинг иложи йўқ... Назарида бир иш қилиши керакдек туюларди, ammo нима қилиш кераклигини билмасди.

Саид «ух» тортиб, қўлидаги «Таҳқирланганлар» деган китобни улоқтириб юборди. Кийиниб, ҳеч кимга ҳеч нима демай, уйдан чиқиб кетди.

Июль ойининг жазирама офтобида аъзойи бадани тезда терга ботди. Саидни қаёққадир қочиб кетиш истаги қамраб олди. Лекин қаёққа? Ҳар куни бориб юрадиган жойлари унинг жонига теккан эди. У жисмонан эмас, руҳан чарчаган эди, шунинг учун қалби бир оз таскин топадиган жойга бориши керак. У бир оз ўйлаб турди-да, кейин боши оққан томонга юриб кетди.

У шу лоқайдлик ва паришонхотирлик билан чорраҳани кесиб ўтди. Кўчадан ўтаётган машиналар қаттиқ тормоз бериб, бегона одамга акиллаган итлардек хилма-хил овоз чиқариб сигнал беришарди. Бензин буғларидан томоғи қуриб қақшади.

У худди уйқуда юрган довдирлардек номини ўзи ҳам билмайдиган кўчаларда тентираб юрди. Дажла дарёси бўйига чиқди. Қуёш тафтида ял-ял ёнаётган дарёдаги сув унинг кўзларини қамаштирарди.

Саид кўприк орқали нариги қирғоққа ўтиб олди. Оёқлари остидаги ер сувсизликдан қовжираб, ёрилиб кетган эди. Унинг ёнидан кичкина бир автобус ўтиб, нарироқда тўхтади. «Қозимга, Қозимга!» — қичқирди кондуктор бошини чиқариб. Саид яқин тапишининг овозини эшитгандек бирдан сергаklandи ва шошиб автобусга чиқиб олди.

Пассажирлар автобус маромига йўлнинг ўйдимчуқур жойларида чайқалиб-чайқалиб борарди. Фуражкали бир киши Саиднинг олдини тўсиб, унинг атрофни томоша қилишига халақит берарди. Йўловчилар жим, фақатгина моторнинг бир текисда гуриллаши эшитила-

ди. Саид қаерга келганларини билиш учун бир оз эгилиб ташқарига назар ташлади, автобус Жуайфар маҳалласидан ўтмоқда. Илгари мана шу қинғир-қийшиқ кўчада трамвай изи бўлар эди. Трамвай вагонини дастлаб отлар тортиб юрарди. Кейинчалик қора тутун чиқариб, гуриллаб, атрофни ларзага келтириб юрадиган моторли «дрезина»лар пайдо бўлган эди.

Мана, Саидга яхши таниш бўлган каталак хароба уйлар — улар ўша-ўша, бироқ яна ҳам харобалашган. Автобус тўхтади. Саид автобусдан тушиб, атрофга аланглади. Нарироқда эски қабристон кўринарди. Саид ўша томонга юрди. Қабристоннинг у ер-бу еридаги хурмо дарахтлари худди қабрларни қўриқлаб турган посбонларга ўхшарди. Айрим қабрларнинг олдида яккам-дуккам тиканли ўтлар ўсган. Қабрлар оралаб ҳар томонга қараб сўқмоқлар кетган. Лой билан суваб қўйилган, ҳеч қандай белги қўйилмаган қабрларнинг ҳаммаси бир хил кўринарди. Зиёрат қилгани келган одамлар ўз қариндош-уруғларининг қабрини хурмо дарахтларига қараб тусмоллаб топиб олардилар. Саид буни болалик пайтларидан билади. У пайтларда шу қабристон ёнида трамвайнинг энг катта бекати бўларди. Трамвай келиб тўхтаганида ер шундай ларзага келардики, Саиднинг назарида ўликлар уйғониб, қабристонни зиёрат қилишга келаётган одамларга қабрларининг тешикларидан мўралашиб қараётгандек бўлишарди. Зиёратчиларни кўриб хурсанд бўлишади ва жилмайиб: «Хуш келибсиз», дейишади. Саиднинг назарида улар қабрларида чордана қуриб ўтириб, кичкина-кичкина тешиклар, чумоли инлари орқали бу дунёни кузатиб ўтиришади. Саид ўлимни бу дунёдан у дунёга, бу ҳаётдан у ҳаётга ўтиш, деб тушунарди. Баъзан ўлганларга унинг ҳаваси келарди, чунки тириклар у дунё қандай бўлишини билишмайди, ўликлар эса бу дунёни ҳам, у дунёни ҳам яхши билишади.

Саид гўрларга бир боқиб олди-да, яна хаёлга чўмди. Мана шу қабристонда, эҳтимол, худди мана шу ерда неча бор турган... «Салом сизга,— пичирлади у,— болаликдаги дўстларим! Қалайсизлар? Зерикапсизларми? Қоронғи тунларда кўпроқ зериксангиз керак? Барибир сизларнинг аҳволингиз меникидан яхшироқ. Мен катта бўлдим, сиз эса ўша-ўшасиз. Мен ҳаёт йўлида тентираб, тақдирим нима бўлишини билмай юрибман, сизларни эса тақдирингиз ташвишлантирмайди. Ҳозир қўлимда

Қуръон бўлганда сизларга илгаригидек «Ёсин»ни¹ тиловат қилиб берган бўлардим... Хуш қолинг, менинг қадрдонларим!..»

Саид Ас-Саррофия осма кўпригидан аста ўтиб бораркан: «Бу кўприкнинг ғичир-ғичири ўликларни трамвайнинг шовқинидан ҳам кўпроқ безовта қилса керак, чунки трамвай ҳар қанча сершовқин бўлса ҳам қабристон олдида тўхтайди, ундан қабристонни зиёрат қилгани келган кишилар тушишади, кўприк эса ундай эмас», деб ўйлади.

Кўприк ортидан канал ариқ бошланар, унинг бўйида бир неча бир-бирига ўхшаш уйлар қад кўтарганди. Саид тўхтамоқчи бўлди, бироқ нимадир уни олға кетишга ундарди. Ғамгин қабристондан, хунук бинолар қуриб ташланган мана шу гиёҳ битмас ердан тезроқ кетиб, салқин жойда дам олгиси келди. Кўчадан машиналар ўтиб боради, ортларидан кўтарилган чапг унинг юз-кўзларига ёпишади. Кўзи ариқ лабидаги таниш тутга тушди. Бу ариқдан илгари сув тўлиб, ҳайқариб оқарди. Ҳозир эса у ҳайқариб, кўпириб оқишидан асар ҳам қолмабди: сув ариқнинг тагида жўмракдан оққандек жилдираб оқарди.

Чиройли қилиб текис экилган мана бу тутзорнинг нариги томонида қаҳвахона жойлашган эди. Унинг ўриндиқ ва столчалари дарахтлар салқинига қўйилган эди. Дарахтлардан мевалар дупирлаб қаҳвахўрларнинг столларига тушарди. Атрофдан қушларнинг сайраши тинимсиз эшитилиб турарди. Саид «ўша қаҳвахона ҳали ҳам турганмикин», деб тутзор томонга юрди.

Илгари доим одамлар билан гавжум бўладиган каттагина қаҳвахона ўрнида кичкина бир ҳужра билан учтўртта столча турарди. Ҳеч ким кўринмасди. Саид яқинроқ борди. Ҳужрадан кимларнингдир гаплашган овози эшитилди. Эшикдан ичкарига қараган эди, пастак скамейкада икки кишининг гаплашиб ўтиганини кўрди. Уларнинг бири куфия² кийиб олганди.

— Ассалому алайкум,— салом берди Саид.

— Ваалайкум ассалом, вараҳматуллоҳи ва баракотух— тавозе билан алиқ олди куфия кийган киши.

— Чойингиз борми?

¹ «Ёсин» — қуръон сураларидан бири (ред.).

² Куфия — арабларнинг миллий бош кийими (ред.).

— Албатта, афандим.

Деразадан ўнгроқда лойдан ясалган ўчоқ бўлиб, унинг устига қорайиб кетган чойнак ва иккита кўза қўйилганди. Саид ўтириб, оёқларига ёпишган чангни қоқиш учун туфлиларини бир-бирига урди. Куфия кийган киши чой ва сув солинган мис кўза келтирди.

— Ташаккур! Тангри сиздан марҳаматини аямасин!

— Сизни ҳам оллоҳ ўз марҳаматидан баҳраманд қилсин!

Бу муомала Саидга яна узоқ ўтмишни эслатди. Ҳатто куфияли кишининг товуши ҳам унга танишдек туюлди. У ортга қайтишга улгурмасдан, Саид сўраб қолди:

— Айтинг-чи, бу қаҳвахонангизга неча йил бўлди?

Куфияли киши тўхтади.

— Қаҳвахонамизгами?.. Кўп вақт бўлди. Уттиз йилдан ҳам ошгандир-ов.

Саид ўз-ўзига дегандай сўзлади:

— Демак, бу ўша қаҳвахона.

— Ҳа, ўша, илгариги қаҳвахона...

Куфияли кишининг бир нарса сўрамоқчи бўлиб турганини кўрган Саид:

— Мен ёш болагимда бу ерга кўп кириб турар эдим. У вақтларда бу ерларда «дрезина»лар юарди.

— Уша пайтларми?— куфияли кишининг кўзлари чақнаб, мамнунлик аралаш таажжуб билан сўради.

— Ҳа, ўша пайтларда. Мана бу ариқдаги сув тўлиб-тошиб оқарди.

Куфияли ариқ томонга ўгирилиб, аянчли ҳолатдаги жониворга қарагандек бир муддат қараб қолди.

— Ҳа,— деди у бир оздан кейин ариқдан кўзини узмай.— У пайтларда бу ариқдан боғларга сув олишарди...

— Насосларнинг товушлари шу ергача бемалол етиб келарди.

— Насосни нарироққа олиб кетишди. Боғларни сугоришнинг энди кераги йўқ эмиш. Яқинда бу ерга иморатлар қуришармиш.

Саид атрофга кўз югуртирди. Жуда кўп янги уйлар пайдо бўлибди...

— Қаҳвахонангиз илгари каттароқ эди, шекилли,— деди у.

— Жуда катта эди,— ғурур билан деди куфияли киши.

— Бу ерда ширин сут ичганларим эсимда. Янгигине узилган хурмолар ҳам ердик.

Куфияли кишининг юзида қувонч ифодаси пайдо бўлди.

— Робу¹ ҳам эсингиздами? Отам робуни жуда мазали тайёрларди. Раҳматли, унга ёғ ҳам соларди.

Ташналикни қондириш учун сопол товоқларда ёғ сузиб юрадиган шўртанггина робунинг мазаси эсига тушгани учунми, чой Саидга бемаза туюлди. Робу билан бирга кичкина саватчада келтириладиган хурмолар оғизда эриб кетарди.

— Азизим,— ўтмиш эсдаликларига чўмган Саиднинг хаёлини бўлди қаҳвахона эгаси,— сенга бир коса робу билан хурмо келтирсам, қўлимни қайтармайсанми?

Саид ялт этиб унга қаради. Хўжайин кулиб турарди.

— Қани энди, йўқ демасдим,— деди у ҳам кулиб.

Саид бу кунги саёҳатидан мамнун бўлиб, руҳан тетик ва жисман дадил бўлиб кунботарда шаҳарга қайтди. Кинога тушиб, «Қирқ ёшли мазахўрак» фильмини кўрди. Ҳали қирқ ёшга етмагани учунми, бир хил одамларнинг одатига айланган бундай мазахўракликни Саид тушуниб етмасди. Фильм унга ёқмади. Томошадан сўнг ал-Боб уш-Шарқияга кечки тамади қилиш учун борди. «Билқис» томонга оёғи тортмади. «Билқис» боя кинода кўрган «мазахўрак»ларнинг, маънавий камбағалларнинг жойидек туюлди.

Саид қизил ва кўк чироқларини жимирлатиб, ўткинчилар диққатини тортишга интилаётган аттракцион ёнидан ўтди. Нурга фарқ, кўплаб кинотеатрлар афишалари милтиллаб турган кўчада димоғига ресторанлар, турли катта-кичик емакхоналар, аравачалардаги кўчма «ошхона»лардан келаётган овқат иси урилди. Аравачаларнинг бирида жазиллаб пишаётган жигар ва юрак кабобни кўриб қолди-да, ўша томонга юрди. Юрак кабобни пиёз ва ҳар хил тузламаларга қўшиб иштаҳа билан еди.

Овқатдан сўнг ўзини янада тетик, ҳар қандай ишга тайёрдек сездди. Кўчани кесиб ўтган ҳам эдики, қаршида Шариф пайдо бўлди.

— Бормисан?! Қасрда эдинг?

— Ўтмишимда, болалигимда эдим,— дона-дона қилиб деди Саид.

— Майнабозчилигингни қўй! Ўзинг ҳали ҳам боласан-ку!

¹ Робу — сутни ачитиб тайёрланадиган ичимлик. Илгари Урга Осиёда ҳам кенг тарқалган эди.

Саиднинг жаҳли чиқди:

— Қўлимни қўйиб юбор!

— Ҳа-ҳа-ха! Мен сен билан ҳар доим ҳазиллашману, сен тушунмай, ҳамма гапимни жиддий қабул қиласан.

Улар бирга кетишди. Саид жиддий оҳангда такрорлади:

— Бугун мен болалигимга саёҳат қилдим.

— Қандай соз! Бироқ одам болалигига қандай қилиб қайтса бўлади? — ўйчан деди Шариф.— Мен ҳам жон деб унга қайтардим. Ҳеч бўлмаса, бирмунча вақтга! Бироқ нима ҳам қила олардим. Мен мана шу лаънати йигитлигимга минг бир ип билан чирмаб ташланганман. Уларни қандай қилиб узиш мумкин?

Саид унинг кўпчиб турган юзига қаради.

— Бугун ҳам ичдингми, Шариф?

— Кўп эмас, ҳаммаси бўлиб икки стақан, холос. Бир артист аёл билан учрашувга келишиб қўйганмиз.

— Одамлар маст бўлишса, алжирашгани-алжирашган.

— Ҳеч қачон гапимга ишонмайсан-да. Ишонмасанг, юр мен билан, бир ажойиб кўнгилочар жойга олиб бораман. Борасанми?

— Бораман. Ҳозир десанг ҳам майли.

— Й-йўқ, бир оздан сўнг. Мең аёлларнинг кўнглини олишга қанчалик уста эканлигимни ана ўшанда кўрасан!

— Сен лофга устасан. Майли, бир оздан кейин бўлса кўрамиз.

Улар богни чеккалаб ўтишди-да, йўловчиларга тўла бекатга чиқишди. Нақ шу ерда эски китоблар савдоси борарди. Китоблар ерга ёйиб ташланган эди, уларнинг атрофида бир-икки ширакайф йигит айланиб юришарди.

Шариф ўз артисткасини мақтаб кетди:

— Бир кўрсанг бас, кўзингга уйқу келмай туларни бедор ўтказасан. Агар яқинингга келса, ўлай агар, унинг тафтидан ловиллаб ёниб кетасан! Шеъриятни, адабиётини севадиган бундай гўзал аёл ҳеч қаерда бўлмаган ва бўлмайди ҳам.

— Тарихни ўқимаган экансан,— масхара қилди Саид.— Тарихда бундайлар кўп.

— Шу замонда демоқчи эдим. Менинг шеърларимни эшитишни жуда яхши кўради. Бир куни «шеърларингиздан ўқиб беринг», деб бўлмасига олиб кириб кетди.

— Кейин уйига ҳам олиб кетдимиз?

— Дарров шунинг ҳам билибсан-да. Ким айтди?

— Узинг. Эсингдами, бир кунни редакцияга келганинг-да башаранг кир эди.

— Қўя қол ҳазилингни. Гапларимнинг ростлигига уни бир кўрганинг замон иқдор бўласан. Албатта, буни кўра билишда ҳам гап кўп.

Кўчанинг Ғози боғига ёндашган жойида нимтатир ёритилган шароб дўкони бор эди. Ичкарида биттагина стол бор эди холос. Саид ўз кўриш қобилиятини синаб кўрмоқчи бўлиб, кўзойнаклари ортидан қанча тикилма-син, барибир стол атрофидаги курсими ёки бошқа нарсами, аниқ ажрата олмади. Яқинроқ келишганда, қараса — кресло экан. Пештахта ёнидаги новча стуллардан бирида орқасини кўчага ўтирган бир одам ўтирарди. Орқадан у Саидга танишга ўхшаб кўринди.

— Мунча мўралаб қолдинг?— сўради Шариф.

— Ҳамид эмасми?

— Кимни айтяпсан? Анави қовоқхонадагиними? Бўлмаган гап, бир соатча бурун Ҳамидни «Билқис»да кўрган эдим. Ушандаёқ «ширингина» бўлиб олган эди. Ҳамид умри тугаган одам,— қўл силтади Шариф «умри тугаган» сўзига алоҳида ургу бериб.

— Тоби қочибдимиз?— безовталанди Саид.

— Худога шукур, ҳозирча соғлиғи жойида. Бироқ яқинда, ҳа, яқинда бирор дардга чалинади. У ҳар кунни тонггача пешанасидан иссиғи тушмагач...

Саид остонада тўхтаб қолди.

— Сенга нима бўлди?— Шариф сўради.— Қўрқяпсанми? Ташвишланма, сенга маствозлик қўрқинчли эмас. Шаробга ружу қилишга кўниккунингча, кунинг битиб, ўлиб кетасан.

— Узимни эмас, Ҳамидни ўйлаяпман. Бечорани ишдан ҳайдаб юборишлари мумкин.

— Вой худойим-эй! Намунча ташвиш тортмасанг? Узи-ку, сени тўнғиздан ёмон кўради.

Охириги сўзлар Саиднинг иззат-нафсига тегса ҳам ўзини босди.

— Ҳамид қандай қилиб эрталабдан бошлаб ичиши мумкин. Ахир у хизматда-ку!

— Топган далилингни қара! У бўлса тузукроқ ичиб олиш учун атайин бир ойлик таътилга чиқдим деяпти. Қани. кирамизми?

— Келишиб олайлик — бир стакандан оширмаймиз.

— Ичадиган бўлиб қолишдан қўрқяпсанми?

— Майли, икки стакандан. Бироқ ундан оширмаймиз.

Саид ароқни бир тортишдаёқ тугатиб, куйган томоғига эзилган нухатни саримсоққа аралаштириб отди-да, ютиб юборди. Улар ҳовоқхонадан чиқишаркан, Саид кўриш қобилияти ниҳоятда пасайиб кетганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилганини айтди. Икковлашиб кўнгилочар жойга йўл олишди. Негадир ороми бузилган Саид чала маст Шарифнинг ўз маъшуқаси билан кечирган можаролари ҳақидаги олди-қочди гапларига кам эътибор берар, ўзи ва Ҳамид ҳақида ўйларди.

«Жавоҳирий» қаҳвахонасига кираверишда Шариф эшик оғаси билан ҳаммага эшиттириб таптанали саломлашди.

— Кир, киравер,— Саидга ўгирилиб қараркан, керилиди,— довдираб қолиб уялтириб қўйма яна, ахир сени бу ерга ўзим олиб келганман.

Улар узун залга кириб келишди. Залнинг охирига эстрада жойлашган эди. Зал ўртасига кўплаб стуллар қўйилган, деворга яқин жойда эса саҳн бир оз кўтариб ишланган бўлиб, хўрандаларда каттакон бир шиша ичида ўтиргандек ҳиссини туғдирарди. Шариф энг ичкарини, эстрадага яқин жойни танлади. Унинг фикрича, барча раққосалару хонандалар ўз давраларини тугатгач, худди шу ердан залга тушиб келишаркан.

Улар ҳўл дастурхонни бужмайиб ёпишиб ётган стол атрофига ўтиришди. Кўриш қобилияти паст бўлган Саидга хўрандалар бошлари орқасида тўсилиб турган эстрада аллақердадир, ҳов узоқликда, қандиллар ёритиб турган кунжакда жойлашгандек туюлди. Шарифнинг огоҳлантиришича, бу ерда ичимлик буюриш одат экан. Шариф атрофга алаңлади.

Саид эса бир нуқтани нишонга олганча, Ҳамид тўғрисида ўйларди. У Ҳамидни ўша «Билқис»даги учрашувдан сўнг кўрмаган эди.

Эстрадада феска кийган паст бўйли бир киши қотмадор раққоса атрофида жилпангларди.

— Анави жононга бир қараб қўй.

Саид аёлга қаради, у баланд бўйли ва йўгон эди. Нима қилибди? Бир аёл-да...

«Ҳа, ўшандан бери Ҳамид тўғрисида бошқа ҳеч нар-

са эшитмадим». Саид кейинги пайтларда сергурунг жойлардан ўзини олиб қочарди: у жойларда ороми йўқолар, ўзини негадир ғариб сезарди.

— Мана, ўзлари ҳам чиқдилар. Уйғонсанг-чи, ноз йқингдан! Бу ерга ухлагани келишмайди.

Саиднинг қулоғига бир текис урилаётган пошналар говуши эшитилди.

«Ҳамидга нисбатан адолатсизлик қилмадимми? Уйига ҳулкар оққанда келарди-ю, сал тонг ёришдим, ниқиб кетарди. Ҳалима ким эди унга. Ҳамиднинг ҳаётида бу муштипар аёлнинг тутган нисбати қанча эди?..»

— Бир қара, унга бир қарагин. Уйнаётгани йўқ, балки товус товланяпти, товус! Ҳаммадан олдин у билан ўзим саломлашишимни истаяпти.

Уша кун Ҳамид ниҳоятда аламга ботган ва айни вақтда бахтли ҳам эди. Бироқ одатда алами узоққа бормасди, унинг У Бағдоднинг буғдой ранг, бодомқовоқ, гўзал жонони Салмага уйланиш тараддудида эди.

Олқишлар сурони кўтарилиб, бир текис чапаклар янгради. Қўшиқ барчага ёққанди. Саид Шарифга юзланди. У қўлидаги тугаб бораётган сигаретани ҳам унутиб, муштумини бошига тираганича бутун жисмини қулоққа айлантириб, жим қолган эди.

— Ҳалиги айтган артисканг қани?— баланд овозда деди Саид.

— Шовқин қилма, бизни кузатишмоқда.

— Кимлар бизни кузатишяпти? Эҳтимол, яширин полициядир.

— Атрофимиз тўла раққосалар.

Саид кескин ҳаракат-ла атрофга аланглаб, ярқироқ кўйлақлар кийган аёлларга кўзи тушди. Раққосалардан бири унинг юзига орсизларча сигарет пуфлаб юборди-да, деди:

— Уф-ф сенга, тўрткўз жўжа. Энди тухумингни ёриб чиқдингми, мунча аланглайсан.

— Сеники қайсиниси?— сўради Саид овозини пасайтириб.

— Агар ўгирилиб қарасам, дарров мени сезиб қолади. Мен эса, ҳозирча бунга истамайман.

Саид эстрада томонга ўгирилиб олди. Қора «парча»га бурканган аёл сурнай навоси маромига навозиш қилиб, нақ илондек юз мақомда буралар, ҳар ҳаракатида тана-сида минглаб оловчалар милтилларди.

— Қаёққа қараяпсан, галварс?— шивирлади Шариф,— у жонон орқа томоңда. Ана у, қара. Бироқ ҳадиндан ошма, шундоққина кўз қиринғи ташласанг бўлгани. Угирилма, билдингми?

Кўзойнағининг қолипи Саидга ўз ҳолатини шу туришда, ўзгартирмай, қўшиқчи аёлни кўриб туришига монелик этарди.

— Намунча шунчалик мўраламасанг, шайтоннинг қаҳрига учрагур! Уятга ўлдирдинг-ку!

Ниҳоят Саид жононни кўриш мувафақ бўлди: дум-думалоқ юзли, ўртача бўйли, эғнида мовий кўйлак. Кулишлари бирам ёқимлики... Аёлнинг бошини қоп-қора кокилларида ясалган тож безаб турарди.

— Нақ маликанинг ўзгинаси экан, тавсифга сиғмайди. Шунақа гаройибини илинтирдингми ҳали?

— Бўлмасам-чи...

Аёл бошини мағрур кўтарганича, улар олдидан ўтиб кетди, назарини ҳам солмади. Кўкраклари тўқ мовий рангда товланарди. Томошабинлар унга ҳавас билан кўз тикишарди. Мижозлар жонларини жабборга бериб, аёлнинг шаънига мақтовлар ёғдиришар, у эса бирор марта таъзим ҳам бажо қилмай, барчани муштарак қарсақлари остида ўта босиқлик билан эстрадага кўтарилди. Микрофонга яқинлашаркан, оркестр чалаётган «Интилинг, севгидан бебаҳра қолмайсиз» қўшиғининг мусикавий кириш қисмининг тугашини кутиб турди.

Залдагилар суронидан Саиднинг боши айланди. Шариф мушти билан дол кўкрагини дўппосларди.

— Фақат мен учун куйлайди у!

— Бундай суронда қандай қилиб бир ўзинг учун куйласин?

Эстрада атрофида сурон яна кучайди. Саид бармоқларини энгагига тираб олди, у ортиқ Ҳамиднинг тақдирини тўғрисида ўйламасликка, залнинг тигиз руҳиятига ҳамнафас бўлишга қарор қилди. Жамоа шовқин солиб қийқирар, депсинарди. Афтидан барча томошабинлар ўзларини бир оз бўлса-да, унутиш учун бу ерга келишганга ўхшарди. «Ҳамид собиқ хотинини ўз кўнглидан абадий ўчириб ташлай олармикин? Ахир ўн йил биргаликдаги турмуш қуриш ҳазилакам муддат эмас. Уйланганида ёши нечада эди? Қандай даҳшат — туғилибоқ уйланиб олганга ўхшайди. Ҳар ҳолда, мароқли: одамлар аёл-мандликка мансуб туғилишади-ю, сўққабош ўлишади...

Умуман, нима учун биз яшаймиз? Умр сўнгида жон таслим этиш учунгинами? Ўзни тийишга қодир кимсагина — муҳтарамдир. Йўқса, ҳаёт инсон учун ҳадсиз азоблар оқимига айланади...»

— Шариф, сигаретингдан ол.

— Чексанг чека қол, ма! Бироқ кейин тўла қути сотиб олиб бериш шарти билан.

— Аввал чекишга ўрганиб олай, сўнг бир гап бўлар.

«Ҳалима мени бу можарога аралаштирди-ю, ўзи отини қамчилаб қолди. Энди мен бу ерда азобдаман,— фикрни ноқулайроқ бошлади Саид, сўнг давом этди:— Раҳм қилишларини сўраб келган аёл бошимни балага қолдириб, энди ўзини қаҳрамон ҳисоблаб юргандир».

«Интилинг, севгидан бебаҳра қолмайсиз...» кўйларди аёл.

«Ҳамид бировни севиб қолди. Унинг шаънига қасида ҳам ёзди. Ўз севгиси билан бизнинг олдимизда мақтанишдан ҳам тоймади. Бундан чиқди, хотинининг, болаларининг тақдири унга уч пул. Қизи жон таслим этганда ҳам бир заррача қайғургани йўқ. Қизнинг ўлими ҳақидаги хабарни об-ҳаво маълумотини қандай эшитса, худди ўшандай эшитибди».

Зал қарсақлардан ларзага келди.

«Йўқ. Бу онлани асло мен бузганим йўқ».

Қарсақлар давом этарди.

«Менга қарсақ чалинаётгани йўқми? Кўнглимдаги фикрларни билиб олишган-да, мана энди мени калака қилишяпти!.. Ахир мен бу оилага яхшилик қилмоқчи эдим-ку! Мен жонимни жабборга бердим-ку улар деб... Нега шовқин солишяпти?!»

Музика тинди.

«Мен, ажралиш улар учун ягона қутулиш йўли... ўртадаги муаммони тинч ҳал қилиш йўли, деб билдим. Умуман, барча муаммоларни тинчлик йўли билан ҳал қилиш керак!!!»

Шовқин-сурон ва қарсақлар яна авжига минди. Хонанда аёл столлар оралаб борарди. Томошабинлар қутуриб кетишган: биров оёқларини дупурлатади, биров чинқиради. Аёл эса уларга жавобан ора-сира қўлларини кўтариб қўяди. Кўйлаги кўк мовий тўлқиндай мавжланиб турибди. «Интилинг, севгидан бебаҳра қолмайсиз» нақоратни такрорлайди аёл.

Гўзал қўшиқчи улар столи ёнига келганда бир оз

ортиқча туриб қолди. Қирралари милт-милт қилиб турган зангори зумрад узук нақ Саиднинг кўзлари ўнгида жилвалана бошлади.

«О, тангрим! Мана бу гўзалликни қаранг-а!»

— Бунчалик кўзингни сузмасанг!— шивирлади Шариф.

«Шу ҳам инсофданми? Шундай нафосатли тан Шарифга маъшуқа бўлса! Агар Шариф уч бор Бодлер бўлганида ҳам, аслида, ярмаркада масхарабозликка ҳам арзимас банда. Энди у шундай жононнинг маъшуқаси бўлиб турса? Ҳаёт, жин чалсин уни, ноинсоф эмасми?» Саиднинг сафроси кўзиди.

— Мақтаган жойинг шуми, Шариф?

— Албатта. Жононимиз шу ерда куйлагач...

— Қанча беркинмагин у сени барибир сезиб қолди. Кўрдингми имлаганини?

— Бўлмаса-чи!

— Омади келган йигитсан-да, Шариф.

— Омадда ҳеч ким менга бас келолмайди.

— Ошиб кетдинг. Сендан ўзадиганлар ҳам бор.

— Қим?

— Унинг ўзи. Ахир сени ошиқликка унинг ўзи танлаган-ку! Мақтанчоқлигингни қара-ю.

— Икки қадаҳ отибоқ, маст бўлиб олдингми, дейман, жигимга тега бошладинг?

— Ҳозир ҳузурига бораману, танишиб оламан!

— Упкангни бос.

Саид оёқлари ости намиқиб қолганини сизди. Олдиларидаги дастурхон эса жиққа нам эди.

— Шариф, шимингни ҳўл қилиб қўймадингми яна?

— Жононмга тегдинг! Билиб қўй: бу биринчи ва охирги марта мен билан «Ал-Жавоҳирий»га келишнинг бўлади.

— Жаҳлинг чиқмасин. Қачон у жонон билан гаплашасан?

— Ўзингга тегишли бўлмаган ишга бурнингни суқма!

— Уни сен билан ёнма-ён ҳолда бир кўрмоқчи эдим.

Ашулани тугатган хонанда аёл сершовқин бир жамоа билан суҳбат қуриб ўтирарди.

— Эҳ-ҳе! Жононинг қариб қуйилмаган қандайдир чол билан дон олишмоқчига ўхшайди-ку.

— Менга қара, Саид, ўзингни тутишни биласанми ўзи?

- Бир кўзимнинг қири билангина қараяпман, холос.
- Жим бўлсанг-чи.
- Енгимни ҳўл қилиб олибман, айт, дастурхонни алмаштиришсин.
- Кўп қийшонглайверма, илтимос!
- Нима, бу ер турмамиди?
- Бу ерга сени менинг бир ишорам билан билетсиз, текинга қўйишганини унутма.
- Соат ўн бирдан ошиб қолганда ҳам билетми?
- «Товушингни баландлатма, бошингни бурма, бармофинг билан кўрсатма, умуман нафас олма...»
- Дамим қистаб кетди. Ортиқ бу аҳволда туролмайман.
- Саид ўша кўк кийимдаги жононни кўриш учун яна бир ўгирилди. Бироқ аёл йўқ, қаергадир жўнаб қолганди.

БЕШИНЧИ НИДО

Ҳамид кўзини очмай каравотдан тушди. Яланг оёқ графин турган томонга икки қадам ташлади ва пайпаслаб уни топди, бор сувни бир симиришлаёқ ичиб бўлди. Қорни семиз қўйнинг думбасидек таранглашди. Сўнг каравотга қайта ўзини ташлаб, мадорсиз қўл-оёқларини ҳар томонга тарвақайлатиб чўзаркан, киприклари бир оз очилгандек бўлди. Кўз олдида оч мовий осмонда юлдузлар жимирлаб турарди... Унинг туйғулари аста-секин уйғонмоқда эди. Ҳамид қўл соатига қаради, сўнг оғирлашиб қолган гавдасини аста кўтарди, оёқларини осилтириб, бошини қафтлари орасига олди. Қорнидаги оғриқ ўтиб кетгунича, шундай қотиб қолди. Оғриқ эса ҳадеганда босилмади. Бунинг устига сафроси қўзирди. У нафрат билан бошини чайқади. Шунда мияси лўқиллаб, бош суягини парчалаб юборай дётганини, чакка томирларида қон қутуриб ураётганини сизди. У сийпаланиб кетган текис томга назар ташлаб, бир чамалаб оларкан, қаергадир қочмоқчи бўлган кимсадек, бирдан ўрнидан сапчиб турди-ю, бемажол чайқалди, беланчакнинг ипига осилиб ерга йиқилди. Кўз олдидаги барча нарса жимирлашар, телбалардек ўйноқларди.

Ўзига келгач, қайишиб кетган беланчакка эсанкираб назар солди ва уни алам билан туртиб қўйди. Сўнг силкиниб қайта кўтарилди ва нозик беланчакка ўзини ташлаб тебрана бошлади. Бирмунча вақт шу билан овунди.

Ҳатто қорни оғрияпганини ҳам унутди. Бир вақт диққатини бурчакда ағдарилиб ётган саватча тортди. Ҳамид унинг олдига чўкка тушди. Саватча остида кичкина шиша, уч-тўрт паррак бодринг, бир неча зайтун ва эзилган помидор солинган патнисча бор эди. У эринибгина қўл чўзиб, зайтунлардан бирини олди-да, бир ямлаб, ютиб юборди. У шишага нафрат билан қаради. «Бугун ичмайман. Ичмайман, дедимми, вассалом», ўйлади Ҳамид. Эртага у ишга чиқиши керак, бугун эса таътилнинг сўнги куни, ўзини бир оз «совутгани» маъқул.

Иккинчи зайтунни оғзига солиб, чайнаркан, шўртанг таъмини бир оз сизди. Қаршисида чиройлигина, дўндиққина ва дил тортар шишача музтар бўлиб турарди: эҳтимол, туни бўйи муздаккина бўлиб қолгандир... У ўзини шишадан терс ўгирилишга мажбур қилди-ю, ортига қаради. Яна тебранишдан аста тўхтаётган ўша беланчак кўз олдида турарди.

«Бугун ичмаслигим керак,— ўз-ўзига далда берди яна у,— бугун танаффус. Бир қултум ҳам оғзимга олмайман».

Ушбу яримталиқ шишани кеча «қора кунга» яраб қолар, деб олган эди. Уни ичмоқчи эмасди. Умуман, хотини Қарбалого кетиб қолгандан бери фақат чоракталикларгина сотиб оларди. Бироқ шароб сотиб олиб, уни ичмаслик — қаҳрамонлик бўлади. Ҳеч иложи бўлмай қолса, бирор қултум тотиб кўриш мумкин, албатта. Бироқ бир қултумгина, холос. Ҳамид гўдакка ўхшарди. Доимо имкони бўлмаган ишни қилишга ишқибоз эди. Бироқ бугун, сира-сира... Бунинг устига ҳали эрта. Агар наҳорга ичишга одатланса, ғирт майпараст бўлиб қолади.

Шундай бўлса ҳам озгина ичиб кўрсамикан? Эртага эса, у ишга киришиб кетади ва ҳозиргидан кўра яхшироқ турмуш кечириши бошлайди.

Ҳамид тупугини ютиб, зайтундан олди. У ҳануз шишага эътибор бермасликка ҳаракат қиларди... Шу билан бирга бу ҳаракатини қўрқоқликка йўйиб, шишага тик қаради. «Башаранг қурсин, шумтака!»—ишончсизлик билан шишага дўқ қиларкан, тилини чиқариб кўрсатди. Сўнг уни шартта бўйнидан тутди-да, сават остига тиқиб қўйди.

Бироқ саватча остида ҳам шиша имлаб чақиринини қўймасди. Ҳамид ўрнидан туришга жазм қилди ва жисми тик бўлса ҳам руҳан букилган ҳолда бу ердан узоқ-

лашди. Ҳа! У шишани аёвсиз жазолади. Бир қултум ҳам ичиб кўрмади-я! Ҳеч бўлмаганда, одоб тариқасидан ҳам бундай қилиши керакмасди.

У ўйлай-ўйлай, соқолини олмоқчи бўлди. Олдин соқолини олсин, кейин бир гап бўлар! Бироқ қўлларининг қалтираяпгани чатоқ бўлди-да! У бармоқларини юзига яқинлаштирди. Улар худди чувалчанглардек, бетиним титрашарди.

«Мунча қалтирайсан?! Бас қил бу ишни! Ҳув, қуриб кеткурлар! Билиб қўй: хўжайинингиз бугун бир қултум оғзига олмаган бўлса ҳам, барибир ишлайсизлар. Кўнглингиз тўқ бўлсин — мен сизни бугун устара ушлашга мажбур қиламан!..»

У тишларини ғижирлатиб, пастдаги хонага тушиб, асбобларни олди. Соқол олиш жуда зерикарли иш-да! Бироқ бугун қандай бўлмасин бир қултум ҳам ичмасдан соқолини олади. Аммо, ҳар ҳолда, бир томоғини хўллаб олса чакки бўлмасди. Анави бодрингга қийин бўлди, кутавериб, сарғайиб кетди, бечора!

Бодринг тўғрисидаги ўй ичишга унинг рағбатини оширди. Ҳамид фақат бир қултум, фақат бир қултумгина ичишга жазм қилди. Устарани бир чеккага қўйиб, тепага кўтарилди. У шишани «хафа қилмаслик учун» қўлига олди. Ароқдан бир оз қўйиб, тезгина ичди-да, бир ҳовуч зайтунни ҳиссиз оғзига соларкан, стаканни жойига қўйди. Аъзойи баданига илиқлик югурди. Энди қўллари титрамас, бемалол соқолини олса бўларди.

У қайта хонага тушди, идишга иссиқ сув қўйиб, миҳдаги ойнага қараганича, ҳафсала билан юзига совун сурта бошлади. Соқол ола туриб, ичимликнинг таъсири бунчалик тез тугашидан ташвишланди. Устарани иягига олиб бормасдан, яна юқорига югуриб чиқди. Қолган сувни стаканга қўйиб, ароқдан аралаштирди. Бироқ куч бахш этувчи бу ичимликнинг қувватбахш иссиқлиги тугаб, яна тепага чиқишга мажбур бўлмаслик учун бу сафар ароқдан кўпроқ қўйди.

Ҳамид бодрингдан тишлаб, маза қиларкан, ҳар эҳтимолга қарши бу гал стаканни шиша ёнида қолдирди. Қим биледи, эҳтимол керак бўлиб қолар. У пастга туша бошлаганда, башарасидаги совун кўпиклари қурий бошлаганди. Ичимлик кўнглига ором ва баданига ҳузур бағишламоқда эди.

У ўнг ёноғини олиб бўлмасдан, яна юқорига чиқди,

боши қаттиқ лўқилларди. У яна бир оз ичиб, энди ичмайман, деди-да, стаканни шишага кийгизиб қўйди. «Нақ маст бўлиб қолишимга оз қолипти», алам билан ўйлади Ҳамид. У соқолини олгани яна пастга тушди. Юзининг у ер-бу ерини қирқиб олди, қон оқа бошлади.

Ҳамиднинг кайфи борган сари ошди. Қўллари унга бўйсунмай қўйди. Совун жароҳатларини ачиштирарди. Ҳамид имиллаб соқолини олар, устарани унчалик ботирмасликка ҳаракат қиларди. «Соқолни бунчалик тоза олишнинг нима кераги бор?— ўйлади Ҳамид,— кимга?» У кранга бориб бошини тутди. Сўнг артди-да, ҳукм қилинган кишидек итоаткорлик билан юқорига интилди. Энди у юқорига имлаётган ҳисга даққи бермасди. Узини ўлдиришга аҳд қилган кимсадек яримталиқни ҳамда тарелкани қўлига олди-да, каравотига ўтирди.

Узун ёстиқни орқасига қўйиб, ястланиб ўтирди ва қўлига стаканни олди-да, деворга суяниб мутафаккирларнинг расмларидагидек чуқур ўйга чўмди. Девор орқасидан қўшниларининг дағал овозлари эшитилиб турарди. Қандай ўкинчли ҳаёт бу! Ҳеч қаерда тинчлик йўқ.

У бир қултум ичди. Ароқнинг қуввати баландроққа ўхшайди. Аралаштириш учун сув қидирди. Графин бўшаб қолганди. У пастга тушиб, сув келтирди-да, ўрнига ўтирганди, шу вақт девор ортидаги жанжал авжига чиқди. Ёш жувон катта ёшдаги йўғон овозли аёлга бас келмоқчи бўлиб чинқирарди. Нима гаплигини билиш мақсадида Ҳамид уларнинг гапларига қулоқ солди. Кампирнинг товуши мойланмаган арава гилдирагига ўхшаб чиқарди. «Келин билан қайнана ўртасидаги азалдан давом этиб келган жанжал,— деб ўйлади Ҳамид.— Эр келиши билан келин ҳам, қайнанаси ҳам унга арз-дод қилишади».

У яна бир-икки қултум ютди. Утмишда, уларнинг оилавий турмушлари тонгида... Айтганича, уларнинг оилавий турмушларида тонг бўлган эди, дейиш тўғрими? Илгарилари, у ўқиб юрган пайтлари онаси ҳам Ҳалима билан жуда кўп жиққамушт бўларди; отаси уйда йўқ пайтларида, албатта. Чунки отаси уйдаги келин — «етим қиз»га раҳмдиллик қилар, донмо унинг тарафини оларди. Ҳалима бўлса аламини ичига ютиб овлоқда йиғларди. Уй икир-чикирларини бирга, баҳамжиҳат бажарувчи қайнанасининг ҳадеб ғашига тегаверишни ўзига эп кўрмасди. Жуда жаҳли чиқиб кетганда ҳам,— бунақа

ҳолат жуда кам бўларди, — бир неча аччиқ, бироқ босиқ сўз айтарди, холос. «Эҳтимол, мен ноҳақдирман, — дерди у, — бироқ жуда толиқдим! Барчаси жонимга тегди, кун бўйи тинимим йўқ. Баъзан тутақиб кетасан киши».

Ҳамидни оиладаги можаролар қизиқтирмас, унга аралашишни истамасди. У бошвоқсиз студентлик давридагидек яшар, уни бу йўлдан қайтаришга ҳеч кимнинг қудрати етмасди. Ҳатто жаҳлдор отасининг қўлидан ҳам бу иш келмасди. Катта оилани тебратиш учун ота кун бўйи тинмай ишлар, доимо ташвиши бошидан ошибтошиб ётар, уйланган ўғлининг тарбиясига қарашга вақти йўқ эди.

Ҳамид уйланганлигини барчадан, ҳатто энг яқин ўртоқларидан ҳам яширарди. Унинг ўзи никоҳидан хабари йўқ эди. Энди хотинига қаёқларда саёқ юргани, нималар қилгани ҳақида ҳисоб беришим керак, деб ҳисобламасди. Унингча, уйланиб у бирор нарса йўқотмади. Балки ўз тенгқурларидан ўзиб кетди, уларнинг фаҳми идрок эта олмайдиган катталар дунёсининг сири асрори энди Ҳамидга аён... Кейин эса отаси вафот этди. Фақат ўша кундан бошлабгина борлиқ унга энди ўзгариб қолганини сизди.

Шундан сўнг Ҳамид оиласи, хотини ва болалари бор эканлигини англади. Бу ҳақда онаси билан синглиси хотини Ҳалимадан кўра кўпроқ эслатиб туришди. Онаси кўп кўз ёши тўкиб жанжал кўтарарди, ўғлига бўлган илгариги меҳри йўқолиб, уни ёмон кўриб қолди. Онаси унинг қозон-товоғини бошқа қилмоқчи бўлди. Ҳайдархонадаги отасидан қолган катта ҳовлидан кечишга, мана шу кичкина уйни сотиб олишига тўғри келди.

Ҳамид стаканда қолган ароқни ичиб бўлиб, яна жанжалга қулоқ солди. Девор орқасидаги «мушт кетди» тугаган, крандан тушаётган сувнинг шариллашигина эшитилиб турарди. Бу товушдан Ҳамид челақнинг тўлай-тўлай деб турганини сизди. Қўшнилари жанжални тугатишган эди. Ҳамид худди мана шундай, сокин турмушдан дарак берувчи сукунатнинг қачон охирги марта шоҳиди бўлганди ўз уйида? Уй унинг учун тунларни ўтказишга бошпана эди, холос. Бирор марта қўшнилари чиқиб, уларни йўқлашганини на ўзи эслайди ва на Ҳалима айтганди. Аслида Ҳалиманинг ўзи ҳам уларга кам қўшилишарди, уни бундай қилишга ўзи ўргатганди — студентлик йилларида турли мавзудаги гаплар борасида баҳс-

лашишни яхши кўрадиган қўшнилар дарс тайёрлашга зарар беришларини истамасди. Улар баъзидагина ташриф буюришганда ҳам суҳбат хўжаликка доир айрим гаплар билангина чегараланарди. Ҳалима оила ва болалар ташвиши билан томоғига ботиб кетган, ўзининг бўлса, унча қизиқтирмовчи оила ташвишидан бошқа «алоҳида» ташвишлари кўп эди. Хотини бирор марта унинг «кун тартибини» ўзгартиришга уннаб кўрмаганди.

Ҳамид бўйнидаги терни артди. Қуёш беаёв қиздирарди. У шишага ўкинч билан назар ташлади. Тагида озгина ароқ қолганди. Унинг ичгиси келарди. У шишадаги борини томизиб, сувга аралаштирди-да, ичди. Қорни таталар, ейишга ҳеч вақо йўқ. Кўнгли овқат тусарди. Қўшникида пишаётган қовурдоқ ҳиди димоғига урилганда, иштаҳаси янада карнай бўлди.

Қизиқ, Ҳалима ажралиш ҳақидаги хатини қандай ўқидикин. Йиғладимикан?! Еки хурсанд бўлиб, қаҳқаҳа отиб кулдимикан? Ахир буни унинг ўзи истаганди-ку. Бу ҳақда очиқ гапирмаганди, албатта. Бироқ унинг ҳар кунги дод-фарёди, ҳар кунги дийдиёси...

Ҳамид кўрпаларини каравот бошига ўради-да, устига хурмо бўйрани ёпди. Сўнг охириги помидор бўлагини оғзига солиб, бўш шишани ушлаганича пастга ўқдек отилди: ўзини азоблаётган қовурдоқ исидан қочиб қутулмоқчи эди. Одати бўйича уйда нонушта қилмас, шунинг учун егулик ҳеч вақо йўқ эди.

Эрталаб Ҳамиднинг томоғидан ҳеч нарса ўтмасди. Бироқ таътилга чиқишдан олдин оч қоринга бугунгидек ҳеч қачон ичмаган эди. Ҳалиги яримталиқнинг шишасини шкаф орқасига териб қўйилган шишалар қаторига қўйди-да, «раҳматлик» бўлган хўжалигидаги буюмларга хўрсиниб қаради. Шу ҳам ҳаёт бўптими, нега у шу кўйга тушиб қолди? Ороми йўқ, кайфи бузук! Уй ҳам одам яшайдиган жойга ўхшамайди. Ҳалима ўлган болаларнинг арвоқлари товушини эшитаман, деб бежиз айтмаган экан!

У хоналардан бирининг эшигини очиб ичкарига қичқирди: «Бу ерда бирорта арвоқ борми?!» Жавоб ўрнига унинг юзига димиққан ҳаво урилди. «Ҳой арвоқлар, қаредасиз? Қани, бу ёққа чиқинглар-чи!» У аламига чидаёлмай бошини чангаллади: «Ўлганларнинг арвоқлари! Қаерга беркиниб олдинглар? Ҳалима сизлардан кўрқарди. Энди у йўқ. Нега имилляпсизлар? Чиқа қол-

санглар-чи!» У жимиб қолди. Шунда унинг сўзларини ичкарига беркиниб олган кимдир такрорлаётгандек туюлди.

Бу акс-садо ўша машъум Саидникига ўхшарди. Нима учун Ҳамид ўз оилавий муносабатларига унинг аралашшига йўл қўйди? Нега ўшанда унинг башарасига тупуриб юбормади? Эҳтимол жанжал кўтарилмасин, дегандир-да. Ўшанда Салма билан муносабати яхши эди-да! Бунинг устига, тақдир ўзини бунчалар хўрлашини кутмаган, ҳаммадан пинҳон тутиб келган сири элга ошкор бўлиб қолишини ҳам олдиндан сезмаганди. Фақат Саидгина унинг барча сирларидан огоҳ бўлди.

«Ҳали шошмай тур, мен сени шундай мулла қилиб қўяйки,— ўйларди Ҳамид,— қонингга ташна бўлиб кетгин... Ўшанда олиҳимматлик мансабига иккинчи бор ошиқмайдиган бўласан, оилабузуқи».

Ҳамид кийина бошлади. Кўйлагининг ёқаси жуда кир эди. «Бир Саиднинг олдига, редакцияга бораёми ёки яхшиси, олдин телефон қоқаман. Телефон қилиб, унга ажралиш ҳақидаги фикрни ким уқдирганлигини билайми? Сатторми ёки бошқами? Агар айтмаса, шундай адабини берайки, у дунёю бу дунё ўнгланоламсин. Аввал Саиднинг олдига бораман. Бу сафар уни қўймайман, билганимча қиламан».

ТҮРТИНЧИ НИДО

Парда орқасида сукунат ҳукмрон бўладиган ва Абдулхолиқ ўзини озод қушдек сеза оладиган кунларнинг бири эди. У устки кийимини ечиб, анчадан бери ўзига ором бермаётган бир мавзу ҳақида ҳикоя ёзмоқчи бўлиб иш столига ўтирди. Бироқ ўша заҳотиёқ август қуёши беаёв қиздириб, аъзойи бадани терга ботди. У иложсиз қўл силтади. Вентиляторнинг бузилганига, мана, икки ҳафта бўлай деб қолди. У ҳикояни бошқа кунга ёзиб, ҳозир китоб ўқимоқчи бўлди. У китобни қўлига олди. Китобнинг қаҳрамони Чичиков билан ўлик жонлар иштиёқида гоҳ қўрқоқ ва калтафаҳм Коробочканикига, гоҳ қизиққон ва қиморбоз Ноздревникига, гоҳ қўпол Собакевичникига, гоҳ эса одамларни пашшадек ўлдириб, жонига завол бўлаётган Плюшкинникига кириб чиқа бошлади. У тўсатдан китобни ёпиб, устига мушти билан бир туширди: «Вой худо-ей! Булар ҳозир бизнинг мамлакатимизда ҳам юз бераётгани аниқ-ку! Мана шу йигир-

манчи асрда! Бизнинг воқелигимиз бир эмас, юзлаб чичиковларни туғдиришга қобил!»

У китобни нари суриб қўйди, каравотдан ирғиб тушди-да, хонада у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Қизик, Ироқдан чиққан Чичиков қишлоқ ораласа, нечта «ўлик жон» харид қила олар экан? Минглаб «ўлик жонлар»ни, уларнинг бутун бир лашкарларини арзон-гаровга топган бўлади. Абдулхолиқнинг юзига истеҳзоли енгил табассум ёйилди: «Бизнинг бу ҳуқуқсиз, бечора ўлкамизда қашшоқликдан инграган энг даҳшатли кунларда ҳам ҳеч кимни курашга тортиб бўлмайдиган бу ўлкада ҳар қандай қаллобнинг нўмай даромад топиши учун китобдан ҳам қулайроқ йўл-йўриқ бўладими? Нўноқ шайхлар итоаткорлик билан пешаналарини Чичиковларга ўнглаб бердилар. Бечора халқ эса, бир зарба ортидан бошқасини ейди...» У ортиқ ўқий олмади, ўқиган сари жони ҳалқумига келарди. Кўричакдек битик хонаси унга яна ҳам тор кўринди. Тез кийинди-да, ташқарига чиқди. Кеч кириб, қоронғилик чўкмоқда. Абдулхолиқ уч соатча тотли хаёлларга берилиб кўчаларда юрди. Тўсатдан кўнгли бирор дилкаш одам кўмсаб қолди, юрагидагини унга айтмаса, худди ёрилиб кетадигандек бўлди! «Швейцария» майхонасидан иштаҳани қитиқлайдиган ис келарди, бироқ одам кўплигидан у ерга оёқ босиб бўлмасди. «Билқис» томонга юрган эди, ширакайф Ҳамидни кўриб қолди. У бир официантга телбалардек кула-кула, бир нимани уқтирарди. Абдулхолиқ маст одам билан гаплашишни ёқтирмасди, бироқ шундай бўлса ҳам унга яқинлашиб, Саидни кўрдингми, деб сўради.

— Саидми, жиннихонада-ку, — жиддий жавоб берди у.

Унинг гапларига ишонган бўлиб, энди бурилмоқчи эди, Ҳамид гапга тутиб қолди:

— «Билқис»га энди келолмайди, агар бу ерга бурнини суқса, дабдаласини чиқараман.

— Афтингни қара! Ҳали шафақ инишга улгурмай, бурнингни қизартириб олибсан, — Абдулхолиқнинг жаҳли чиқди. — Ишдан ҳайдаб юборишмасин яна. Чапак уриб қолмагин.

У шартта бурилиб, кўчага чиқди. Орқасидан Ҳамиднинг маст валдираши эшитилди. «Йўқ, — ўйлади у, — ишдан ҳайдаб юборишмайди. Нури Саид давлат аппарати-ни тозалаш ҳақида гапирганда бунақаларни назарда

тутган эмас. Ҳамид уларга хавфли эмас. Ахир у «адашганлар»дан эмас, устига-устак, «бошқача фикр юритувчи»лар сафига ҳам алоқаси йўқ».

Абдулхолиқ барча кўрган-эшитганларидан таъби тирриқ бўлиб, «Гардиния» томон йўл олди. Одам шунчалик тубан кетадими, ҳайвондан фарқи қолмабди Ҳамиднинг. Одамгарчиликдан буткул чиқибди, бирорта фартук кийиб, столлардан пиво шишаларини ташишга ёлланса ҳам бўлади. Башарасидан мағзава ҳиди келади. Доимо оғзидан боди кириб, шоди чиқади-я! Нега Саидни бунчалик ёмон кўриб қолди у? Аслида одам ўзига эҳтиромини йўқотганда, сабабсиз-несиз бутун оламни кўргани кўзи бўлмайди... Абдулхолиқ дарё бўйига томон юрди. Оқшомги нам ҳаводан ҳузур қилиб симирди у. Сувда кумушсимон живир-живирлар кўринарди. «Ғирфин» сигаретдан тутатди. У ҳузур қилиб чекаркан. «Афтидан, бирор ой ўтгач, чекишгагина эмас, бундан зарурроқ нарсаларга ҳам чойчақа қолмаса керак. Яқинда ишдан бўшатишганлар рўйхатини эълон қилишади. Улар орасида менинг ҳам исми б бўлади. Бу, шубҳасиз. Мен «адашганлар» туркумига кираман. Бизнинг Ироғимиз мана шундай, унда одамларнинг юзлари гоҳ андак умиддан ёришиб туради, гоҳ аччиқ аламдан тошдек рангпар бўлиб қолади».

Абдулхолиқ, оғзида сигарета, «Гардиния» томонга йўл олди. Никотин унинг томоғини қичитди. Ичкилик ичишдан ўзини тийганлигидан хурсанд, «Олтин қирғоқ»қа бурилди. Эшикдан кираверишда осиб қўйилган катта лампа атрофида чивинлар ғужғон урарди. Энди ичкарига ўтмоқчи бўлган эди, орқадан Шарифнинг хирилдоқ овози эшитилди. Абдулхолиқ орқасига ўгирилиб қараб, ғира-шира ёруғда милтиллаб турган кўзойнакларга кўзи тушди. Кўзойнакли одам Саид бўлиб, унинг ёнида эса Шариф ўтирарди.

— Оқшомнингиз хайрли бўлсин. Нега бу ерга, жиблажибонлару кўршапалаклар орасига ин қурдингиз?

Саломга Саид алик олди, Шариф эса чивинларни елпиркан, қўшиб қўйди:

— Нозик тафаккурга ўчлигимиздан. Биз билан бир оз ўтирсанг, сен ҳам биздек тезда ишқибоз бўлиб оласан.

— Йўқ. Мен қурт-қумурсқалардан безор бўлганман. Юринглар, ҳов анави ердаги бўш столга. Ҳашаротлардан холироқ жойда кўнгил ёзайлик.

Саид ўрнидан туриб, ўзини оқлаётгандек гапга ту-
тинди:

— Бу ерни танлаганимизнинг сабаби, лампага бир
оз яқинроқ жойни ихтиёр қилган эдик. Оқшомги газе-
тани ўқимоқчи эдик.

Шариф минғирлади:

— Эндигина бир маҳкамроқ курси топиб, қўрқмай
ўрнашиб ўтирган чоғингда, дарров бошқа жойга кўч
экан-да!..

— Уша маҳкам курсингни ҳам бирга ола қол. Бир
муҳим гап бор.

Дўстлар қоронғироқдаги столга ўтиб ўтиришгач,
Абдулхолиқ таъкидлади:

— Бу ерда биз айғоқчилардан холимиз, шундай
эмасми?

— Топганини қаранглару! Манави буталар орасида
яшириниб, бизни кузатишлари қайтага қулайроқ эмас-
ми?!

— Майли, қўявер. Энди бугун ўқиганларим ҳақида
сўзлаб беришга имкон бер.

— Биз аллақачон билиб олганмиз. Халқ fronti пар-
тияси Нури Саид томонга оғиб бормоқда.

— Йўқ, мен буни гапирмоқчи эмасман. «Ўлик жон-
лар»ни ўқиганмисиз? Бу китоб ҳақида, эҳтимол, эшит-
магандирсиз ҳам?

— Мен эшитганман,— Саид жавоб берди,— анави
инглизчамни йўлга солиб олай, албатта ўқиб чиқаман.

— Мен ҳозир ўқияпман. Бу китоб рус ёзувчисиники.
Бироқ ундаги воқеалар худди бизнинг Ироқда бўлган-
дай.

— Руслар бизнинг ички ишларимизга аралаша бош-
лашди,— қизишди Шариф.

— Бу китоб Гоголники-ку, саводсиз. У бундан юз
йил муқаддам вафот этган.

— Ҳа-а! Гоголникимиди? Нега бошдаёқ буни айта
қолмадинг?

— Сени илмли деб ўйлагандим.

— Мен кўпроқ шеърийат соҳасида зуккоман.

— Гапларимни бўлмай, эшит. Петербурглик амал-
дор Чичиков овлоқдаги рус шаҳарчаларини кезиб по-
мешчиклардан таниш орттирмоқчи, шу йўл уларни ўлик
деҳқонларини арзон-гаров сотишга осонгина кўндирмоқ-
чи бўлади.

Саид чидолмади:

— У мурдаларни сотиб олмоқчимиди?

— Йўқ. Уларнинг ҳужжатларини.

— Роса масхара бўлгандир.

— Бошда сенга ўхшаб бир оз кулганлар топилди, албатта. Ғоя сиз ўйлаганингиздек, тентакомуз эмас. Йиллик тафтишлар ўртасида ўлган крепостнойлар янги ҳисоб-китоб ўтказилгунга қадар тирик ҳисобланар ва ҳукумат уларнинг эгаларидан солиқ олар эди. Чичиков ана шундайларни сотиб олмоқчи бўлганди.

— Помешчиклар сотишга кўнишдимми?

— Албатта. Уларга нима, солиқлардан озод бўлишса яна нима керак? Баъзилари ўша заҳотиёқ сотиб юборишади, бошқалари эса, савдолаша бошлашади: харидор топилгандан кейин, демак, ўлик жонлар ҳам қандайдир қимматга эга экан-да! Охирида улар ҳам рози бўлишади, ўлганлар учун чиқимдор бўлиш кимга зарур кепти.

— Ақлдан озиш ҳам ҳеч гапмас,— Шариф бошини сарак-сарак қилди,— бу ишга ким рухсат берарди?

— Сотувчи билан харидордан бошқа уларнинг ҳаётда йўқлигини ким биларди? Бундай қараганда, иш қонундан ташқари эмас!.. Мана шу усул билан Чичиков умумий қиммати юз минг сўм бўлган тўрт юз жонга эга бўлади. Қиссасидан эса, бор-йўғи уч юз сўм сарфлайди, холос!

— Майли, сотиб олди ҳам дейлик. Сўнг уларни нима қилади, бошига урадимми?

— Чичиков идоралар олдида уларни янги ерларга кўчирмоқчи эканини таъкидлайди. Маълумки, ўша даврларда Херсон губерниясида крепостной деҳқонларига бепул ер тақсимлашарди. Ўлик жонлар ёрдами билан у ана шу ҳосилдор ерлардан улуш олиб қолмоқчи, бундан ташқари, сотиб олган жонларини суғуртага қўйиши мумкин эди. Албатта, ўз нархларидан анча қимматга...

Абдулхолиқ гапининг таъсир қилганлигини кўриб, сўздан тўхтади.

— Мен сизни сўроққа тутмоқчиман,— давом этди у,— ана шу ғояни бизнинг Ироқда қўллаш мумкинми? Ироқлик Чичиков икки-уч минг ўлик жонни ана шундай усул билан сотиб олиб, ҳукуматдан улар ҳисобига ер талаб қила билмасмиди?

Дўстлар сукут қилишди.

— Айтсангиз-чи? Ҳами ёки йўқми?

— Эҳтимол, мумкин бўларди,— Шарифдан садо чиқди,— бироқ асли оқсуяк ва ер эгаси бўлганда.

— Агар у ўзини шаҳардан келган амалдорлигини пеш қилса-чи?

— У ҳолда масала унинг маҳоратига боғлиқ бўлади.

— Агар мен Чичиковнинг ўрнида бўлганимда, ўликларга пул бераман, демаган бўлардим. Шайхларни уларни совға қилишга кўндирардим.

— Агар ер эгаларининг бошларини айлантира олсанг, нима истасанг ўшани совға қилиб юборишлари мумкин,— билимдонларга ўхшаб сўз бошлади Шариф.— Истаган кўнгил очиш уйига кир, уларнинг раққосаларга беқиёс қўли очиқлик қилишаётганини кўриб, эсинг оғиб қолади.

— Бироқ мен раққоса ҳам, раққос ҳам эмасманда,— ҳазиллашди Абдулхолиқ.

— Бир қарашдаёқ ўйинга қўлинг келишмаслигини билиб олиш қийин эмас... Мен бу ғояни амалга ошириш унчалик қийин эмас, демоқчиман, холос. Ер эгаси учун: «Азизим, фалонча ўлик жонларни бугундан бошлаб абадул-абадга сенга тақдим қиламан», деб юбориш унчалик қийин иш эмас.

— Бироқ деҳқонлар тириклар сифатида тақдим қилиниши керак.

— Бу ҳақда иш юритувчилар билан келишиб олса бўлади. Бироқ бу ҳам ҳамма вақт зарур эмас. Қишлоқларда ўлганлар ҳар доим расмийлаштирилавермайди.

Яна ҳамма сукутга кетди. Абдулхолиқ сўради:

— Саид, сен индамаяпсан? Бирор нарса десанг-чи?

Саид елкасини қоқиб, қўлини ёзди-да, ўзининг анъанавий «билмадим»ини айтди, сўнг қўшиб қўйди:

— Ҳозир ана шу ғоянинг моҳияти ҳақида ўйлаётган эдим. Бу китобда революциядан олдинги рус жамияти қандай аёвсиз фош этилган-а?! Бундай қарасам, ҳозирги Ироқ юз йил олдинги Россиядан, ўз замонасидан ўшандаёқ қоқоқлиги сезилиб турган ўша Россиядан қоқоқроқ экан. Ҳатто ўйлашнинг ўзи қизиқ: Чичиков идеясини Ироқда ушбу замонда ҳам қўллаш мумкин!

— Мен шунча вақтдан бери қулогингизга танбур чертаётган эканман-да,— илҳомланиб деди Абдулхолиқ.— Ироқингизга бир қаранг: ахир у таназзулга кетяпти-ку! Уни олға силжитишга на сув тошқини ва на сайловлар

қобил эмас... Ҳамма тумтарақай бўлиб кетди. Нури Саидга таслим бўлди.

— Мен кетаман,— Шариф қўзғалди,— бунақа гаплардан кейин турмага тушиб қолиш ҳам ҳеч гапмас.

— Гапингга қараганда, ҳозир турмада эмасмисан?

— Бирорта ёзувчи қишлоққа бориб қолса, у ерда нималарни кўриши мумкинлигини биласизми?— Саид жонланди.— Турғунлик, ўлимга маҳкум этувчи қашшоқлик... Ҳар ҳолда, ҳар қандай кимса ўлик жонларсиз қайтса ҳам,— шахсан менга уларнинг кераги йўқ,— аламдан ўз юрагини жароҳатлаб қайтади.

— Саид фалсафасини яна бошлади!— деди Шариф қизишиб.— Қишлоқларда тентираб нима қиласиз койиниб. Бу ғояни нақ шу ернинг ўзида, ўриндан силжимай кўриш мумкин-ку!

— Биласанми, мени ёлғиз ғоянинг ўзи эмас, уни туғдирувчи моҳият ҳам қизиқтиради!

Абдуллоҳлик алам билан ғижинди:

— Агар эртага ишдан ҳайдалганлар рўйхати эълон қилинадиган бўлса, йўлга тушаман.

— Қаёққа?

— Жуда бўлмаса жануб томонга.

— У ёқдан яна ўлигини олиб келишмасин.

— Агар қазо етса, шу ерда ҳам ўлиб кетиш ҳеч гап эмас. Масалан, очликдан.

— Ҳаммангиз Бағдоддан бошқа ёққа чиқмагансиз. Сизлар ҳаётнинг нималигини билмайсизлар,— Шариф кўкрагига урди.— Масалан, сен... кимникига тушасан? Айт-чи, қаерни манзил қиласан?

— Меҳмонхонага тушаман.

— У ёқларда қасрлардан тортиб, барча меҳмонхоналаргача газандаю ҳашаротлар макони эканлигини билмайсан чоғи?

— Зарари йўқ.

— Деҳқонларни ғалаёнга ундагани келди, дейишса-чи?

— Мен фақатгина шайхлару қишлоқ оқсоқоллари билан гаплашаман.

— Агар шундай қила олсанг, тезда таниқли одам бўлиб кетасан,— деди Саид.— Бироқ пойтахтни ташлаб кетган дастлабки ёзувчи сен бўлмайсан, буни билиб қўй. Чехов совуқ ва очликдан қўрқмай, ўзини ўлим хавфида қолдириб, Сибирь орқали Сахалинга борганди. Жек Лондон Аляскани айланиб чиққан.

— Сен сиғинадиган Горькийни тилга олмаса ҳам бўлади.— Абдулхолик сўз қотди.— У бутун Россияни пиёда кезган.

— Тўғри.

— Мен билан бирга борасанми, Саид?

— Боришга тўғри келяпти. Сўнги кунларда аллақандай гоя менга тинчлик бермаяпти.

— Икковингиз ҳам ақлдан озибсизлар.

Шарифга қайрилиб ҳам қарамай, Саид сўзида давом этди:

— Қаергадир, узоқ бир қишлоққа боргим келади. У ерда бирор нарсани, лоақал, хурмони табиий ҳолатида ўргансам ҳам майли эди.

— Нималар деяпсан? Хурмоними? Мана, Саиднинг башарасини кўрдиларингми? Хурмони ўрганармиш! Ҳе, хурмо кўрмаган!

— Аслида биз хурмолар тагида яшасак ҳам, улар ҳақида жуда кам нарса биламиз. Ахир хурмо дарахти ўз табиати билан инсонга жуда ўхшаб кетади. Хурмолар ҳам нақ инсондек, қоматдор ё пастак, тўғри ё букри, мустаҳкам ё бўшанг бўлади. Унинг шохчалари ҳам инсон сочларидек, баъзан ергача осилиб тушади, баъзан эса жингалакланиб қулоқ остига турмакланади. Бундан ташқари, яшашга иштиёқи жуда зўр-да. У биринчи бўлиб чўлнинг ўртасида туриб олади-да, илдизларини ер қаърига чуқур чўзади. Унинг ҳақида қанча қўшиқ куйланмаган, қанча матал битилмаган, қанча афсоналар бор! Деҳқонларимиз уни суюб тарбиялашади. Мен бизнинг ироқи хурмони ўрганиш учун қишлоққа боришдан асло ҳайиқмасдим! Гап ишни бошлаб олишда, у ёғини кейин кўрамиз...

— ...деб ҳикоясини тугатди калтабин киши,— истеҳзо билан деди Шариф...

— Сен бормайсанми биз билан?

— Икковингиз ҳам ақлдан озибсиз!

— Бир иш қилиб келишиб олармиз, деган умиддаман!

— Менимча, сизлар ўз-ўзингизни қурбон қилишга аллақачон ўзаро келишиб олдингиз. Мен бундан холиман.

— Дамингни чиқарма, ғарбча яшаш услубининг қули! Бир оғиз сўзингни ҳам эшитгимиз келмайди.

БЕШИНЧИ НИДО

Саид рентген суратини нурга солиб кўрди. Унда умуртқа суяклари очиқ кўриниб турарди. У тўртинчиси-сигача санаб борди-да, ундан сил изларини қидира бошлади. Бироқ барча умуртқа суяклари бир-бирига ўхшар, барчасида ҳам ўсимталар бор эди. Саид инглизча ёзилган диагнозни қайта ўқиб чиқди: «Тўртинчи умуртқа суяги сил бўлган». Унинг бадани жимирлашиб кетди, безовталигини яширолмаёй ойисига деди:

— Мана кўрдингизми? Ҳаммаси жойида экан. Биз эса бел оғриғи деб юрибмиз.

— Не-не касалликлар тўғрисида кўп эшитгандиму,— алам билан деди онаси,— бироқ суякда ҳам сил бўлишини энди билишим... Отанг ҳам ишонмади.

— Докторларга алдашнинг нима кераги бор?

— Отангнинг гапига қараганда, улар касаллик тўғрисида ҳеч нарса билишмасмиш. Иссиқ ваннада ҳеч қандай оғриқ сезилмайди-ю, бечора отанг ундан чиқди дегунча, яна бошланади. Шундай азоб чекадики, асти қўяверасан.

Саид ҳамдардлик билан бош чайқади. Онаси бу гапларни тушулмаганлигидан, бироқ ҳаётий тажрибасига суяниб гапираётганини биларди. Эҳтимол, ана шу жоҳилликка асосланган ҳаётий тажриба, отасига иллат асоратини енгиллатишга ёрдам берар. Бироқ Саид, билимли, кўп нарсага ақли етади. Кўриниб турган далиллар уни ларзага солди. Умидвор бўлиб ўтириш мумкин эмасди.

— Докторлар нима маслаҳат беришибди?— сўради у.

— Қасалхонага ётиш керак, дейишибди. У ерда гипс деган нарсага солиб қотириб қўйишармиш.

— Ётиш керак,— қатъий деди Саид.

— Нақ ярим йилга эмиш!

— Ҳечқиси йўқ.

— Мендан кўра отангга гапир, зора унаса! Ишини йиғиштиришга рози бўлармиди? Бугун ҳар кунгидан эрта туриб кетди. Докторларнинг ҳеч нарсага ақллари етмайди, дейди. Олдин билимларининг камини тўлдиришсин эмиш. Кечагидан бугун яхшиман, деди. Унга бас келиб бўладими?

Саидга отасининг ўзбилармонлиги ёқмади. У суратни столга қўйди-да, онасига буйруқомиз деди:

— Мен отамга касалхонада ётиш зарурлигини таъкидлайман. Унамаса, ҳалок бўлади. Қайсиниси яхши: ярим йил қийинчиликка чидаб, тузалиб чиққаними ёки бир умрга бели букилиб, шол бўлиб ётиб қолганими?

— Қандай қилиб турмуш кечирамиз, буни ўйладингми?

— Бир илож қилиб яшармиз. Мен кўпроқ ишлашга ҳаракат қиламан.

— Уканг Мухтор ҳам шундай деганди. У биздан бўлак яшаса-да, ёрдам беришга ваъда берди. «Мен ишчиман, дейди. Мутахассислигим яхши, жуда ҳам қийналиб қолмасмиз», дейди. Бироқ бағритош отангни гапга кўндириб бўладими?

Ростдан ҳам отасини ким ишонтира олади? Саидми? Улар бир-бирларини тушунишмай қўйишганига анча бўлди-ку! Саводи чиқмаган нўноқ Мухторми? Эҳтимол, онасининг гапи унга ўтар. Ёки бўйи етмаган сингиллари ёрдам берсинми? Қим ёрдам беради бу ишда?

Тўсатдан Саиднинг бошига бир фикр келди.

— Касалингиз юқумли деб ишонтирсак-чи? У сингилларимнинг ҳаётларини хавф остида қолдиришга ботинмайди. Балки шу гапга кўнар!

— Бундай дейишга қўрқаман, ўғлим.

— Сиз буни дабдурустдан айтманг-да. Ҳеч нарса билмаган бўлиб, Саид, агар отам касалхонага боришга рози бўлмаса, полиция билан олиб кетишса керак, деяпти денг. Ахир ишга полиция аралашса, ҳаммамизга ҳам яхши бўлмаслигини отам билади-ку! Номусдан бошимизни қандай кўтариб юрамиз.

Онаси ростдан шундай бўлиши мумкинлигини кўз олдига келтириб, қўрқиб кетди. Саид, ойиси энди барча гапни ўзи ўйлагандай, оқизмай-томизмай отасига етказишига ишонч ҳосил қилди. У китобни ва изоҳли луғатни олиб, нариги уйга кийингани кириб кетди. Қайтиб чиққанида онасининг кўзларида ёш милтиларди. Онаси шошиб кўзидаги ёшни артаркан, хавотирли товуш билан пичирлади:

— Утир, нонушта қиламиз. Ҳамма нарса тайёр.

Ойисига раҳми келиб термилди. Эй худо! Барча уй-рўзгор ишлари унинг елкасида... Бунинг устига бечора зарба устига зарба ейди. Саид онасини жуда севар, унинг оқ оралаган сочларини силаб эркалатгиси келарди.

— Чой қуйинг,— деди бир бурда нон ушатиб оғзига

соларкан. Ҳозир унинг кўнгли ҳеч нарса истамасди, бироқ онасини хафа қилмаслик учун нонушта қилишга мажбур бўлди. Томоғи қуп-қуруқ, оғзидагини ҳеч ютгисин келмасди.

Саид редакцияга кета туриб, доктор Рауфга учраб, у билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. Бироқ Иброҳимнинг ишхонасига эртaroқ келишини кеча илтимос қилган эди. Саид мебель харид қилгач, Рауфнинг олдига тушдан кейин бормоқчи бўлди.

У ертўлада жойлашган ишхонасига тушиб, чироқни ёқди. Иш столига ўтираркан, бир неча хатларнинг қалашиб ётганига кўзи тушди. Иброҳимнинг иш столида эса газеталар уйилиб ётарди. У газеталарни титкилай бошлади. Барчасида яқинда ўтказилиши кўзда тутилаётган референдум тўғрисидаги хабар босилганди. Баъзиларида эса, турли ўнг сиёсатчиларнинг агар бошқача фикр юритувчилар ўз айтганларидан қайтишмаса, қовурғаларини синдириб ташлашни ваъда қилувчи баёнотлар босилганди. Саиднинг бундай бефаросатликдан жаҳли чиқиб, газеталарни отиб юборди. У ўрнига қайтиб, хатларга қўл урди ва уларнинг керакли жойларидан кўчира бошлади. Мана шу ола-була бўёқлардаги хатларга маҳоратли таҳрирчи қалами теккач, Нури Саидга қарам бўлмаган дунёнинг, бечоралар, алам ва фарёдга ботганлар, бутун қалблари билан саховат ва одилликка интилаётганлар оламининг қиёфаси намоён бўларди. У зўриштиёқ билан газетанинг ҳар кунги сонига ахборот ёзар, унга мана шу хатларнинг буёқларини ҳам, онасининг бугун ундан усталик билан яширмоқчи бўлган кўз ёшларини ҳам қориштиришни эсидан чиқармасди.

Ниҳоят, Иброҳим кириб келди.

— Оҳ, бугун белим узилиб кетишига сал қолди,— деди у курсига чўкиб.

— Янги ҳовли муборак бўлсин!

— Раҳмат. Бироқ ҳозирча сал эртaroқмикан. Мебелларнинг ҳақини тўлаб бўлганимдан кейин табрикласанг маъқулроқ бўларди.

— Ҳар қалай, иш ўрнидан силжиган.

— Бу силжиш янги қарзларга ботишнинг бошланиши,— ух тортди Иброҳим.

— Жуда ноумид бўлиб кетяпсан-да!

— Йўқ. Мен нарсалар қандай бўлса, ўшандайлигича кўра оламан. Ахир биз кетаётган йўлнинг кети кў-

ринмайди ҳали... Эҳтимол, биз ўз мавқеимизни бой бериб қўйишимиз ҳам мумкин. Биз бир донадан тош йиғиб истехком қурамиз, уларга эса, бир силкишда ҳаммасини йўқ қилиб юбориш ҳеч гап эмас. Нима ҳам келарди қўлимиздан? Чидашдан бошқа илож йўқ.

— Чидашга-ку, чидаймиз-а. Бироқ кутишни касб қилиб умр бўйи кутиб қўлни қовуштириб туролмаймиз. Биз чидаш кераклигини дунёга кўз очиб, биринчи нафас олганимиздаёқ билгандик, биз шунга гирифтормиз этилганмиз. Эсингдами уруш пайтлари, Иброҳим?

— Биринчи жаҳон урушини билмайман. Мен у вақтда туғилмаган эдим.

— Иккинчи жаҳон урушини айтяпман.

Иброҳим Саидга қаради. У ўта жиддий қиёфада эди.

— Албатта, эсимда. Юртимизга ўшанда ажнабийлар бостириб киришган ва сўнги бурда нонимизни ҳам биздан юлиб олишганди.

— Барчамиз ана шу авлодга мансубмиз.

— Жуда соз,— деди Иброҳим,— жирканяпсанми?

— Аксинча!— қизишиб хитоб қилди Саид.— Фахрланаман!

— Қизиқ. Нега бундай баландпарвоз гап қиласан, сабабини билсак бўларди.

Саид жим қолди. Сабабини билмагани учун эмас... йўқ. Балки сабаблари кўплиги ва қайсиниси асосийси эканлигини билолмай тургани учун индамади. Иброҳимнинг унга синовчан назар ташлаб турганини кўриб, ниҳоят деди:

— Қим билади дейсан... Эҳтимол, бизнинг авлодга бошқалардан кўра оғирроқ турмуш насиб бўлгани учундир. Очлик, қашшоқлик, ҳарбий йиллар қийинчиликлари. Бу балолар бизга ёпишмасдан илгари, ҳаммамизнинг ҳам осойишта ҳаёт кечирришга, хавф-хатарга учрамасликка ва ҳатто озод яшашга ишончимиз бор эди... Эълон қилинмаган уруш чўзилиб кетди ва бизнинг авлод узоқ вақт саркалавасини тополмай юрди. Ҳозир ҳам бизни ёмон кўришади, бизга дўқ қилишади... Тепамизда қилч ярқирайди...

— Барчанинг тепасида дейиш хато-ку!

— Мен ўз нуқтаи назарига эга бўлганлар ҳақида сўзлашяпман.

— Бунақалар қайси ғояга мансуб бўлишмасин, доимо курашишади.

очиқ кураш бошлашда эди. Қувғинлардан, қамоқлардан қўрқмайдиған пайт бўлди. Йўқолсин камситишлар ва даҳшат!

Телефон жиринглади. Саид трубкани олди.

— Ким бу? Саидми?— сўради у томондаги одам.

— Ҳа,— жавоб берди бўғиқ товушда Саид.

— Сўнгги кунларда кўринмай кетдинг?

— Редакциядаман. Яна қаерда бўлишим мумкин?

— Оқшомлари ҳам-а?

— Йўқ. Ҳозир ишим бошимдан ошиб ётибди.

— Бировдан қочиб юрганинг йўқми?

Саид жим. Хонада одамлар кўп, улар олдида бундай оҳангда гаплашишни истамасди.

— Ишим кўп, деб очигини айтдим-ку! Наҳотки тушунмаган бўлсанг?

— Ҳа-ҳа!

Бу истеҳзоли кулгида дағдаға оҳанги сезиларди. Ҳамид, афтидан, уни бир қўрқитиб қўймоқчи эди. Суҳбат тўхтаб-тўхтаб, совуқ оҳангда давом этди...

— Бугун бир оғайнингни кўрдим.

— Ким экан у?

— Ўзингнинг ақлинг етмаяптими?

— Менинг дўстларим ҳам, оғайниларим ҳам кўп. Айтганча, улар орасида ўзинг ҳам борсан.

— Ташаккур! Мени улар қаторига қўшмай қўя қол.

Ҳамид пишиллаб, оғир нафас оларди. У эрталабоқ ичиб олганини Саид дарҳол англади.

— Кимни назарда тутяпсан?

— Сатторни...

Саид бўшашиб кетди, трубкани ташлаб юборишига сал қолди.

— Ким бўлди у Сатторинг?

— Почтальон-да! Танаймай қолибсан-да?

— Йўқ, танийман.

— У бугун ҳаммасини эътироф қилди.

— Нимани?

— Ҳаммасини дедим-ку. Устомонлик қилма, тўрткўз. Фойдаси йўқ. Шу ердан турибоқ узун бурнинг терлаганини сезиб турибман.

Ҳамид унинг жиғига янада баттарроқ тегадиган сўзларни қидира бошлади.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ,— жавоб қайтарди Саид.

— Нимадан хабарсиз бўларкансан? Ҳамма нарса равшан-ку!

Саид бугунлай ўзини йўқотиб қўйганди. У қандай қилиб суҳбатни кўнгилли тугатишни билмасди. Атрофдагилар унинг иложсиз қолганини аллақачон сезиб қолишгандир. Томоғига бир нарса тиқилди, у зўр-базўр йўталди:

— Иҳи, иҳ-ҳи!

— Эшитдингми, ҳаммаси равшан.

— Мен ҳеч нарса билмайман. Нима десанг, деявер. Ҳамид бирданига гап оҳангини ўзгартирди:

— Менга қара, бугун биз учрашишимиз керак.

— Газета билан бандман.

— Мен сени кечқурун кутаман, билдингми?

Бу сўзларда қандайдир дўстона оҳанг бор эди. Саид кўна қолди:

— Бўпти. Кутсанг, кута қол.

— Қиссангда бирон нарса борми ёки меникидек қуп-қуруқми?

— Ташвиш чекма, маишатга етгулик пул топармиз.

УЧИНЧИ НИДО

— Латта-путтангни йиғиштир, Шариф.

— Қанақа «латта-путта?»

— У-буларингни-да. Мен ҳар эҳтимолга қарши тайёр тургин, деяпман! Яқинда ишдан ҳайдашади.

— Ҳаётимни заҳарляяпсиз ҳаммангиз.

— Ё бизни де, ёки Нури Саидни.

— Ким бекор қолса, менинг жиғимга тегади, тавба!!

Иброҳим мийиғида кулди-да, деди:

— Агар ҳаёт дарғаси бўлганимда, сенга жаннатдан манзил олиб берган бўлардим! Начора?!

Саид, таъби тирриқ бўлгандек «куйиниб» таъкидлади:

— Нега энди бечорани нариги дунёга жўнатишга шошиляпсан? Бир оз қорин қўйган бўлса ҳам, ҳали жуда ёш.

Иброҳим эътироз билдирди:

— Жаннат фақат у дунёдагина бўлади, деб сенга ким айтди?

— Шуни ишониб, жаннатга қўйиб юбориб бўладими. У ерда ўзини йўқотиб қўяди. Қўй, ўз авлодига, бўлажак бола-чақасига насиб қилсин!

Иброҳим Саид томонга бош силкиб, деди:

— Сўнги кунларда авлодошлари ўртасида қаёққа боришини билолмай, тентираб қолди бечора.

— Йитиб битаётган авлодга умид тутяпти.

Саид сунъий илҳом билан аниқлик киритди:

— Ҳазилни қўйинглар. Тўғриси, изланишда бўлган авлод дардида у! Бирон нарса топдингми, Шариф?

— Топганда қандай. Йўқолган вақтимни топдим.

— Шунинг ўзигинами? Эҳтимол, шунинг учун ҳанузгача муқим адресинг ҳам йўқдир?

— Муқим адрес қабристонда ётган мурдалардагина бўлади. Муқим адреснинг нима фойдаси бор? Муҳими, руҳан мавжуд бўлишда! Ўз мулоҳазангга эга бўлганинг ҳолда, истасанг, дунё кезувчи дайди бўлу, ўлма, дўстим!

— Қуруқ фалсафа. Яхшиси, бирор бошпана қидирсанг бўларди.

— Ташвиш чекмай қўя қол, сизларникида яшамоқчи эмасман. Яқинда ўзимга бир мансаб топиб олайки, ўшанда кўрасизлар.

— Маълуминг учун яқинда одамларни ишдан ҳайдай бошлашади. Нима бало, сен ана шундай бечоралардан бирининг ўрнига кўз тикканмисан, дейман?

— Давлат ташкилотлари мени унчалик қизиқтирмайди. Ширкатлардан бирига ишга киришга мўлжаллаб юрибман. Рекламалар бўйича ихтисосликни мўлжаллаб турибман.

Саид билан Иброҳим юракдан қотиб-қотиб кулишди.

— Шошмай туринглар ҳали...— Шариф ишнинг олдини олиб дўққа ўтди,— шундай пайт келадикки, киссам қаппайиб мендан қарз сўрайсизлар!— У керилиб жим қолди, сўнг бирданига «портлади»:— Шу ҳам чой бўлибдими?

— Жаҳлинг чиқмасин,— деди Иброҳим,— ҳозир телефон қиламан, янгилаб беришади.

Шариф ўрнидан қўзғалди:

— Керакмас. Мен кетаман.

У жаҳл билан чиқаётиб зинапояга қоқилиб тушди. «Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ! Бир ишни бошлаб олай, кўрсатаман нималарга қодир эканлигимни!» Ҳовлида патнис кўтариб кетаётган Ҳусайн кўринди. Дарров патнисдан бир стакан чой олиб, тик турганича, хўриллатиб ичди-да, жўнаб кетди.

Йўлда компанияга кириб, ишга тайинланиши маса-

ласи нима бўлганини суриштирмоқчи бўлди. Қим билади, кўп ўтмай у ҳавоси мўътадиллаштирилган хонада юмшоққина стулда ўтириб, реклама тўқиш билан шуғуллана бошлар. Баъзи бирларни дафтарга машқ қилиб қўйганига ҳам анча бўлиб қолди: «Одамнинг жамоли кишим билан эмас, совун билан! «Жамол» совунидан олиб қолинг». Еки бундай ёзса ҳам бўлади: «Совун — маданият ифодаси, — деган Шоу бобо¹. Гўзаллик ифодаси эса, «Жамол» совунидан фойдаланишдадир!» Ё бунақасини танласамикан:

«Хоним, бўлай десанг ёрга вафодор,

«Жамол» совунини қилгил ихтиёр!»

Шариф юқоридаги текстлардан қайси бирини танлашни билмай, боши қотди: уларнинг барчаси ҳам бир хилда маънодор, чиройли кўринарди. Унга ўзининг нафис, кўзга тез ташланадиган рекламаларни ўйлаб топишга қобилияти зўрлиги ёқди. Лекин бу соҳада омади келармикин? Ахир у гўдаклигидан бери омади келмаган, унга ҳаёт бирор марта кулиб боқмаган. Қари онаси бели оғриётганидан шикоят қилиб, маъжун юборишни ёлвориб сўрабди. Мана кўрасиз, у бир яшик «Жамол» совунидан юборарди. Ана ундан кейин кампирнинг бели тузаллади. Бироқ даставвал омадсизлигидан қутулиши керак. Ишга кириб олиш насиб бўлади-ку, ниҳоят, қўлига ҳалол меҳнатдан топган пул тушарди. Ушанда бирорта хонани ижарага олса бўлади. Хонанинг қалитини нақ бахт қалитидек чўнтагида жиринг-жиринг қилишини кўрасизлар ҳали!

Баъзи одамларга ҳайрон қоласан киши: киссаси тўла қалит. Бири хонаники бўлса, бири машинаники, бошқаси эса ёзув столиники, шкафники ва ҳоказоларники. Шариф унақалардан эмас, унда битта қалит бўлади, холос. Айтайлик, иккита бўла қолсин. Жуда бўлмаганда учта қалит олиб юради. Ундан ортиқ эмас. Агар компанияга кўнглидаги реклама керак бўлса, унга махсус кабинет ажратиб беришлари керак. Кабинетда рекламаларга текстлар битиш билан бирга, истаганча шеър ёзади, китоб ўқийди ёки тинчгина хаёл суради. Ҳеч қандай эшик оғаларига бўйсунмайди. О, озодлик! О, бахт! Ушанда уй-

¹ Машҳур инглиз ёзувчиси ва философи Бернард Шоу назарда тутилади (ред.).

га соат ўн иккидан сўнг келса ҳам бўлади... Қимнингдир товуши уни ширин хаёллар оламидан қайтарди.

— Яна биз томонга қадам ранжида қилдингизми?

У Қаримни дарров таниди. Ҳозир ўз севгилисига тўғрисида ундан сўраб олиш имкони туғилди. Уни қачонлардан бери кўролмади. Студент эса ўз билганидан қолмайди:

— Муҳтарам Шариф, мен янги қасида битган эдим. Уни ўқиб кўрсангиз яхши бўларди.

— Ҳали ҳам шеърятни юк қилиб кўтариб юрибсанми?

— Жаноб Шариф, нима қила олардим? Ахир шеърят менинг ҳаётим-ку!

— Ундай дема асло! Наҳотки ҳаётинг ҳам шеърларингдек бемаъни ва тутуриқсиз бўлса?

— Рухсат этсангиз, «Билодия» қаҳвахонасига кирайлик. Сизни муздек қатиқ билан сийлардим.

— Қирсақ ҳам бўлади. Бироқ кўп ўтира олмайман, биров билан муҳим ишга доир учрашувим бор.

Қасиданинг савияси паст экан. Шариф Қаримдан бундан ортигини кутмаган эди.

— Афтидан, юксак шаърятга мансуб шоирлигингни одамлар тан оладиган шеърлар бита бошлашингга ҳам яқин қолибди,— деди истеъдодсиз бечора «шоирча»нинг кўнглини кўтариш учун Шариф.— Бу қасиданг ҳов бириси куни бизникида хўрак еганинда ўқиб берганидан анча дуруст.

— Сиз ҳали ҳам ўша қасидани унутмадингизми?— ранжиб сўради Қарим.

— Мен ҳамма нарсани эслаб қоламан. Хусусан, қаерда баҳс назмий балоғат борасида кетган бўлса... Ҳа, айтганча...— Шариф тупугини ютиб сўради. Унинг овози сирли тус олганди,— анави ойимқизнинг аҳволи қалай?

— Қимнинг? Сизнинг юрагингизни ёндирган ўша жононими?

— Баракалло, топдинг! Бу йилги ўқишни муваффақиятли тугатдимиз?

Қарим нимаси биландир хўтикникани эслатувчи бошини силкий-силкий, бош бармогини кўтарди:

— Унинг муваффақиятлари мана бундоқ, воҳ!

— Қандай тушунса бўлади буни?

Омади юришмаган шоир бир бармоғини букди:

— Биринчидан, имтиҳонлардан яхши ўтди — бу

бир.— У иккинчи бармоғини букди,— иккинчидан, ўзи-га қайлиқ топиб олди.

— Нималар деб қағиллаяпсан, қарға?!

— Саховатли сўзингиз учун ташаккур — у эрга тегиб кетди, демоқчи эдим.

— Сени қараю, машъум бойўғли!

— Эрга тегди. Қўлидан нима ҳам келарди. Тегдикетди!

Шариф ўзини йўқотиб, дағдаға қилди:

— Овозингни ўчирсанг-чи, хўтикнухса!

Қаримнинг ранги қув ўчди.

— Раҳмат сизга, устоз. Менга қилган нозик муомалангиздан миннатдорман.

— У бутун кучини тўплаб, ўзини вазмин тутишга интиларди.

— Алдамчилик-чи. Ҳозир ёлғон сўзлаб турганингни менга нисбатан қандай муомала деса бўлади?— Шариф бобиллаб кетди.

— Ёлғон гапирганим йўқ.

— Йўқ, ёлғон гапиряпсан.

— Қасам ичаман, ёлғон эмас. Уни танийдиган ҳар кимдан сўрашингиз мумкин.

Шариф унинг юзлари аламдан ёнаётганини сизди.

— Ақлингдан оздингми?

— Нега энди?

— Ақлингдан озганинг аниқ, бўлмаса шунақа бемаъни сўзлармидинг? Ахир қиз меники эди-ку!

— У билан гаплашиб, келишиб қўйгандингизми?

— Гаплашишга-ку, гаплашган эмасман. Бироқ кўзларимиз келишиб олишган эди.

— Қўз билан уйланишмайди,— истехзо билан таъкидлади студент.

— Айтганларингга осмон узилиб, ерга тушса ҳам ишонмайман!— Шариф алам билан қўлидаги қасидани отиб юбориб, Қаримнинг олдида дағдаға қилиб келди. Унга шундай ёмон қараш қилдики, ўз ғазаб ўти билан уни бир зумда ёндириб, кулга айлантириб юборадиганга ўхшарди. Иши ўнгидан келмаган бечора шоирнинг юзида кишининг раҳмини қўзғатадиган бир нарса пайдо бўлди. У эсанкираб қолган мусичани эслатарди.

— Нима учун нуқул кўнгилни хира қиладиган гапларни менга айтасан?— Шариф ўдағайлади.

— Мени кечиринг, бироқ айтганларим бунчалик ёмон

таассурот қолдиради, деб асло ўйламаган эдим. Бундан чиқди, сиз уни севар экансиз-да?

— Севиш ҳам гапми? Унинг шаънига қасидалар бит-гандим. Ғойибона суҳбатлар қуриб неча-неча тунларни бедор ўтказганман...

Студент ўзини бутунлай йўқотиб қўйди.

— Кўнглингизнинг бунчалик эканлигини мен қаёқдан билай!

— Сенингча, мен нима қилишим керак эди? Ҳафтасига ўзинга сездирмай уни уч марта кузатиб қўярдим. Бу сенга чин севгимнинг белгиси эмасми? Мен Бағдодда фақат уни деб яшайпман — севгимга бундан жиддийроқ яна қандай далил керак? Менга қара, яна биров билан адаштирмадингми?

Карим бошини сарак-сарак қилди: кўзларидан унинг тўғри гапираётгани сезилиб турарди.

— Ҳозир эри билан Парижда асал ойини ўтказяпти,— зўр-базўр шивирлади Карим.

Бу сўзлар Шарифнинг юрак-бағрини ўртаб юборди. «Гаплари тўғрига ўхшайди. Ёлғон гапиришнинг унга нима кераги бор. Менда ҳеч қанақа қасди бўлмаса. Қасидаси менга ёқмагани учун ўчини оляпти, деб бўладими? Гаплари аччиқ ҳақиқат».

— Қаллиғи ким?— сўради Шариф.— Бирорта қў-тосдир-да.

— Инженер.

Шариф оғир оҳ тортди.

— Яримтасиз кўнгли ўрнига тушмайдиганга ўхшайди.

— Юринг бўлмаса, «Билқис»га кирамиз.

Шариф рози бўлиб бир неча қадам босди-да, тўсатдан шаҳдидан қайтди. Кўнглини хира қилган бу йигит билан ўтиришга кўнгли бўлмади.

— Йўқ, бормайман,— деди у,— зарур бир иш хусусида бир жойга учрашим керак.

— Бўлмаса бир оз сабр қилиб турунг, ҳозир шу ерга муздек айрон олиб келишади.

Шариф айронга сув аралаштирилганлигига эътибор бермай, даст кўтарди. Сўнг худди шабкўрлардек қоқила-суқила эшик томон юрди. Карим чурқ этмай унга эргашди. Эшик олдида студентни олдинга ўтказиб юборди-да, патнисга икки фильм ташлаб, кўчага чиқди. Улар хайрлашиб, ҳар томонга кетишди.

Шариф бозорнинг тор ва қоронғи йўлақларидан ботаркан, ўзини кимсасиз, ғариб ҳисобларди: «Наҳотки, эрга теккан бўлса? Кўнглим Оқ Саройида яшовчи менинг ҳури-хирмоним... Демак ал-Боб уш-Шарқияда зоринтизор бўлиб уни кутганларим бекор кетибди-да. Тунлари қилган нолаларим, хаёлимда ғойибона ардоқлаганларим уч пул бўлибди-да! У бошқа биров билан ишрат суряпти. Ким бўлибди ўша куёв. Лаънати инженер! Хазина пулига ўқиб олганлардан бири бўлса керак-да. Умрида бировга яхшилик қилмай, одамларга юк бўлиб юрган малъун! Уша аблаҳни олижаноб, соф дил одам деб бўладими?! У ўз севгилиси билан автобусда кетиш шарафига муяссар бўлиш учун мендек пулни билетга сарфлаб, бирор марта кун бўйи оч қолганмикан? Бирон марта қоронғи кўчаларда орқасидан чопиб, йиқилиб, тирсаклари тирналганмикан? О, аёллар? Эҳ, эсиз, эсиз! Бағдоддек жойдан арзимаган Парижга бориб, ўшандай галварснинг қучоғига отиласанми, севгим!»

Шариф сўнгги пайтларда қизга жуда яқин бўлиб қолдим, деб ўйлаб юрарди. У бўлса бевафолик қилди. Бағдодни ташлаб кетишга уни нима мажбур қилди? Уша инженерчанинг турқи таваққосига учмагандир? Ёки пулигами? Парижни кўрмоқчи бўлдими? Ҳозирги замонда буюкликнинг бир пақирлик қиймати йўқ. Шеърият қиммати-чи? Шеърият юқумли касаллик, у аёлларда адоват кўзгатиб, мендан узоқлаштирадиган бир нарса, холос. Қайси бир ҳақиқий шоир, қайси бир жонкуяр назм соҳиби уқубат чекмаган, тақдирнинг аччиқ қамчисини татимаган?

Бағдод ҳувиллаб, ўз назокатини йўқотгандек туюларди унга. Қизни учратишга асло умиди қолмаган Шариф мажнундек кўчаларда тентираб юрарди. У эса Париж кўчаларида сайр қилиб юрибди ҳозир... Уша шаҳар тўғрисида бирор маълумотга эга бўлганда эди, мана шу соатда қизнинг қаерда, қандай аҳволда турганлигини хаёлан ҳис қилган бўларди... Қизиқ, қанақа кийиндикин: ўзининг абосиними ёки европача кўйлақда юрибдими? Ҳар қандай лаби қийшиқ паришлик ҳам Шарифдан ўн чандон бахтли шу тобда: чунки европача кўйлақ кийган севгилисининг қоматини барча латофати билан бемалол кўра олади у. Шариф бўлса, қизни фақат қоп-қора туман ичида — абога ўранган ҳолдагина кўрган, холос. Севгилиси автобусларда Париж кўчалари-

да кезади, боғ-роғлар, Сена қиргоқларида сайр қилади: бу жойларни Шариф тушида ҳам кўрмаган.

Бирданига компаниянинг секретари Жавод, уни ишга жойламоқчи бўлган ўша Жавод, гапдан гап чиқиб, Парижга борганлигини айтгани ёдига тушди. Ҳозироқ унинг олдига бориб, севгилиси ҳозир ўзга билан асал ойи кайфини сураётган ана шу шаҳарни, уч марта ер ютсин уни, билиб олмоқчи бўлди. Ҳали шошмай тур, бевафо! Ушани деб бунча куйиб-пишмаса, барча аёллар шунақа! Улар бевафо бўлишади...

Шариф компания идораси биносига кириб, лифтда саккизинчи қаватга чиқди. Бу ерда йилтироқ мебеллардан, ойнадек ялтироқ поллардан скипидар ҳиди анқирди. Навбатчи ундан ким кераклигини сўради.

— Жавод керак менга, Жавод!— деди у йўлакда тез-тез одимларкан.

— Сизнинг масалангиз ҳали ҳал бўлгани йўқ,— деди ҳали серҳашам кабинет остонасини ҳатламаган Шарифга Жавод.

— Утиришга рухсат беринг,— илтифот кутмай ястанди Шариф.— Мен бу ерга фақат иш масаласида келганим йўқ. Сиз билан бир масалада гаплашмоқчи эдим.

— Шундайми? Марҳамат, айтинг, қандай масала экан?

Шариф креслога суянди:

— Менга Париж тўғрисида сўзлаб берсангиз.

— Париж тўғрисида дейсизми?— ажабланди Жавод.

— Ҳа, Париж тўғрисида. Сиз у ерга боргансиз-ку! Янги келин-куёвлар асал ойини Парижнинг қаерида ва қандай ўтказиши мумкин?

БИРИНЧИ НИДО

Саттор ўз айтганидан қолмади:

— Яхшилигу ёмонлик — бари худодан!

Саид бўлса, ўзини айбдор ҳис қилар, бир оз саросимада эди.

— Бунда қандай яхшилик аломати бўлиши мумкин?— сўрарди Саттордан у,— Ҳамид ичкиликка берилиб кетди, ишидан ажралди. Энди ҳолига маймунлар йиғлаяпти! Хотинидан ажралиб, ҳеч нарсага эга бўлмади, балки кўп нарсани йўқотди. Бечора изтироб чекапти! Ҳамма жойда мени айбдор, деб юрибди.

— Гапларига ишонманг!— гапини чўрт кесди Сат-

тор.— Сизнингча, агар Ҳалима уйига қайтиб келса Ҳамид тавба қиладими? Унинг турган-битгани шу! Уша пайтларда уйини саранжом-саришта тутиб, кийим-кечагини ювиб берадиган бир аёлгина яшарди у билан!.. Бу унга жуда ёқар эди-да. Қилғилиқни қилиб қўйиб, энди бошига кулфат тушгач, аламдан кимга ёпишишини билмай юрибди. Қўлидан ҳеч бало келмайди, қўрқманг!

— Ҳалима-чи, Ҳалима нима орттирди?— Эътироз билдирди Саид.— Ажралиш расмийлаштирилганда олган ўша арзимаган пулни аллақачон еб бўлгандир. Ҳоли не кечаётганини тангрининг бир ўзи билади, холос.

— Қўн ташвиш тортманг. Ҳозир унинг аҳволи илгаригидан анча дуруст.

Саид куйиниб Сатторга қаради. У ҳақиқатан ҳам ҳамма нарсадан хабардор одамдек, кўриниши жиддий эди. Саид тили тутила-тутила сўрашга жазм қилди:

— Бир-бирларингизга хат ёзишиб турасизларми?

— Уни-буни юбориб тураман.

— Пулми?

Саттор ҳа, дегандек бош чайқади. Гап бу ёқда экан-да! Ҳамид улар орасида сирли алоқа борлигини айтган эди-я. Эҳтимол, почтальон Ҳалимага уйланиш ниятида атайин ишни ажралишгача олиб боргандир? Бироқ бева аёллардан кўпи борми? Ёки бу ишга севги сабаб бўлди-микан?

Саид билан Саттор почта олдидаги майдонда бир оз индамай туриб қолишди.

— Саттор, сиз уйланганмисиз?

— Уйланганман, ҳозир бўйдоқман.

— Болалар нима бўлди?

— Хотиним фарзанд кўрмай, ўлиб кетган.

— Мени кечиринг...

Саид ноқулай аҳволда қолди. У ўзича, совиб қолган суҳбатни қизитиш ниятида сўраган эди. Билмасдан но-зик жойига тегиб кетди. Саттор ўта дадил ва ўзини бо-сиб турарди:

— Хотиним Ҳалимага жуда ўхшаб кетарди. Ҳов бирда сиз газетада ёзган касалхона бор эди-ку, ўша ер-да вафот этган.

— Безгаклар касалхонасидами?

— Ҳа. Ҳалима Ҳамид билан бирга яшайверганда, тоқати тоқ бўларди. Ҳозир Қарбалода бахтли бўлмаса-да, эркин нафас олиб юрибди.

- Кейин, кейин нима бўлади?
- Кейинми? Кейин худонинг буюргани бўлади.
- Турмуш қурасизларми?
- Ҳа,— жавоб берди Саттор,— биз шу фикрга кел-

дик.

Бундай қуруқ гапнинг кимга кераги бор? Саттор ўзини беадабликда айблашлари мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳар ҳолда, Ҳамид унга ишончсизлик қилганда, бир қадар ҳақ экан. Саттор манфаатпарастга ўхшайди. Ҳа, ҳа! У ўтакетган худбин одам. Саид кўнглида уни айблаётганини билиб, Саттор деди:

— Айтинг-чи, сиз талоқ қилинган хотинга уйланишни айб ҳисоблайсизми?

Саид ўзини анча босиб олган эди.

— Масалага нега бундай қарайсиз?

— Бўлмаса, қандай қараш керак?

Саттор унинг кўнглидагини билмоқчи бўлди, бироқ Саид тескари қараб олди.

— Хотинимни сизлар қўйдириб юбординглар, деб иккимизни айблаяпти.

— Мастликда бошга қандай фикрлар келмайди дейсиз!— ўзини оқламоқчи бўлди Саттор.— Худо ҳаққи, бошда у менга худди сингилдек эди. Ёки сиз ёмон нияти бор деб ўйлаяпсизми? Биз ёш аёлни ажал чангалидан қутқариб қолдик. Унга азоб бераётган одамдан қутқардик. Эсингизда бўлса керак, Ҳалима кундан-кунга гулдек сўлиб борарди. Болалар олдинма-кетин ўлиб кетишди. Ҳамид эса бунга заррача қайғурмади. Гапим тўғрими? Ҳалима унга хотинмиди? Йўқ, оқсоч эди, билдингизми. Сиз маърифатпарвар журналистсиз, Саид. Сиз Ҳамиднинг унга қилган муомалаларини кўргансиз, кўрмаслигингиз мумкин эмасди! Агар хотини маълумотли аёл бўлганда, бу номаъқулчиликларни қилишга Ҳамиднинг ҳадди сифармиди? Қўлидан ҳеч нарса келмайдиган муштипар аёл тургандан кейин, хоҳлаган нарсасини қилади-да! Йўқ, муҳтарам Саид! Биз жуда савоб иш қилдик.

Саттор бу сўзларни ишонч билан айтганидан Ҳамид унга ўтакетган ёмон одамдек кўринди. Бу жазо Ҳамидга нисбатан ўта одил бўлганида ҳам, Саттор бу билан бошқалар унинг турмушини бузганини оқламоқчимасми? Бировлар оиласининг бузилишгача олиб бориб қўйишга ҳақлимиди?

Саид Саттор билан хайрлашганда, унинг шубҳалари

ҳануз йўқолмаган эди. Ҳозир юрагига қил ҳам сиғмасди. Миясида мўбҳам саволлар гужғон ўйнарди. Қани энди қатъий бир фикрга кела олса! Ҳеч бўлмаса ўзини бу нарсага аралашгани нотўғри бўлганлигини тан олса ҳам гўрга эди. Жилла бўлмаса ярамас шак-шубҳалари йўқолса қанийди. Унда Саид Ҳамид олдига бориб, ундан кечирим сўрардида, сал бўлса-да таскин берган бўларди!

Уйда Саидга онаси отасини санитарлар машинасида касалхонага олиб кетишганини, эвини топиб у ердан кетиб қолганини айтди. Отаси касали юқумли эмаслигини, фақат суяги бир оз лат еганини доктордан билиб олибди. У онасидан отаси айтган гапларни эшитаркан, кўзларига ёш қалқди. «Нима ҳам дердим,— дебди отаси,— меҳрибон ўғлимизга раҳмат. Бир илож қилиб қариган отасидан қутулиш ниятида уни касалхонага тикмоқчи бўлибди... Боқиб, катта қилганлигим учун фарзандлик ташаққури бўлса керак бу. Соқолим оқига ҳали ҳурмати шуми!»

Саиднинг таъби тирриқ бўлди. Ўзини қаерга қўйишни билмай, редакцияга жўнади. У ерда ҳеч ким йўқ эди. Ҳовлига ҳар хил қоғозлар уюб ташланган эди. У ертўлага тушаверишда қоғоз кўтариб кетаётган Ҳусайнни кўриб қолди. Иброҳим пастда унинг столи тортмасидаги ҳамма қоғозларни олиб ташлаётган эди. Саид остоида тўхтаб қолди.

— Нима гап?

— Кечирасан, стилинг тортмаларини тозалашим керак бўлиб қолди.

— Нега? Нима бўлди?

— Газетани ёпай деб туришибди. Шундай қилиш керакки, полициянинг қўлига ҳеч нарса тушмасин. Аввало, сенинг стилингдаги қоғозлар. Ахир уларда минглаб кишиларнинг имзоси бор!

Улар биргалашиб тортмаларни стол устига ағдаришди. «Жамоатчилик мулоҳаза қилади» мавзуйига оид материаллар солинган қалин папка, ариза ва талабномалар битилган хатлар, газетхонларнинг хатлари, қўлда ёзилган мақолалар, чала қолган ҳикоялар... Бу ерда унинг икки йиллик журналистлик фаолияти яқунлари. Буларнинг ҳаммасини ёндириш керак.

Улар қоғозларни ҳовлига олиб чиқиб, уюлган қоғозлар устига ағдаришди. Иброҳим Ҳусайнга дарвозани ёпиб қўйишни буюрди. Занжирларнинг шиқирлашини

эшитгандан кейингина қоғозларга ўт қўйди. Олов бирданига гуриллаб ёниб кетмади. Аввал қоғозлар устидан қуёш нурида зўрға сезилиб турган нозик олов тили юқорига ўрлади. Унга қараб турган Саиднинг кўз олдига манфур ўрта аср инквизицияси давридаги гулханлар келди. Бир неча дақиқадан сўнг қоғозлар устини тутун эгаллади. Тутун одамларга ҳам, деворларга ҳам тегиб кетишдан иймангандек, тўғри осмонга кўтариларди. У ер торлик қилгандек самога дадил кўтарилар, ўзи билан инсонлар орзу-умиди, кўз ёшларини олиб кетарди.

Олов тили тегиб, қорайиб бораётган қоғозларни кўрсатаркан, Иброҳим деди:

— Дўстларнинг орзулари ифодаси ёняпти.

Саид ғамгин унга қўшилди:

— Сотқинликнинг сассиқ ҳидини сезиб турибман.

«Оловга ташланган умид-орзуларнинг чеки йўқ,— ўйларди Саид,— яна бунга ўхшаган гулханларнинг нечаси осмонга тил чўзар экан бизнинг Ироқда».

Гулхан ёниб битгач, енгил шабада ҳар томонга сочилиб ётган кулни гирдобига ола бошлади.

— Демак, фаолиятимиз тугадими?— сўради Саид пастга тушишгач Иброҳимдан.

— Ҳа. «Ан-Нос» газетаси билан Нури Саид — икки қутб.

— Ниҳояси ростдан ҳам яқин деган фикрдамисан?

— Шак-шубҳасиз. Бугун газетада ҳукуматнинг янги ғайри қонуний кўрсатмаларига қарши жиддий мақола босганмиз. Бунинг учун бизни аяшмаса керак.

Саид одати бўйича ўриндиққа ўтирди-да, стол тортмасидан устига «Жамоатчилик мулоҳаза юритади» деган лавҳаси ёзилган бўш папкани олди.

— Офатнинг ўзи, деявер,— бир оз сукут сақлаб деди у,— нима қилишни билмаяпман. Қўлларим бировникидек, амримга бўйсунмайди. Қаллам ҳам ўзимники эмас. Жоним нақ бировдан қарз олингандек, ҳиқилдоғимга келиб турибди.

— Уқиб чиқарсан, деб бир неча хатлар қолдирган эдим,— деди Иброҳим.— Мана улар. Бир оздан сўнг янгиларини олиб келишади. Одамлар арз қилишдан тўхташмайди. «Ан-Нос»ни ёпиб қўйишса ҳам, барибир ўз арз-додларини ифода этадиган яна бирор нарса топишади. Ахир, бузоқнинг юургани сомонхонагача, дейишади-ку, ғанимлар бурунларини тишлаб қолаверишади!

Саид почтани титкилай бошлади: қийшиқ кўчирилган, имзо ўрнига бармоқ босилган ёки бир-икки қинғир чизиқлар чизилган варақлар...

— Ҳа, дўстларим,— деди Саид хатларга ғамгин қараб,— сизлар билан хайрлашишимизга тўғри келади.

— Илож бўлмагач...— Иброҳим икки қўлини ёзиб ҳар галги ишорасини такрорлади.

...Ишнинг ниҳояси, Иброҳим айтгандек, яқин бўлиб чиқди. Эртасига икковлари редакцияга келиб, энди ўтиришган эди, ташқарида оғир ташланган қадам овозлари эшитилди. Икковлари бошларини кўтариб, полициячиларни кўришди. Олдинда тўппончасини яланғочлаб олган йўғон сержант келарди. Зарғалдоқ рангдаги мундирлилар бир зумда эшик олдини ўраб олишган эди, ичкарини қоронғилик босди. Сўнг улар хоналарга тарқалиб кетишди.

— Ўринларингдан тур!

Иброҳим билан Саид усиз ҳам ўз столлари ортида туриб олишган эди.

— Сизга нима керак?— савол берди Иброҳим.

— Қани, бу ердан ҳозир туёқларингни шиқиллатиб қолларинг. Қўлимизда редакцияни ёпиш тўғрисида фармон бор. Қани, тезроқ!

Саид тўппончани биринчи марта жуда яқиндан кўриб туриши эди. Катта, қоп-қора, тумшуқ чўзиб турибди. Унинг орқасида тикан мўйловлари диккайган, бўрсикдай семиз барзанги полициячи турарди. Унинг бурни нақ қармоқдек қайрилган, сополдек қалин лаблари дўрдайиб турарди; афтидан, бу лаблар анчадан бери кулги нималигини билмаганга ўхшайди.

— Рухсат берсангиз, мен газета хўжайинига телефон қоқсам,— мурожаат қилди Иброҳим.

Рухсат беришди.

Саид ҳовлига чиқди, деразадан полициячилар унинг столини ағдар-тўнтар қилишаётгани, қоғоз ва китобларни иргитишаётгани кўриниб турарди. Бу онгсизлар учун ҳамма нарса: «Артомоновлар иши»ю «Парижнинг қулаши» ҳам, «Қўнғироқ кимларни чорлайди»ю Чехов ҳикояларининг инглизча нашри ҳам, қайсидир кутубхонада олинган йўғон детективу ҳатто ўзининг арзимаган брошюраси ҳам, ҳар бир босилган сўз — барча-барчаси «хавфли» эди.

БЕШ НИДО

У ўзини Дильтавага олиб борадиган чанг-тўзонли йўлда кетаётган одамлар орасида кўрди. Оломон атрофи боғ-роғли кўча бўйлаб кетарди. Ноғоралар гумбурулар, сурнайлар наво қиларди. Фаройиб турқ-тароватли одамлар атрофда ўйнашар, ёқимли қўшиқ айтишар, кўча чангини ўйнатиб, гижбонглашиб ирғишарди. У бир ўзигина нафасини ичига ютиб, жимгина борарди. Ноғорачиларнинг шўхроғи унинг олдига бир сакраб яқинлашди-да, нақ қулоғи тагида ноғорани гумбурулатиб қолди. Шу гумбурулашдан у уйғониб кетди. Кўзини очди-ю, каравоти тепасида узун нимдош оқ кўйлак кийган, баланд бўйли кишини кўрди. Шариф қўрқиб ирғиб ўрнидан турди ва унинг ёғоч бошмоқларига қараб қичқириб юборди:

— Эй худо-ей!

Баланд бўйли киши бўғиқ овозда саломлашди:

— Эртанг хайрли бўлсин!

— Ўзингни ҳам! Бироқ, азизим, кишилар ухлаётганда оёқларингни дўпиллатиб шовқин солишинг чакки бўлди-да!

Кимса самимий кулди:

— Қуёш аллақачон чиқди. Ўрнингдан тургин-да, ювиниб келиб, бир чекиб ол. Енгил тортасан.

Шариф каравот четига ўтирди. Кўнглидан, шайтон эмасмикан бу, деган фикр ўтди. Ҳали донг қотиб ухлайдиган пайти. У касалхона йўлагига ўхшаган узун хонани кўздан кечирди. Очиқ дарвозадан ўтиб бораётган автомобилларнинг шовқини, тормозларнинг овози эшитилар, ҳатто шу ерда, хона ичида ҳам бензин иси билан кўча чанги кўнглини айнитарди. Шу ондаёқ Шарифнинг кўнгли ёришди: ниҳоят, меҳмонхонадан, майли, тўртинчи даражаласидан бўлсин, хона олишга муваффақ бўлди. У ҳузур қилиб сигарета тортди.

* *

*

Танглайи қотиб қолибди. Қанча уринмасин, оғир киприклари очилмасди. Боши биров болға билан дўқиллатиб ураётгандай лўқилларди. Ҳамид нимагалигини ҳам билмай ўзидан нафратланарди. Бир қултум ароқдан кейин кўнгли бир оз кўтарилгандек бўлди, бироқ

у на ўрнидан туришга ва на киприкларини очишга журъат этолмади. Ниҳоят, бир илож қилиб кўзини очганда, графин олдида уни кутиб турган қадрдон шишасига кўзи тушди. Ҳамид қўлини чўзиб совуқ шишани силаб қўйди, сўнг стаканга ароқ қўйди-да, қултиллади ичди. Ароқ унинг ичакларини ачитди. Газакбосдига нон чайнагани, шунда бир оз ўзига келди. «Бироқ ушбу санамнинг ажойиб фусункор қуввати бор-да», ажабланди Ҳамид. Айтишларича, қадимги қабилаларнинг бирида ташқи кўриниши шишани эслатувчи санам маъбуда бўлган экан. Уни бирор қора кунга яраб қолар, деб хурмодан тайёрлашар экан. Вақти келиб, оч қолишганда уни еб қўйишар, кейин яна бошқасини тайёрлашар экан. Шундай қилиб, худо рамзи абадий бўлиб қолибди, ўлиши билан яна қайта пайдо бўлар экан. Ҳамид ўз шишасига қандай сиғинса, қадимги ёввойи одамлар ҳам хурмодан тайёрланган санамларига ўшандай сиғинишар экан. Бу шиша ҳам қадимги қардошидек, Ҳамид ичиб бўлиши билан яна тўлган ҳолда пайдо бўларди: у ўлимни билмасди.

* *

*

«Яна отамнинг бўйнига юк бўладиганга ўхшайман,— алам билан ўйларди Саид.— У касал, мен отамга ёрдам бериш ўрнига, унга тирик нотавон бўлиб қолдим. Чолни қабристонга фақат сил эмас, мен ҳам судраяман...»

Онаси Саидга шоҳона нонушта келтирди: қаймоқ, асал, оқ нон.

— Буларни отам ейиши керак эди,— Саид куйиниб сўзлади.

— У аллақачон нонушта қилиб бўлган.

Онаси билан отаси унга ҳар куни раҳмдиллик қилиб авайлашаётганини Саид сезиб юрарди. Отаси онасига бир куни мана бундай деётганини эшитиб қолди: «Ўғлингга айтиб қўй, кўпам ташвишланавермасин. Мен тирик эканман, у қийналмайди». Бир неча кундан кейин эҳтиёт-шартга олиб қўйган озгина ёмбиси ҳам тугайди-ю, отасидан ҳар куни бир пиёла чой билан сигаретга пул сўрай бошлайди. Бу уят эмасми?!

— Намунча мени аллада азиз, тўрвада майиз қиласиз?— деди Саид.— Мен меҳмон эмасман, пенсионер

ҳам. Ҳўкиздедек соппа-соғман ва ақлим ҳам жойида. Мен иш топаман, кўрасиз ҳали!

* *

*

Абдулхолиқни дераза орқасидан эшитилаётган ғалаговур уйғотиб юборди. Ҳар галгидек бугун ҳам терлаб кетган эди. Аъзойи бадани янчиб ташлагандек зирқираб оғрирди. Ҳечқиси йўқ, чарчоғи тарқалади. Юзини кўйлагига артиб, отиб юборди. Унинг кўричакка ўхшаш хонаси заъфар нурга ғарқ эди. Парда ортидаги ваннада шариллаб сув оқиб турарди. Абдулхолиқ нонуштага шошилмасди. Шу малъун кўча шовқин бўлмаганда, яна бир оз мизғиб олган бўларди. Ҳозир ўриндан туришнинг нима кераги бор? Унинг меҳнати ҳукуматга энди керак эмас. Усиз ҳам бирор кимса ёрдамисиз, ўз-ўзидан емирилиб бораётган қўрғонни бузиб ташлашидан қўрқиб Абдулхолиқни ишдан бўшатишган. Энди соатга қараб ишга югуришнинг ҳам, кун санаб жумани, дам олиш кунини бетоқат бўлиб кутишнинг ҳам ҳожати йўқ. Энди кунлар бошоқдаги доналардек бир-бирига ўхшаш бемаъни бўлади.

Абдулхолиқ ўрнidan туриб, пардани сурди-да, деразадан қараган эди, атрофида буталар ўсиб ётган бир парча яланглик ва унинг ортида баланд қўшни деворини кўрди. Ёнган қоғоз ҳиди анқирди: афтидан, боғда ниманидир ёндиришарди. Эҳтимол, бу оддий «қишлоқ исидир». У Саид билан «ўлик жонлар» овига чиқишганда, ҳамма ердан анқийдиган қишлоқ исидир. Имкониётнинг ҳозиргидан ўнғайроғини топиб бўлмайди: иккови ҳам ишсиз!

* *

*

Иброҳим кўлини сочиққа артаётиб хотинига қаради. Амина кулиб тургандек кўринса-да, ғамгин оҳангда деди:

— Бундан чиқди, анча вақт ишсиз юрар экансиз-да. Эҳтимол, бу икки-уч ойга чўзилар, шундайми?

— Йўқ-йўқ!— ҳозиргина ёндирган сигаретасини чека туриб хотинини юпатди Иброҳим.—Асли ихтисосим адвокатлик эканлиги ёдингдан чиқмасин, ахир адлия факультетини тугатганман. Жуда иш тополмасам адвокатурада ишлайман.

— У ерда тирикчилигимиз ўтадиган пул топармикин сиз?

— Нонга-ку, топганим етиб қолар. Бироқ ундан оши-
фига кўзим етмайди. Ҳалол ишлайдиган адвокат, одатда,
зўрға рўзғор тебратади. Мен ҳам ҳалол ишлайдиган
адвокатман.

* *

*

«Қарзга ҳеч нарса берилмайди» деган эълон осиг-
лиқ турганига қарамай, майхона гавжум эди. Киссалари
қуп-қуруқ мижозлар эълонга еб қўйгудек кўз олайти-
риб қарашарди.

— Эй Жўржу, Жаржис, Жўрж! Яқинда оллоҳ номи
билан қасам ичиб «Тупуриш мумкин эмас» деб ёзиб
қўйилган эълон шаҳар оқсоқолининг буйруғи билан
осилди, деганинг ёдингдами? Унда бу эълонинг ҳам
ўша оқсоқолдан чиққан гап эмасми?

— Йўқ, бу хотинининг фармойиши!— кимдир кулги-
га олди.

— Ҳой Муҳсин, кўпчилик ўртасида оғзингга қараб
гапирсанг-чи. Бошингни тошга урсанг ҳам сенга бари-
бир қарзга ҳеч нарса бермайман. Бирор пулга арзирлик
нарсанг бўлса, бадалга берсанг, ичкилик бераман.

— Ҳамидга бердинг-ку!

— Жаноб Ҳамиднинг уйлари бор, истаган вақтда
уни сотишлари мумкин. Сенинг ниманг бор?

* *

*

«Швейцария» қаҳвахонаси ҳозир бекорчиларнинг
манзилгоҳи бўлиб қолган эди. Бу ерда одамлар вокзал-
дагидек уймаллашиб ётишибди. Абдулхолик у ёқ-бу ёққа
аланглаб, бўш стол қидирарди. Қаҳвахонада таралаёт-
ган пирожний ва хорижий сигаретларнинг иси димоққа
ёқимли урилади.

— Жаноб Абдулхолик, марҳамат, бизга қўшила қо-
линг!

— Ташаккур. Мен бир қадрдонимни қидириб юриб-
ман.

— Агар ўша одамингиз Саид бўлса, овора бўлиб
қидирманг. У тижорат асослари ҳақидаги китобни қи-
дириб кетди.

* *

*

Саид қўлидаги «Commercial course» китобининг у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрди. Китобнинг нархи юқори экан.

— Шу китобни менга қарзга бермайсизми?

Дўкондор масхараомиз кулди. Оқшом шафағида унинг оппоқ тишлари билан кўзойнаги ёқимсиз милтиллади.

— Бу холодильник эмас-ку, Саид!

— Бир кўриб чиқсам, дегандим-да. Яна нокерак китоб бўлмасин. Кераги бўлмаган нарсага пул сарфлаб, куйиб қолишдан ёмони йўқ. Ростини айтсам, ҳозир пулга тахчилроқман. Эсингиздами, сиздан Достоевский асарларининг тўлиқ тўпламини тўққиз динор санаб бериб олган эдим? Ҳозир ўша китобларни қайтариб олмайсизми? Уч динорга бўлса ҳам майли.

— Ташаккур. Бироқ биз эски китоблар сотиб олмай-миз.

— Ундай бўлса, шу китобингизни қарзга беринг. Мана сизга чорак динор биринчи бадал.

* *

*

«Кунлар саробдек бирин-кетин ўтмоқда», кўнглидан ўтказди Абдулхолиқ.

* *

*

Жўн қаҳвахоналар ва тўртинчи даражали ресторанлар жойлашган бу кўчада оқшомлари доғ қилинаётган ёғнинг иштаҳа қўзғовчи ёқимли ҳиди анқирди. Шариф қўлидаги охириги банкнотни чангаллаганича, иссиқдан қизиб кетган автобусга чиқди. У иккинчи класс йўловчилар учун мўлжалланган жойга чўкди. Энди унинг учун биринчи класс автобусда юришнинг аҳамияти йўқ. Ҳурилиқоси Парижга учиб кетган... У ерда инженерчаси билан юрибди... Шу эсига тушиши билан Шариф аламдан муштини шундай қисдики, чангалидаги банкнот парча-парча бўлиб кетишига сал қолди. Эҳ, эсиз, севгилисиз иштиёқида сурган ширин хаёллари... У хаёллар денгизига ўз марваридини қидириб кўп шўнғирди-ю, ҳар бор излаганини қидириб топа олмай яна сиртга қалқиб чиқарди. Ушбу денгизда у бор кучини сарфлаб жавлон урарди,

аммо ўша муқаддас илинж — хаёлидаги «марварид» ҳар гал қўлларидан сирғалиб чиқишга улгурарди.

* *
*

— Саид қишлоққа боришни хаёлига ҳам келтирма-япти,— деди Абдулхолиқ.

— Албатта-да!— Шариф гапни илиб кетди.— У аноийлардан эмас. Ҳавоси мўътадиллаштирилган кабинетнинг қадрига етадиганлардан.

— У оддий кўрқоқлардан эмасга ўхшайди.

— Бўлди, гийбатингиз етар! Уша гоянги мен шу ердан қимирламай туриб ҳам амалга ошира оламан. Юр, «Зиё» меҳмонхонасига кирайлик, сенга бир нарса кўрсатаман.

— У ерда ким бор?

— Муҳофазалардан келган бойлар туришади.

— Яхшиси, эртага бора қолайлик.

— «Зиё» меҳмонхонаси қандай жойлигини биласанми... У ерда бир қултум виски ярим динор туради. Кадиллақлар, бюиклар, мерседеслар... Сукунат, ноз-неъмат, муздаккина ҳаво... У ерда тириклар ва ўликлар руҳининг эгалари, осмону заминнинг эгалари яшашади. У ерда бир қултум виски ярим динору бир тирик жон бир пул туради. Ҳаммасига тупурдим.

— Юра қол!

— Бормайман. Бунақасига Чичиков ҳам рози бўлмасди. У-ку, ҳеч бўлмаганда, помешчиклар билан апоқчапоқ эди. Мен-чи? Уларнинг балиқ кўзларини мўлтайтириб туришларига ҳушим йўқ! Шариф, сен менинг қанақа одамлигимни асло тушунмайсан.

— Аллақачон сенинг қанақалигингни билганман, сен «Ўлик жонлар»ни сотиб олиш ниятингдан қайтибсан.

— Суф сенга-е!

Абдулхолиқ шартта бурилиб, эшик томон юрди.

* *
*

— Сен нима дейсан, Саид савдо-сотиқни эплармикин?

Амина юракдан кулди:

— У ишлаган компаниянинг расвоси чиқади.

— Машинкада босишни ўргатай десам, унамаяпти.

— У филология факультетини битирганлигини унутманг.

— Қизиқсан-да! Шу кунларда дипломнинг аҳамияти қолдими?!

* *

*

«Швейцария» қаҳвахонаси амалга оширилмаган ниётлар қабристонига айланди. Икки афанди ҳеч кимга маълум бўлмаган қандайдир янги усул билан сабзавот ўстиришга аҳд қилишди. Бошқа яна иккитаси эса, сунъий жўжалар очтириш хўжалиги тузмоқчи бўлишди. Абдулхолиқ уларга дағдаға қилди:

— Ахир бу ўз-ўзини ўлдириш деган гап-ку, ишонсангиз-чи! Худо жон ато этмаган жўжаларни Бағдодда ким сотиб олишга ботинади?!

* *

*

Мутасаддининг гапидан Саид ерга кириб кетгудек бўлди.

— Бармоқларингиз мунча нозик, тез-тез ҳарф бошишга кучлари етармикин?

— Шундай бўлса ҳам уриниб кўраман. Қўлларим қувватга тўлгунча, ҳар куни машқ қиламан.

* *

*

У ярим тунда уйғониб кетди. Атрофга қараса, барча ашёлар ҳаракатга келаётгандек туюлди. Улар ғазаб билан ўқрайишиб атрофида айланаётганга ўхшади. Еғоч беланчак, графин, қўшнининг девори, том — барча-барчаси қоронғиликда чархпалакдек айланишарди. Улар чидаб бўлмас бу иссиқ тунда Ҳамидни бошига кўрпа буркаб олишга мажбур қилишди. Эҳтимол қишни томда ўтказишга тўғри келар — у арвоҳлар макон қурган ўз уйдан кўрқа бошлаганди. Ҳар куни ўликларнинг жазавога минган рақсини томоша қилиш кимга ёқарди дейсиз? Малъун ичимликдан яна бир қултум ютди-да, уйқу элитган кўзларини қайта юмди.

* *
*

— Саид, ростини айта қол, жанубга борасанми, йўқми?

— Йўқ. Сурияга кетмоқчиман. У ерда ўқитувчилар етишмас экан.

— Ким сени ишга оларди, ишончини йўқотган одамлардансан-ку!

— Ҳаракат қилиб кўраман-да.

— Сен қочқоқсан!

— Оғзингга келганини қайтармай, айтавер.

* *
*

Уй диққинафаслик масканига айланди. Ҳатто ўқигани ҳафсаласи ҳам қолмаганди. Отасининг чарчоқ, ҳориган юзларига қарашга ботинмай, у билан учрашишдан мудом ўзини олиб қочарди. Ахир, Саид қари отасининг елкасига турмушнинг оғир юкини ташлаб, ўзи ҳар томонларда сандироқлаб юрибди.

Ота-онасининг уни пуф-пуфлаганларини эса ҳақорат, қўлидан иш келмаган бир бечорага раҳм қилиш, деб ранжир эди. Ахир у ҳали ёш... Қолаверса, уларнинг таянчи-ку!

* *
*

— Узингизни бекорга койитяпсиз,— аста деди Амина,— бу хилда ортиқ яшаб бўлмайди.

— Нима қил дейсан?

— Отангизникига қайтиб бора қолайлик.

«Демак, бу ўзни мағлуб, деб тан олиб, отамнинг оёгини ўпиб, кечирим сўраш, деган гап», алам билан хаёлидан ўтказди Иброҳим.

* *
*

Улар тўрт соатдан бери қаҳвахонада ўтиришибди. Саид ўз билганидан қолмай, Сурияга илтимоснома юборган эди. Агар ижобий жавоб келса, жўнаб кетади.

— Ким сенга чет эл паспорти берарди?

— У ерда алоқа қиладиган одамим бор.

— Танишларни ишга солибсан-да,— нафрат билан деди Абдулхолиқ энсаси қотиб.

— Нимаси ажабланарли?

— Жўнаб қол, турқингни кўрмай! Биз эса шу ерда, болға билан кунда ўртасида жон ҳовучлаб яшаймиз.

Бундай гаплар улар ҳар учрашганларида бўлиб турарди.

— Ҳа, биз бу ерда болға билан кунда ўртасида бўлса-да, қоламиз!— фахр билан деди Шариф.— Бироқ шуниси ҳам борки, ўша кунда атрофида ҳам жосуслар чумоли инидек бижирлашиб ётибди. Эсингни йиғиб олманг, ёқангдан бўғишади... Соф дил кишилар эса, бармоқ билан санарли. Энди сен ҳам кетсанг, тасаддуқ, соф кўнгиллиларсиз Бағдод етим бўлиб қоларкан-да?!

— Оғзингни юм, маҳмадана! Саид билан жиддий гаплашиб, орани очди қиладиган ишимиз бор: у қўрқоқ, қочиб кетяпти!

«Яна ҳам узоқроққа кетолмаяпти-да. Мунча ёпишмасаларинг! Сурия ҳам гапми? Пулим бўлганда Парижга кетган бўлардим, Парижга!»— ўйлади Шариф.

* *

*

Эртасига ҳамма нарса яна бошидан бошланди.

— Намунча дағдаға қиласан менга?

— Жўна-я, жўнаб қол! У ёқда исқиртларни еб тирклик қиласан, билиб қўй! Уша ерда тангрига омонатингни топширсанг ҳам ажаб эмас,— деди Абдулхолиқ.

— Нима қилибди, борсам, қўшни араб мамлакатига боряпман-ку! Мактабда дарс бераман. Бу ерда, ўз ватанимда машинкада ёзишга ҳам иш насиб бўлмаяпти.

— У ерда сенга қандай иш насиб бўлишини биласанми?

— Қандай иш?..

Абдулхолиқ жавоб бермай, жаҳл билан қаҳвахонадан чиқиб кетди.

* *

*

— Иброҳим ака, бугун онангиз келган эдилар. Утириб, роса йиғладилар. Отангиз қаттиқ оғриб қолибдилар. Бир бориб, кўриб келсак бўлармиди?!

У зўр бериб сигарета тортди:

— Отам, шубҳасиз, бизни очликдан ўлиб кетгандир, деб ўйлаб онамни кўриб келишга юборган бўлса керак.

— Очликдан-ку, ўлмадик. Бироқ қарзларимиз кўпайиб кетди.

* *

*

— Мана китобингиз. Чорак динорни эса қайтармай қўя қолинг.

— Китобни анча уринтириб қўйибсиз.

— Бошидан бир неча бет ўқидим, холос! Тўрт кундан сўнг Сурияга жўнашим керак.

— Шартларини келишиб олдиларингизми?

— Ҳали бу тўғрида гап бўлмади. Бироқ паспорт қўлимда.

— У ерда ҳам тинчлик беришмайди.

* *

*

Нимадир кўрагини мижиғларди. Боши қаттиқ оғрир, чаккасини парма тирнаётганга ўхшарди... Наҳотки, шу билан ҳамма нарса тугади. Наҳотки ҳозир жон олгани Азроил келади? Эҳ, жуда ёш эди ҳали! Ҳамид зўрбазўр ўрнидан турди. Хайрият, бу сафар ҳам ўзини ўлим қучоғидан омон-эсон олиб чиқолди. Бироқ бу сафаргина арвоқлар девор оша қаергадир чекинишди. Энди мана бу даҳшатли сукунатни — атрофни чулғаб турган қора сукунатни бартараф қила олса қанийди...

* *

*

Саид кун бўйи Бағдодда тентирай-тентирай, қаттиқ чарчади, кечга яқин уйга қайтди. Онаси бир нотаниш хотин билан гаплашиб ўтирарди.

— Танимаяпсанми? Толибнинг онаси-ку!

Бу сочлари оппоқ, бурунлари озғинликдан дўрдайдган, ёноқлари икки томонга осилиб тушган бир парча юзли кампир эди. Жуда қариб қолибди-а!

— Бошимга тушган балога даво йўқ,— деди-ю, кампир йиғлаб юборди. Сўнг кўзидан оққан ёш томоғига тикилиб қолгандек, бирдан жим бўлиб қолди.

Саид Толибнинг қиёфасини кўз олдига келтирди: йўғондан келган, пешанаси силлиқ, сочлари қалин, кўмирдек ёниб пирпираб турган кўзлар. Бир вақтларда мактабда уни шу кўзлари учун Грегори Пек деб аташарди.

— Ундан хат келяптими?— сўради Саид.

— Йўқ,— жавоб берди аёл,— келмаяпти. Бир неча ойдан бери ундан на хат, на хабар бор. Сувга тушган балиқдек жимгина кетди, болагинам.

Кампир чиқиб кетгач, онаси Саидга пичирлади:

— Ёлбораман, ўғлим, ўзингни эҳтиёт қил! Анави сиёсат деганларига яқин йўлама!

— Сиз юртимиз зўравонларидек фикр юритяпсиз,— деди тинкаси қуриган Саид,— улар ҳам бизни сиёсат билан асло шуғулланмаслигимизга тарафдор. Нега улар қонимизни сўришяпти? Наҳотки, оллоҳ дунёни яратаётиб, бировга амр қилиш ҳуқуқини бергану, бошқаларга эса сўзсиз бўйсунинг, деб уқтирган?

* *

*

Отасининг қўллари қалтираётганини кўриб, Иброҳимнинг раҳми келди. «Мен унинг ёлғиз ўғлиман. Мен раҳм қилмасам, бечора чолга кимнинг раҳми келади?»

У ўтириб улгурмаёқ, отаси таъна қилишга тушди:

— Миллат мажлиси бамисоли бойлар учун қурилган уй. Ундан чиқариб юборишга ҳеч кимнинг қудрати етмайди, деб айтганмидим сенга?!

* *

*

Кўз олдида яна ўша сийқаланган танганга элатувчи ҳорғин ва ғамгин жонзотлар пайдо бўлди. Наҳотки, улар ўлиб кетган фарзандларининг арвоқлари бўлса... Замон эса, қабрлар устидан енгил эсаётган насимдек уни четлаб ўтяпти... Қачон болалари ўлим уйқусидан бош кўтаришади, қачон уларга жон киради? Қиёматқойимдами?

* *

*

— Жаржис! Мен дунёда ҳеч кимни сени севганимчалик яхши кўрмайман! Бу муассасанг ертўлаларида ҳамма вақт мен учун аталган «анойиси» туради...

— Ушанақасидан бир тортиб кўргинг келяптими, Ҳамид? Ҳозир!..

* *

*

«Миллион ваъда қилишса ҳам, Баъқубага қайтмайман,— ўйларди Шариф,— бошқачароқ, зўрроқ сафарни мўлжаллаб турибман; Парижга бориш имкони йўқ эканми, энди у ерга хаёлан борганим бўлсин!»

* *

*

Ан-Наср майдонидан ўша мушарраф студентлик йиллари баъзан бош суқиб қўядигани шароб дўконини қидириб топди. Ҳамма нарса олдин қандай бўлса, ўшандайлигича, ўзгармаган: каталакдек зал, ҳар хил дастурхонлар тўшалган столлар, доимо суви томиб турадиган ванна, хуллас, барча-барчаси... Бундан икки йил муқаддам бир кириб ўтганда ҳам бу ер ҳувиллаб ётган эди. Сергурунг қўшни қаҳвахонадан эшитилаётган радио овози икки йил аввал ҳам эшитилиб турарди.

Саид кўк стол олдига ўтирди. Бағдодда охирги тунни шу ерда ўзи, дўстларидан холи ўтказмоқчи бўлди. У оч бўлишига қарамай ароқ билан арзимаган хўрак буюрди. Официант унга менсимай назар ташлаб, буюрганларини илтифотсизгина келтириб қўйди. Саид оч қоринга ароқ ичди. Эртага бу кичкина дўкончани ҳам, буралиб оқадиган Дажлани ҳам кўрмайди, дўстлари гурунгни эшитмайди. Унинг қувғинликдаги ҳаёти бошланади.

Қоҳирада ўтказган дастлабки оқшоми ҳануз хаёлидан кетмайди. У «Барламан» отелида келиб, овқатлангани пастга тушганди. Эшикдан чиқиши билан трамвай овозини эшитганди ўшанда. Машиналарнинг сурони, болаларнинг бақириб-чақиришлари, радиокарнайлардан эшитилаётган Муҳаммадни шарафловчи урфий чинқириқлар қулоғини батанг қилган эди... Неон чироқлари милтиллаб турар, одамлар у ёқдан-бу ёққа тинмай ўтиб турибди. Ана шу суронда одамлар оқимига қўшилди, шунда у ўзини ҳеч кими йўқ, ғариб ҳис қилди. Агар машина босиб кетса, унинг кимлигини сўрамайди. Агар юраги ёрилиб, жон берса, ҳеч ким қабри қаердалигини ҳам билмайди. Ушанда қўрқувдан жунжикиб кетган эди... Мана, орадан етти йил ўтди. Ватанидан узоқлашганда наҳотки ўшандагига ўхшаб жунжиқади, ўзини ғариб-нотавон сезади?

Саиднинг кайфи ошди. Юрак уриши тезлашиб, кўз

олди қоронгилашди. Не-не йигитларни ёнига имлаб, сўнг ўз бағрига босиб, димқитириб ҳалок қилган мана шу фусункор «ҳурилиқо»— шишанинг нима кераги бор.

«Ярамас,— шишани жеркиб деди Саид,— шаллақи. Шайтон эккан дарахт, иложсизларнинг бевурд умиди! Умрбод бошинг лаънат тамғасидан чиқмасин сенинг!»

Саид яна бир оз ичди. Бўш стаканни олдига қўйиб ўйга чўмди: «Нега бу ерда уялмай-нетмай шишани қўйиб ўтирибсан? Ўзингни бир оз тартибга чақирсанг бўлмайдимми? Ўзим сотиб олдим, яна уни қойияпман. Нега сотиб олдим уни? Ҳукмига қуллуқ қилиб, сўнг фикр-идрокни у билан баҳам кўриб совуришгами? Аслида ким айбдор ўзи, менми ёки уми? Минг лаънат! Бир оз кўнгилчан бўлиб қолдинг ўзи, бола. Бунинг сабабчиси мана бу шиша. Шу сени кўз ёшини тўкиб иложсиз ўтирадиган тентакка айлантиряпти. Тинка-мадорингни қуритяпти, Мармеладова каби такрор-такрор азобланишга мажбур қиляпти. Нега ароқ ичасан? Ўзингни ўзинг бечора кўрсатиш учунми? Илгарилари унга бўйсунмай, чап бериб кетардинг-ку! Энди эса, у қанотингни букапти. Анавилар, сени бир бурда ризқ-рўзингдан айирганлар, қанотингни қайириша олмаган эди. Бу уларнинг қўлидан келмайди. Шиша бўлса, гавдангни пажмурда қилиш билан бирга сени руҳан эзади. У зўравонларга ёрдам беради, сенинг энг ёмон душманларингга хизмат қилади».

Саиднинг кўкрагида бўрон уввос соларди. Унинг қалбидаги суронни ҳеч нарса, ароқдан бошқа ҳеч нарса тиндира олмасди! Яна бир оз қўйиб, аста ҳўплади. «Мана энди,— деди у ўз-ўзига,— ҳаммасини даст кўтаргинда, бор кучингни жамлаб, зўравонлар голиб келди, жаллодлар қандини уришсин», деб бақир.

Ароқдан ичаклари жизиллаб оғрирди. «Бу заҳарли ханжар ёрдамида ҳаётнинг баҳридан ўтиб қўя қолиш ниятинг бор эмасми?— кутилмаганда сўроққа тутди у ўзини.— Бўлмаса, нега бунчалик руҳинг тушиб кетди? Енгилдингми? Қаҳрамонона жангга киришга ҳали кучинг бор эди-ку! Ҳақиқат борлигини синаб билган, рост билан ёлгоннинг мавжудлигини фош қилган авлодинг билан фахрланиб юрган ўзинг эмасмидинг? Сенинг қадринг ҳали ҳам ўз ишончингда мустаҳкам турганинда. Сенинг бундан бошқа қадринг бўлиши мумкин эмас. Нимадан қўрқяпсан? Нега ва қаерга қочиб кетяпсан?

Ўзингни ўзинг алдаб кунинг ўтяпти. Абдулхолиқ ҳақ: сен қўрқоқ, йўлдан адашган қочоқсан! Сен бошқаларга ўхшаб бошингни дадил кўтариб муносиб ҳаёт кечиришинг, ҳамма билан бирга азоб чекишинг, бирликда курашишинг мумкин эди. Неча йилга чидайсан: бир ёки икки йилгадир? Менга қара, эҳтимол ҳақиқий кураш сени четлаб ўтгандир? Болаликдаги дўстинг Толибга давр юклаган юкнинг лоақал озгинаси сенинг елканга ҳам тушганда ҳолинг не кечарди. Уят! Сен оддийгина тўппончанинг ўқталиб турганини кўрдинг, рангинг ўчиб кетди! Балки Ҳамид сенга қўяётган айбларни рад этишдан ожизлик қилиб қочиб кетаётгандирсан?»

Саид стаканни адл кўтарди. Уни кўзларига яқинлаштириб «ёв қараш» қилди. Шу пайт ёнида биров турганини пайқаб қолди.

— Ким бўлди бу?— қўпол оҳангда сўради Саид.

— Сенга нима бўлди, танимаяпсанми?

Бу ёшгина ўспириннинг бурни остида кичкина мўйловчалари бор эди.

— Й-йўқ... Кимсан?

Йигит лабини йиғиштиролмаё кулди:

— Сени қара-ю... Мухторман.

— Мухтор?

— Ҳа, Мухтор.

— Вой укажоним Мухтор-эй! Нега бунчалик озиб-тўзиб кетдинг?

Саид ўрнидан туриб, йигитчанинг қўлларини тутди-да, юзларига тикилди... Ростдан қаршисида укаси Мухтор турарди. Вой уни қаранглар-у!!!

— Ўтир, ўтирсанг-чи!.. Бу ердалигимни қаердан билдинг?

— «Билқис»га кирган эдим, кўрганлар шу ердалигингни айтишди.

Баланд бўйли, бақувват, яғриндор Мухтор кулиб, стулга чўкди.

— Сен билан бир стакан уриштирамасам, кўнглим тўлмайди.

Мухтор бошини сарак-сарак қилди:

— Мен ичмайман.

— Гапимни қайтарма, ича қол.

— Ичмайман.

— Бунақада мени хафа қиласан.

— Ичмайман.

Саид ўқрайиб укасига қаради:

— Бир қултум ҳам ичолмайсанми?

— Ҳа, бир қултум ҳам.

— Тўғри қиласан!— тўсатдан Саиддан садо чиқди.—
Ичмаганинг яхши. Мен ичишга унчалик ишқибоз эмас-
ман.

У стаканни ерга отди. Стакан синди.

— Бу охиргиси! Тамом! Сендек укам бор экан, ор-
зимга олмаганим бўлсин.

— Уйга кета қолайлик.

— Бу кечани мен бир ўзим ўтказмоқчиман. Бу Бағ-
доддаги охирги кечам бўлади. Кун бўйи ўзимни қаерга
қўйишни билмай тентирай-тентирай, шу ерга келиб қол-
ган эдим... Бир вақтлар бу ерда бўлганман. Унда ҳали
ёшгина, зўр студент эдим.

— Сени отам кутяпти. Ҳамма қариндош-уруғлар йи-
рилган. Унчалик маъқул иш бўлмабди шу ичиб олган-
нинг. Отам биринчи марта ўз ўғлини маст ҳолда кўра-
диган бўлибди-да!..

* *

*

Эртасига Саидни «Солиҳия» қаҳвахонаси олдидаги
бекатда кўришди. У Сурия чегарасига қатновчи авто-
бусни кутиб турарди. Саид тўсатдан отасини кўриб қол-
ди. У ҳассасига суянган, хасталик азобида энтикар, қа-
рилиқ буккан белини зўр-базўр тутиб, аста қадам
босарди. Ёнида баланд бўйли Мухтор бор эди.

Бир оз ўтгач, бирин-кетин дўстлари ҳам етиб келиш-
ди. Улар орасида фақат Ҳамид кўринмасди.

— Сени қочоқ деганимга хафа бўлувдингми? Ҳеч
кимга индамайсан. Биз эса кетиш вақтингни югуриб-
либ бошқалардан билиб олгунимизча роса ҳолдан той-
дик.

— Қандай бахтлисан-а, Саид! Дамашқ, ҳар ҳолда,
бизнинг Бағдоддан кўра Парижга яқинроқ.

— Сал турмуш «об-ҳавоси» тозаланиб, демократия
гиклансин, янги газета чиқараман. Ана ўшанда сенга
телеграмма юбораман, келарсан. Яна бирга ишлаш қа-
зақалигини биласан-ку!

Автобус қўзғалди. Саид кўзларини узолмай, орқа де-
разадан отасига қарарди. Наҳотки охирги марта кўри-
ши уни?..

На узбекском языке

Гаиб Туама Фарман

ПЯТЬ ГОЛОСОВ

Р о м а н

Нашриёт редактори И. Мирзамаҳмудов

Рассом А. Пономарёв

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор Е. Потапова

Корректор Ш. Соатова

ИБ № 196

Босмахонага берилди 8 /II-1977 й. Босишга рухсат этилди 21/IX-1977 й. Формати 84X108¹/₃₂. Босма л. 8,75. Шартли босма л. 14,7. Нашр л. 15,41. Тиражи 30 000 Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30 Шартнома № 134—75

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан 1-босмахонасида № 2 ко-
юзга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21, 1977 йил. Заказ № 365.
Баҳоси 1 с. 70 т.